

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İSFAHAN

Doktora Tezi

Nurullah YAZAR

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İSFAHAN

Doktora Tezi

Nurullah YAZAR

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hasan KURT

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İSFAHAN

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../200...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
ed.	: Editör
frs.	: Farsça
gr.	: Gram
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
hş.	: Hicrî Şemsî
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
km.	: Kilometre
M.	: Miladî
m.	: Metre
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
m. ö.	: Milattan önce
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

şrh.	: şerh
T.D.V.	: Tşrkiye Diyanet Vakfı
T.D.V.Y.	: Tşrkiye Diyanet Vakfı Yayınları
tkd.	: Takdim
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercşme
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih
TTK	: Tşrk Tarih Kurumu
vd.	: Ve diğerleri
vol.	: Volume
yaz.	: Yazan
yay.	: Yayınları
yy.	: Yşzyıl

İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	
A. Metod ve Kaynaklar	1
1. Metod.....	1
2. Kaynaklar	3
a. Coğrafya Kitapları.....	3
b. Genel Tarihler.....	7
c. Tabakât ve Terâcim Kitapları.....	11
B. Selçuklular Dönemine Kadar İsfahan’a Genel Bir Bakış	14
1. İsfahan’a Verilen İsimler.....	14
2. Müslüman Fethine Kadar İsfahan.....	18
3. Fetihten Selçuklulara Kadar İsfahan.....	20

I. BÖLÜM

COĞRAFÎ DURUM

A. İsfahan’ın Coğrafi Özellikleri	29
1. Kurulduğu Coğrafya.....	29
2. Su Kaynakları.....	31
a. Zayenderud Nehri.....	31
b. Diğer Su Kaynakları.....	35
3. Yerleşim Birimleri.....	37

II. BÖLÜM

MİMARÎ DOKU

A. İmar Faaliyetleri	68
B. Büyük Selçuklular Döneminde İnşa Edilen Yapılar	69
1. Dinî Yapılar.....	70
a. Mescitler.....	70
a. 1. İsfahan Mescid-i Cuması (Ulu Camii)	71
a. 2. Bersiyân Mescidi.....	75
a. 3. Bûzân Mescidi.....	76
a. 4. Erdistân Mescidi.....	76
a. 5. Gâr Mescidi.....	76
a. 6. Gez Mescidi.....	77
a. 7. Gölpayegan Mescidi.....	78
a. 8. İmam Hasan Mescidi.....	78
a. 9. Sin Mescidi ve Minaresi.....	78
a. 10. Zevâre Mescidi.....	79
a. 11. Zevare Pamnar Mescidi.....	79
b. Tek Minareler.....	80
b. 1. Ali Mescidi Minaresi.....	80
b. 2. Çihil Duhterân Minaresi.....	81
b. 3. Rahrevan Minaresi.....	81
b. 4. Sarban Minaresi.....	82
b. 5. Ziyar Minaresi.....	82
c. Hangâh.....	83
2. İdarî Yapılar.....	84
a. Hapishane.....	84
b. Darphane.....	86

3. Sivil Yapılar.....	86
a. Konutlar.....	86
a. 1. Hanedan Sarayı.....	87
a. 2. Muhammed Tapar'ın Sarayı.....	88
a. 3. Bağlar ve Köşkler.....	88
b. Mezarlıklar.....	92
4. Eğitim Yapıları.....	95
a. İsfahan Nizamiye Medresesi.....	95
b. Melikşah Medresesi.....	95
c. Muhammed Tapar Medresesi.....	96
d. Medrese-i Melike Hatun (Hilafet Sarayı)	97
5. Askerî Yapılar.....	98
a. Ordugâh.....	98
b. Şâhdiz Kalesi.....	100
6. Ticaret Yapıları.....	103
a. Meydan-ı Köhne (Eski Meydan).....	103
b. Çarşılar ve Pazar Yerleri.....	103
c. Kervansaraylar.....	107
7. Su Yapıları.....	107
a. Su Kanalları.....	107
b. Kehriz.....	107
c. Köprüler.....	107

III. BÖLÜM

SİYASÎ VE İDARİ DURUM

A. İsfahan'ın Büyük Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi.....	113
1. Tuğrul Bey ve Alparslan Dönemleri.....	116
2. Melikşah Dönemi ve Başkent Oluşu.....	117
3. Melikşah Sonrası Yaşanan Taht Mücadelelerinin İsfahan'daki Etkileri.....	124
B. Bâtınîliğin İsfahan'daki Tesirleri.....	132
1. Bâtınîlerin İsfahan'da Etkin Hale Gelmeleri.....	136
2. Bâtınîlerin İsfahan'daki Faaliyetleri ve Toplumsal Hayata Yansımaları.....	138
3. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle Mücadelesi.....	143
C. İsfahan'da İdarî Kurumlar.....	147
1. 'Âmid.....	150
2. 'Amil.....	152
3. Hatib.....	153
4. Kadı.....	153
5. Muhtesib.....	154
6. Reis.....	156
7. Şahne (Şihne).....	157

IV. BÖLÜM

EKONOMİK VE MALİ DURUM

A. Ekonomiyi Etkileyen Faktörler.....	161
1. Coğrafi Konum.....	161
2. Siyasî İstikrar.....	162
B. Ekonomik Faaliyet Alanları.....	163
1. Tekstil ve El Sanatları.....	163
2. Ziraat.....	166
C. Ekonominin Unsurları.....	169

V. BÖLÜM

TOPLUMSAL VE DİNÎ YAPI

A. Demografik Yapı.....	175
1. Farslar.....	175
2. Araplar.....	176
a. ‘Anber Kabilesi.....	176
b. Anz Kabilesi	177
c. Benî Abdu’l-Kays Kabilesi	177
d. Benî Hanîfe Kabilesi.....	177
e. Benî Hilâl Kabilesi	178
f. Debbe Kabilesi.....	178
g. Hemdân Kabilesi.....	178
h. Huzaâ Kabilesi.....	179
i. Kays Kabilesi.....	179
j. Sakîf Kabilesi.....	179
k. Temîm Kabilesi.....	180
3. Yahudiler.....	180
4. Deylemliler.....	182
5. Kürtler.....	182
6. Türkler.....	183
7. Nüfus.....	183
B. Sosyal Hayat.....	185
1. Toplumsal Sınıflar.....	185
2. Toplumsal Özellikler.....	186
3. Halkın Geleneksel İnanışları.....	188

4. Günlük Hayat.....	190
5. Konuşulan Diller.....	192
C. Dinî Yapı.....	193
1. Şîîlik.....	193
2. Sünnîlik.....	194
a. Hanefîlik.....	194
b. Hanbelîlik.....	195
c. Şâfîîlik.....	195
3. Selçuklu Hâkimiyetinin İsfahan'ın Sünnî Mezhebî Yapısına Etkileri.....	196

VI. BÖLÜM

İLİM VE KÜLTÜR HAYATI

A. EĞİTİM VE ÖĞRETİM.....	201
1. İsfahan Nizamiye Medresesi.....	201
2. Melikşah Medresesi	210
3. Muhammed Tapar Medresesi.....	211
4. Fahriyye Medresesi.....	211
5. Hocendî Kütüphanesi.....	211
6. Rasathane ve Celalî Takvim.....	212
7. İsfahanlı Âlimler.....	212
a. Hadis İlmi ve Muhaddisler.....	212
b. Fıkıh İlmi ve Fakihler.....	253
c. Tefsir İlmi Ve Müfessirler.....	264
d. Tarih İlmi ve Tarihçiler.....	265
e. Edip, Şair ve Dil Bilimciler.....	267

f. Kadın Âlimler.....	278
g. Kaynaklarda Adı Geçen Diğer Âlimler.....	296
h. Şîi Âlimler.....	324
SONUÇ.....	329
BİBLİYOGRAFYA	331
ÖZET.....	355
ABSTRACT.....	356

ÖNSÖZ

Her medeniyet, tarih sahnesine çıktığı zaman dilimi ve üzerinde yükseldiği coğrafyanın izlerini taşımaktadır. Selçuklu medeniyeti de doğup büyüdüğü Horasan bölgesinin yanı sıra yükseldiği İsfahan'dan ciddi şekilde etkilenmiştir. Bizde tezimizde İsfahan'ın Büyük Selçuklu Devleti'ne etkileri ve Büyük Selçuklu yönetimi altında şehirdeki mimarî, sosyal, kültürel ve ilmî değişimi incelemeye çalışacağız.

İsfahan, tarih boyunca, İran'da kurulan birçok medeniyet ve devletin ya başkenti, ya da önemli şehirlerinden biri olmayı sürdürmüştür. Bu durumu hazırlayan sebeplerin en önemlilerinden biri, Asya'dan Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa'ya giden güzergahda yer almasıdır. Ayrıca, Zayenderud Nehri gibi önemli bir akarsuyun İsfahan'ın içinden geçmesi şehri daha yaşamak için daha tercih edilebilir kılmıştır. İsfahan'da yerleşimin bu nehrin etrafında yoğunlaşması bunun ifadesidir. Sahip olduğu bu özellikler sebebiyle, tarih boyunca Cibâl bölgesinin en büyük ve en bayındır şehri olarak kabul edilmiştir. Şehrin güzelliklerini övmek adına, İsfahan'da 24 saatin iki yıllık tedaviye eşit olduğu; aynı şekilde Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri olan Said b. Müseyyeb (ö. 94 / 713)'in "Eğer ben Kureys'den olmasaydım, İsfahan'lı olmak isterdim" dediği rivayet edilir. Yine aynı dönemde Emevîlerin Irak genel valisi Haccac b. Yusuf (ö. 95 / 714), İsfahan valisi Vehzad b. Yezdâd'ın şehrin haracının azaltılması isteğine dair yazdığı mektuba cevaben gönderdiği mektubunda, İsfahan'dan "taşları sürme, sinekleri arı ve otları safran (zâferân)" diye bahsederek şehrin sahip olduğu zenginlikleri vurgulayarak bu isteği reddetmiştir. Ayrıca aynı mektupta İsfahan, toprakları en verimli otları safran, dağları

gümüş, ağaçları ceviz, badem, incir, fındık, atları dünyanı en hızlı atları havası güzel, suyu tatlı, av sahaları geniş, halkı itaatkâr gibi birçok özellikten bahsedilmiştir.

İsfahan'ın, birçok şehirden farklı bir tarihi serüveni vardır. Tarihi boyunca İsfahan'da varlık gösteren yönetimler, bu kentin devletlerine katacağı değeri elde edebilme adına önce şehre hâkim olmak için tahrip etmekten çekinmemişler, daha sonra da eldeki bütün imkânları kullanarak şehri âbâd etmişlerdir. Büyük Selçuklular yönetimi altında da durum bundan farklı değildir. Tuğrul Bey'in şehre hâkim olma girişimi sırasında yaklaşık 9 ay muhasara altında kalan ve hayatın durma noktasına geldiği şehir, Melikşah döneminde ise ilmî, iktisadî ve mimarî açılardan devrin en önde gelen şehirlerden birisi haline gelmiştir.

Tezimizin bu hale gelmesinde birçok insanın emeği bulunmaktadır. Öncelikli olarak tezimizi okuma zahmetinde bulunup kıymetli eleştirileriyle çalışmamıza katkı sağlayan Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR, Prof. Dr. Nahide BOZKURT, Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ, Prof. Dr. Abdurrahman ACAR'a şükranlarımı sunarım. Kaynak temininde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Kemal ÖZKURT, Dr. Necmettin PEHLİVAN, Ar. Gör. M. Eren EREN'e desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Çalışmamızın her safhasında yanımızda olan, sıkılmadan, bunalmadan tezimizi harf harf okuyan ve yaptığı düzeltmeler ile tezimize değer katan danışmanım Prof. Dr. Hasan KURT hocama şükran ve minnetlerimi sunarım. Son olarak bu uzun yolculuk boyunca her daim yanımda olan, desteğini esirgemeyen, sabırla bu süreci bitirmemi bekleyen eşime en kalbî duygularımı sunarım.

GİRİŞ

A. Metod ve Kaynaklar

1. Metod

“Büyük Selçuklular Dönemi’nde İsfahan” adlı tezimizde İsfahan’ı Coğrafi, Mimarî, Siyasî ve Askerî, Ekonomik ve Malî, Sosyal ve Dinî ile İlmî ve Kültürel durumu itibariyle altı bölüm içerisinde incelemiş bulunuyoruz.

Birinci bölümde, İsfahan’ın coğrafi durumunu açıklığa kavuşturmak için coğrafya kitaplarını ve dolaylı olarak şehrin coğrafi özelliklerinden bahseden kaynakları kullandık. Coğrafi yönün aydınlatılması, şehrin tarihinin tanınmasında büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmamıza bu yönü incelemekle başladık.

İslam Mimarisinde, İkinci Klasik Dönem olarak da isimlendirilen Selçuklu döneminin şaheserlerini İsfahan’da görmek mümkündür. İkinci bölümde ele aldığımız İsfahan’ın mimarî dokusu ile Büyük Selçuklu mimarisi ve medeniyetinin İsfahan üzerindeki izlerini ortaya koymaya çalıştık.

Üçüncü bölümde, İsfahan’ın siyasî ve askerî durumu üzerinde durduk. Bu kısımda Büyük Selçuklu hâkimiyeti öncesi siyasal durumdan başlayarak, incelediğimiz dönemde gelişen olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmeye gayret ettik. Kaynaklarda bir hadise ile ilgili yer alan farklı bilgileri olayın gelişimi, kaynağın güvenilirlik derecesi gibi hususları dikkate alarak tetkik etmeye çalıştık.

Dördüncü bölümde, şehrin sahip olduğu önemin ekonomik nedenleri ortaya koymak adına İsfahan'ın ekonomik ve malî durumunu inceledik. Bu bölümü oluştururken elimizdeki kaynaklardaki gerek sosyal ve idarî duruma, gerekse ekonomik ve malî duruma işaret eden tüm bilgileri değerlendirmeye çalıştık. Örneğin, görünüşte bir siyasî olaya ait olan rivayette ekonomik ya da sosyal duruma işaret eden bir ifade varsa, bunu ele alıp değerlendirmeyi ihmal etmedik.

Beşinci bölümde, İsfahan'ın sosyal ve dinî yapısını incelemek suretiyle, şehrin toplumsal yapısını, halkın örf ve adetleri, şehrin mezhebî tercihlerini inceledik.

Altıncı bölümde, ilmî ve kültürel durumu aydınlatma gayretimizde daha ziyade tabakat ve rical kitapları yardımcı olmuştur. Kitaplarda geçen ifadeler genellikle *سمعت*, *روي*, *حدث* gibi ifadelerle “filanca filancadan rivayet etti, dinledi, işitti” şeklindedir. Biz bu ifadeleri hoca-talebe ilişkisi olarak değerlendirerek bu terimler arasında boğulup kalmamaya gayret ettik. Ancak söz konusu ifadelerin bu ilişkiyi ortaya koymak için yeterli olmayacağı ihtimalini de göz ardı etmedik. Bu olasılığı mümkünse ortadan kaldırmak veya en aza indirmek için, aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunan kimselerin ölüm tarihlerini tespiti çalıştık. Bunda da başarılı olamadığımızda onun öğrencileri arasında ölüm tarihini belirlediğimiz bulunup bulunmadığına veya o ismin geçtiği eserin yazıldığı tarihe baktık. Araştırdığımız dönemdeki illim adamlarının isimlerini yazarken Arapça ve Farsça okunuşları arasında fark olan durumlarda Arapça okunuşu tercih ettik. Bununla birlikte ismin ilk geçtiği parantez içerisinde Farsçasını yazmayı da ihmal etmedik.

2. Kaynaklar

Çalışmamızı her bölüm için farklı kaynakları kullandık. Çalışmamızı yazarken yararlandığımız kaynakları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

a. Coğrafya Kitapları

Tarih kaynaklarına âşina olanların bildiği gibi, coğrafya kitapları sadece şehrin veya coğrafi bölgenin fiziksel yapısını konu edinmez. Ele aldıkları bölgenin coğrafi yapısının yanı sıra tarihini, ekonomik yapısını, etnik unsurlarını, kültürel dokusunu ve önemli şahsiyetlerini de konu edinirler.

Çalışmamızda çok sayıda coğrafya kitabından istifade ettik. Bu eserler arasında Yâkût el-Hamevî (ö. 628/1228)'nin coğrafya sözlüğü olarak kaleme alınmış olan *Mu'cemu'l-buldân*¹ adlı coğrafya kitabı, en çok başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Alfabetik olarak kaleme alınan bu eserden İsfahan ve bağlı yerleşim birimleri, şehrin toplumsal ve dinî yapısının yanı sıra o bölgelere nispet edilen ilim adamları hususunda da yararlandık.

İsfahan'ı coğrafi açıdan tanıtan bir diğer isim İstahrî (ö. 346/957)'dir. Onun eseri her ne kadar *Kitabu'l-mesâlik ve'l-memâlik*² adını taşıyorsa da, Mesâlik türü

¹ Yâkût el-Hamevî, Şihabuddin Ebî Abdillâh b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Beyrut, 1979.

² İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Kahire, ts..

eserler arasında değil, Memâlik türü eserler arasında değerlendirilmektedir. Dünyayı yedi bölgeye ayırarak ele alan İstahrî döneminin popüler şehirlerini ön plana çıkararak bunlar hakkında bilgiler vermektedir. İstahrî'nin eserinde İsfahan'ın nehirleri, ticarî ürünleri, tarımsal verimliliği ve inşaatlarda kullanılan malzemeleri hakkında verdiği bilgilerden istifade ettik.

İstifade ettiğimiz bir diğer çalışma da, genel coğrafyaya dair olup *Hudûdu'l-âlem minel maşrik ilel-mağrib*³ adını taşımaktadır. 372 / 982 yılında günümüz Afganistan'ının kuzeyinde hüküm süren sultanlardan Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e takdim edilen bu eserin yazarı bilinmemektedir. İlk coğrafya kitaplarından olan ve Farsça olarak kaleme alınan bu eserde dünya belli bölgelere ayrılarak işlenmiştir. İsfahan'a verilen isimler, dağları ve nehirleri hakkında içerdiği bilgiler ile tezimize kaynaklık etmiştir.

İbn Havkal (ö. 367 / 977) da İsfahan ve civarını coğrafi yönden tanıtan önemli bir müelliftir. O, *Sûretu'l-arz*⁴ isimli eserinde yörenin coğrafi özellikleri, toprak yapısı, binaları, tarım ürünleri, sulama sistemi, ekonomik ve ticarî faaliyetleri, pazarları, hanları, yöre insanının yapısı, İsfahan'a bağlı yerleşim yerleri, bu yerlerin İsfahan'a ve diğer merkezlere olan uzaklıkları hakkında bilgiler vermektedir.

³ *Hudûdu'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340hş..

⁴ İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, *Sûretu'l-arz*, Matbaatu Berîl, Leiden, 1939.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer coğrafya eseri Makdisî (ö. 388 / 998)'nin *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*⁵ adlı eseridir. Makdisî'nin bu eseri İsfahan'ın coğrafi özellikleri, yeryüzü şekilleri, madenleri, nehirleri, halkının özellikleri, İsfahan'a bağlı yerleşim yerleri ve bu yerlerin hem şehir merkezine hem de diğer yerleşim yerlerine olan uzaklıkları hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.

Hamdullah el-Müstevfî (ö. 748 / 1350)'nin *Nuzhetü'l-kulûb*⁶ adlı eseri İsfahan'ın yerleşim yerleri, coğrafi özellikleri, tarım ürünleri, madenleri ve toplumun özellikleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.

Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *Âsâru'l-bilâd ve aḥbârü'l-ibâd*⁷ adlı eseri *Acâibü'l-buldân* olarak da bilinmektedir. Eserinde dünyayı 7 iklime göre değerlendirirken, yer isimlerini alfabetik olarak sıralamıştır. Müellif eserinde İsfahan'ın iklimi, tarımsal verimliliği, demografik yapısı ve özellikle Zayenderud Nehri hakkında çok önemli bilgiler aktarmaktadır.

⁵ Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, II. Baskı, Kahire, 1991.

⁶ el-Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvînî, (740 / 1340), *Kitâbu Nüzhetu'l-kulûb*: el-Makaletü's-Sâlise, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993.

⁷ Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud (682/1283), *Âsâru'l-bilâd ve aḥbârü'l-ibâd*, Beyrut, Dâru Sadır, ts..

Tezimizde faydalandığımız diğer bir eser de, Nâsır-ı Husrev (ö. 481)'in kaleme aldığı *Sefernâme-i nasır hüsrev*⁸ adlı kitaptır. İsfahan'ın Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmesinden bir yıl sonra şehre gelen yazarın verdiği bilgiler doğrudan incelediğimiz dönemi içerdiğinden son derece kıymetlidir.

İsfahan ve ona bağlı yerlerin coğrafi özellikleri hakkında bilgiler veren eserlerden birisi de İbn Hurdazbeh (ö. 300 / 912)'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*⁹ adlı eseridir. Bu eserde İsfahan'ın diğer yerleşim merkezlerine olan uzaklığı, İsfahan'a bağlı yerler, bu yöreden elde edilen gelirler gibi bilgiler mevcuttur.

İbnü'l-Fâkih (ö. 289 / 902)'in ancak muhtasarı günümüze ulaşmış olan *Kitâbu'l-buldân*¹⁰ adlı eseri de İsfahan'a bağlı yerleşim yerleri, yörenin diğer merkezlerle olan mesafeleri, yöre insanın özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Biz bu eserin orijinalinin yanı sıra farsça tercümesinden de¹¹ istifade ettik.

⁸ Hüsrev, Nasır, *Sefername-i nâsır hüsrev*, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş.,

⁹ İbn Hurdazbeh, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1889.

¹⁰ İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbu'l-buldân*, thk. Yusuf Hâdi, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996.

¹¹ İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbu'l-buldân*, Tercüme-i Muhtasar, 1970.

Ya'kubî (ö. 292 / 905) de, İbnü'l-Fakîh'in eseri ile aynı adı taşıyan çalışmasında¹² İsfahan ve civarının coğrafi yönleri hakkında açıklamalar yapmaktadır.

İbn Rustah (ö. 310 / 922) eserinde İsfahan'a bağlı yerleşim yerleri, bu yerlerin diğer merkezlerle olan mesafeleri, güzergâhların durumu ve yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Onun eserinin ismi *Kitâbu'l-a'lâku'n-nefise*¹³ dir.

b. Genel Tarihler

İzzuddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr (ö. 630 / 1232)'in *el-Kâmil fî't-târîh*¹⁴ adlı eseri, İsfahan'ın siyasî ve askerî tarihi hakkında en fazla müracaat ettiğimiz kaynaklardan birisidir. Bu eserin en önemli özelliği, kendinden önceki kaynakları da değerlendirmesi ve onlarda yer alan bilgileri de ihtiva etmesidir. Bu eser tertip ve objektif olarak yazılma bakımından da kendinden önce yazılmış olan kaynaklardan farklılık arz etmektedir.

Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed ibnü'l-Cevzî (ö. 597/1200)'nin kaleme aldığı *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eseri Büyük Selçuklular dönemindeki olaylar için başvurduğumuz bir diğer önemli

¹² Ya'kubî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *el-Buldân, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1422/2002.

¹³ İbn Rustah, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rustah, *el-A'laku'n-nefise*, yay. Martin Theodor Houtsma, E. J. Brill, Leiden, 1967.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan, *el-Kamil fî't-tarih*, Beyrut, 1966.

eserdir. Yıllara göre tasnif edilmiş olan bu eserde müellif, siyasî olayları aktardıktan sonra, o yıl ölen önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler vermektedir.¹⁵

Sıbt ibnü'l-Cevzî (ö. 654/1257'den sonra), ibnü'l-Cevzî'nin kız çocuğundan doğma torunudur. *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân* adlı eserinde yaradılıştan 654/1257 tarihine kadar gelen olayları nakleder. Eserin, Selçuklular ile ilgili kısımları Ali Sevim tarafından neşredilmiştir.¹⁶

Reşîdüddîn Fazlullah (ö. 718 / 1318), İlhanlılar döneminde yaşamış tabip ve devlet adamıdır. Kaleme aldığı eserler arasında en önemlisi bir dünya tarihi niteliğinde olan *Camîu't-tevârîh* adlı eseridir. Eser Türk tarihinin ihmal edilmiş noktalarını sonraki nesillere aktarmıştır.¹⁷ İsfahan ve civarında cereyan eden siyasî olaylar hakkında yararlandığımız eserin Selçuklular ile ilgili kısmı Ahmed Ateş tarafından neşredilmiştir.¹⁸

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî tevarihi'l- mulûk ve'l-umem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.

¹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tarihi'l-âyan*, yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1968.

¹⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul, 1998, s. 236.

¹⁸ Reşîdüddin Fazlullah, *Camîu't-tevârih*, haz. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara, 1960.

Hamdullah el-Müstevfî (ö. 750/1350)'nin Reşîdüddîn Fazlullah'ın kitabının bir hülâsası niteliğindeki *Tarih-i güzîde*¹⁹ adlı eseri, İsfahan'ın siyasî tarihini yazarken yararlandığımız bir diğer eserdir.

Râvendî (ö. 603 / 1207)'nin telif ettiği *Rahatu's-sudûr ve âyetü's-sürûr*²⁰ adlı eseri tezimizde kullandığımız bir başka kaynak eserdir. Eser, başlangıçtan 590 / 1194 yılına kadar Selçuklu tarihini anlatan bir monografidir. Bununla birlikte içerdiği birçok darb-ı mesel ve şiir eserin sade üslubuna gölge düşürülmüştür.²¹

*Ahbâru'd-devleti's-selçukiyye*²² adlı eserin iki yerinde müellif olarak Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî (ö. 590 / 1194)'nin adının geçmesinden dolayı kitap, onun eseri olarak kabul edilmektedir.²³ Üzerinde çalıştığımız konunun siyasî olayları hakkında faydalandığımız eser Türkçe'ye çevrilmiş ve neşredilmiştir.

¹⁹ Kazvînî, b. Ebi Bekr b. Ahmed Hamdullah Müstevfî 750/1350, *Tarih-i güzîde*, Abdulhüseyn Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran, 1364hş.

²⁰ Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-sudûr ve âyetü's-surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leiden, 1921.

²¹ Ramazan Şeşen, s. 126-127.

²² Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-devleti's-selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

²³ Ramazan Şeşen, s. 143.

Zahîrüddîn Nîsâbü'rî (ö. 582/1182) tarafından yazılmış olan *Selçuknâme*,²⁴ Ahmed b. Mahmûd'un aynı şekilde *Selçuknâme*²⁵ adını taşıyan eserler siyasî tarih için faydaladığımız diğer eserler arasındadır.

Yaradılıştan 520/1126 yılına kadar gelen olaylardan bahseden *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*²⁶ adlı eserin müellifi meçhuldür. Kitapta verilen bilgilerin bir kısmı efsane ile karışık olsa da, Türkler hakkında değerli bilgiler içeren eser,²⁷ İsfahan'ın Büyük Selçuklu Dönemi hakkında başvurduğumuz bir diğer çalışmadır.

Muhammed b. Ali el-Halebî el-Azîmî (ö. 558 / 1163 yılından sonra)'nin kaleme aldığı Azîmî Tarihi adlı eseri çalışmamızda siyasî tarih hakkında vermiş olduğu bilgilerinden istifade ettiğimiz bir başka eserdir. Eserin 430 / 1041 yılından sonraki bölümleri not ilaveleriyle birlikte Ali Sevim tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁸

²⁴ Nîsâbü'rî, İmam Zahîrüddîn, *Selçukname*, haz.: Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332.

²⁵ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, haz.: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.

²⁶ *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, thk. Meliku's-Şu'ara Behâr, Tahran, ts.

²⁷ Ramazan Şeşen, s. 82.

²⁸ Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (430-538/1038/39-1143/44), Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006.

Mirhand (ö. 900 / 1472)'un *Ravzatu 's-safâ*²⁹ adlı çalışması İsfahan'ın askerî ve siyasî tarihini yazarken başvurduğumuz diğer bir kaynaktır. Onun naklettiği bilgiler genelde kendinden önce yazılmış olan eserlerin bir derlemesi mahiyetindedir.

Mutahher b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355 / 966)'nin *el-Bed' ve't-târîh*³⁰ isimli çalışması da kültür tarihi için önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgilerden İsfahan ile ilgili olanlarını kullanmayı ihmal etmedik.

c. Tabakât ve Terâcim Kitapları

Tezimizi oluştururken önemli ölçüde yararlandığımız kaynak gruplarından bir diğeri de tabakâtlardır. Bu eserlerden, Büyük Selçuklular Dönemi'nde İsfahan'ın dinî, ilmî ve kültürel durumunu aydınlatma adına istifade edilmiştir.

Sem'ânî (ö. 562 / 1167)'nin *el-Ensâb*³¹ isimli çalışması İslam'a hizmet etmiş olan şeyhlerin ve diğer şahısların meşhur oldukları nisbelere göre alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bu eserde her şahıs kısa biyografik notlarla tanıtılmıştır. Sahip

²⁹ Mirhand, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin, 903/1498, *Ravzatü 's-safâ*, Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahran, 1339hş.

³⁰ Makdisî, Mutahher b. Tahir, *el-Bed' ve't-tarih*, Mektebetü's-Sakafiyyeti'd-Diniyye.

³¹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, 562/1167, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemanî, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1962.

olduğu özellikler itibari ile eser, İsfahan ve civarında faaliyet göstermiş kişilerin ve yer isimlerinin tespitinde önemli bir kaynaktır. Ayrıca yazarın *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebir*³² adlı eseri incelediğimiz devirdeki kadın âlimler için ilk elden bilgiler ihtiva etmesi bakımından son derece önemlidir.

İbn Hallikân (ö. 681/1282)'ın en önemli eseri olarak kabul edilen *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*³³, büyük biyografi kitaplarından birisidir. Ölüm tarihleri esas alınarak düzenlenen eser, İslâm dünyasında yetişen devlet adamı, âlim, edip, filozof ve şairlerin biyografilerini içermektedir.³⁴ Eserden İsfahanlı ilim adamlarının tespitinde faydalandık.

Sübkî (ö. 727/1327)'nin kaleme aldığı *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*³⁵ adından da anlaşıldığı üzere, Şâfiî fakihlerinin hayatlarından bahseden biyografik bir eseridir. Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün mensup olduğu Şafîîlik, Nizamiye Medresesi'nin resmi mezhebi idi. Buraya atanan ilim adamları Şafîîdir. Dolayısıyla Şafîî tabakatlari Büyük Selçuklu tarihi açısından son derece önemlidir. Bu vesileyle

³² Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, 562/1167, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebir*, thk. Münire Naci Salim, Matbaatü'l-İrşad, Bağdad, 1975.

³³ İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut, ts..

³⁴ Ramazan Şeşen, s. 151.

³⁵ Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi, *Tabakâtü's-şafiiyyeti'l-kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, İsa el-Babî el-Halebî, Kahire, 1964.

Şafîlîğin İsfahan'da yaygın bir mezhep olduğu göz önünde bulundurulduğunda eser çalışmamız için önem arz eden kaynaklardan birisi olmuştur. Zehebî (ö. 748/1347)'nin *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*³⁶, yine aynı müellifin *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*³⁷, *Tezkirâtu'l-huffâz*³⁸ adlı eserleri, 'Avfî'nin *Lübâbu'l-elbâb*³⁹, Hamevî'nin *Mu'cemu'l-üdebâ*⁴⁰, Muhammed b. Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtü'l-hanâbile*⁴¹, Davûdî'nin *Tabakâtü'l-müfessirîn*⁴², İbn Hacer el-

³⁶ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin el-Esed, 3. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405 / 1985.

³⁷ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1347), *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1993.

³⁸ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman 748/1348, *Tezkirâtu'l-huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts..

³⁹ Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya Buharî, (629/1232), *Lübabü'l-elbab*, ed. Edward G. Browne, Leiden, 1906.

⁴⁰ Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas, Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Beyrut, 1993.

⁴¹ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihabuddin Ahmed el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, i'tina bih Abdülfettah Ebû Gudde, hadisleri tahric ve eseri neşreden Salman Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002.

⁴² Davûdî, Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-müfessirin*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

Askalanî'nin (ö. 852/1448) *Tehzîbü't-tehzîb*⁴³ ve *Lisânü'l-mîzân*⁴⁴, Kâtip Çelebi'nin, *Keşfü'z-zünûn*⁴⁵, Safedî'nin *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefeyât*⁴⁶ adlı eserleri tezimizi hazırlarken başvurduğumuz başlıca eserlerdir.

B. Selçuklular Dönemine Kadar İsfahan'a Genel Bir Bakış

1. İsfahan'a Verilen İsimler

İsfahan bütün İran şehirleri arasında en eski tarihe sahip olan şehirdir.⁴⁷ Hatta şehrin tarihi ile İran'ın tarihi eş zamanlı olarak görülmektedir.⁴⁸ İsfahan'ın ne zaman kurulduğu hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte Tarihi Elamlılara kadar uzanan⁴⁹ şehrin farklı bölgeleri Pişdadî hükümdârlarından Tahmures⁵⁰ ve Cemşid⁵¹ ile birlikte Büyük İskender⁵² tarafından inşa edilmiştir.⁵³

⁴³ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî, (852/1448), *Tehzîbü't-tehzîb*, bi itina: İbrahim Zeybek, Adil Mürşid, Müessesetü'r-Risale, ts..

⁴⁴ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî, (852/1448), *Lisanü'l-Mizan*, i'tina bih Abdülfettah Ebû Gudde, hadisleri tahrir ve eseri neşreden Salman Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002.

⁴⁵ Çelebi, Kâtip, *Keşfü'z-zunûn*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

⁴⁶ Safedî, Ebû's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, (764/1363), *el-Vafi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut, Beyrut.

⁴⁷ Lütfullah Hünerfer, *Râhnümâ-yi isfahan*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994, s. 25.

⁴⁸ Hünerfer, *Âşinâ-yı bâ şehri târîhi isfahan*, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373hş., s. 1.

⁴⁹ Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, V/II, 1068.

İsfahan'ı ifade etmek için farklı kaynaklarda Gâbâ, Gâbe, Gâben, Gâbeyan, Gey⁵⁴, Ceyy⁵⁵, Aspahân⁵⁶, Esbahan⁵⁷, İspahan⁵⁸, Sibâhân⁵⁹, İsbahân⁶⁰, Sipâhân⁶¹, İsfahan⁶², Aspahan⁶³, Aspadana⁶⁴ isimleri kullanılmıştır. Esasen bu farklı isimlerin

⁵⁰ Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 80. Tahmures, İsfahan'ın bulunduğu bölgeye Saruyye ve Mihrin isminde birbirine yakın iki yerleşim birimi yaptırdı. Şehir nüfusunun fazlalaşmasıyla birlikte zaman içerisinde bu yerleşim birimleri birleştirildi ve şehir kuruldu. Bk. İbn Belhî, *Farsname*, s. 58.

⁵¹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 48.

⁵² İbn Belhî, *Farsname*, s. 58; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 48.

⁵³ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 48.

⁵⁴ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27; Kemal Özkurt, s. 10.

⁵⁵ Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, 1068; Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27

⁵⁶ Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, 1068.

⁵⁷ Halife b. Hayyat, *Tarih-i halife*, s. 93; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, s. 206; Sem'ânî, *Ensab*, s. 284.

⁵⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 136.

⁵⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 31.

⁶⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-buldân*, s. 308; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, s. 206; İbn Havkal, s. 308; Sem'ânî, *Ensab*, s. 284; İbn Rustah, *Alaku'n-nefise*, s. 160.

⁶¹ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 31.

⁶² Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulub*, s. 9; Yakubî, s. 49

⁶³ Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, 1068; Heinz Gaube, *The City in The Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi vdd, Brill, 2008, s. 163

büyük çoğunluğu dillerdeki yazım ve telaffuz farklarından kaynaklanmıştır.⁶⁵ Özellikle “f” harfi ile “b” harfi değişmiştir.⁶⁶ Zira her ikisi de dudak harfidir. Dudak harfleri arasındaki değişim Farsça’da sık rastlanmaktadır. Farsların şehre “f” ile Esfehan veya İsfahan; Arapların “b” ile Esbehan veya İsbehan dedikleri kaydedilmiştir.⁶⁷

İsfahan isminin anlamı veya nereden türediği hakkında kaynaklarımızda farklı görüşler vardır. Bu görüşleri maddeler halinde sıralayacak olursak:

1. Şehre, Hz. Nuh’un soyundan gelen İsfahan b. Felluc’a nispeten bu isim verilmiştir. Bununla birlikte bu kişinin Hz. Nuh’un oğullarından Yasef’in mi, yoksa Sam’ın mı soyundan geldiği hakkında iki farklı görüş vardır.⁶⁸

2. Şehri inşa eden kişi İsfahan b. Nûh’tur. Bu yüzden bölgeye İsfahan denilmiştir.⁶⁹

⁶⁴ Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

⁶⁵ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.

⁶⁶ Kalkaşandî, Ebu’l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu’l-a’sâ*, Matbuatu Daru’l-Kütübil Mısıriyye, Kahire 1922, IV, 365.

⁶⁷ Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref, *Tehzîbu’l-esmâ ve’l-lugât*, İdaretü’l-Tıbaati’l-Müniriyye, Kahire, ts., III, 18.

⁶⁸ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 206; İbn Fakih, *Buldân*, s. 459 ve s. 529; Abdülaziz Bekrî, *Mu’cem mâ İsti’cem*, I, 163. *Mücmelü’t-tevarih ve’l-kısas* (s. 521), bu ismin Sam olduğunu kaydetmektedir.

3. İsfahan kelimesi, ordu anlamındaki “isbeh” ve işaret sıfatı olan “hân” kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır.⁷⁰ Dolayısıyla bir garnizondur.

4. İsfahan, birleşik bir isimdir. “Esb” Farsça ülke; “Hân” ise süvari anlamına gelmektedir ve birleşik bir isim olarak Esbehan, süvarilerin ülkesi veya süvariler anlamına gelmektedir.⁷¹

5. Yâkût, İsfahan için kendi görüşünü de belirtmiş, şehrin isminin Farsça’da at anlamına gelen “esb” ve çoğul eki olan “an”ın birleşmesinden geldiğini ve atlılar demek olduğunu kaydetmiştir.⁷²

6. “İsbehan” ordu demektir⁷³ ve Fârs, Kirmân, Ahvâz bölgelerinin⁷⁴ askerlerinin burada toplanmalarından dolayı bu isimle anılmıştır.⁷⁵

⁶⁹ Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, s. 43.

⁷⁰ Abdülaziz Bekrî, I, 163.

⁷¹ Abdülaziz Bekrî, I, s. 163; Himyerî, s. 43. Yâkût, eserinde kendi fikrinin de bu yönde olduğunu belirtmiştir. Bk. *Mu'cemu'l-buldân*, s. 207.

⁷² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

⁷³ İbn Hallikan, I, 92; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, IV, 365.

⁷⁴ İbn Hallikan, I, 92.

⁷⁵ İbn Hallikan, I, 92; Kalkaşandî, IV, 365.

7. “Esbehân” kelimesinin kökeni “esbâh”dır. Bu kelime, her ikisinin de yaptığı iş koruma fiili olduğu için hem ordu hem de köpek anlamına gelir. Bu sebeple köpek kelimesi alaycı bir üslupla esbâh olarak da isimlendirilir. Şehir, askerî merkez olduğundan bu ismi almıştır.⁷⁶ Bununla birlikte şehirde köpeklerin çok olması dolayısıyla bu adı aldığı görüşü de bulunmaktadır.⁷⁷

8. Son olarak, şehrin isminin Allah’ın ordusu anlamına geldiğini söyleyenler de bulunmaktadır.⁷⁸

İsfahan’ın anlamına dair rivayetlerin çoğunun, bir şekilde silahlı güce atıfta bulunması, bölgenin askerî bir üs olduğu ve isminin buradan geldiğini düşündürmektedir.

2. Müslüman Fethine Kadar İsfahan

İsfahan, Persler (Ahamenidler / Ahamenişler) (m. ö. 559-321)’in kontrolüne geçmeden önce Elamlılar’ın ve onların yıkılışından sonra kurulan Anzan Devleti’nin hâkimiyetindeydi.⁷⁹ Persler’in egemenliğinde İsfahan, ülkenin en önemli şehirlerden biri ve yöneticilerin yaşadıkları yer haline geldi.⁸⁰

⁷⁶ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 207.

⁷⁷ Ziya Sükün, *Farsça Türkçe Lügat, Gencîne-i Güftar Ferhengi Ziya*, İstanbul, 1984, I, 129.

⁷⁸ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 207

⁷⁹ Mirza Bala, “İsfahan”, *İA*, V/II, 1068.

Pişdadî hükümdârı Efrasiyab tarafından bütün İran şehirleri ile birlikte harap edilen şehir⁸¹, daha sonra Keyanîler'in⁸² hâkimiyetine girmiştir.⁸³ İlk Keyanî hükümdârı Keykubad, İsfahan'ı başkent seçmesi⁸⁴ şehrin kalkınmasına ve nüfusunun atmasına sebep olmuştur. Özellikle soylular ikametleri için burayı tercih ediyorlardı.⁸⁵ Nüfusun artması ve yeni yerleşim alanlarının inşası ile İsfahan, büyük bir şehir haline gelmiştir.⁸⁶

Mulûkü't-Tevaif diye bilinen⁸⁷ Partlar (Arsakîler / Eşkânîler) (M.Ö. 253-M.S. 224)'ın da egemen olduđu⁸⁸ İsfahan, Sâsânî hükümdarı Erdeşir Bâbekan (224-242) tarafından ele geçirildikten sonra⁸⁹ Müslümanlar tarafından fethine kadar bu hanedanın kontrolü altında kaldı. Bu dönemde İsfahan, yönetim merkezi, İranlı yedi

⁸⁰ Kemal Özkurt, s. 10.

⁸¹ Ebû Nuaym, I, 34; Âvî, s. 16.

⁸² Pişdadiler'den sonra Fars krallarının ikinci silsilesi. Bk. Mahfuz Söylemez, "Kitap Tahlili", *AÜİFD*, c. XL/LL (2002) S. 2, s. 492.

⁸³ Âvî, s. 16.

⁸⁴ Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 87; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48.

⁸⁵ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 1.

⁸⁶ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 293vdd.

⁸⁸ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-ümem*, I, 105.

⁸⁹ Yakubî, *Tarih*, I, 159.

büyük ailenin ikametgâhı⁹⁰ ve savaşa çıkmadan önce Sâsânî ordusunun toplanma yeridir.⁹¹

Sâsânîler döneminde Firuz b. Yezdigerd (459-484) İsfahan'ı ülkesinin başkenti yapmak istemişse de⁹² İmparator'un ânî ölümü bu tercihin hayata geçirilmesini engellemiştir.⁹³ Oğlu Kiyad b. Firuz da ülkesi içerisinde en yaşanabilir şehrin bulunması için emir vermiş ve onun karşısına da İsfahan çıkmıştır.⁹⁴

3. Fetihten Selçuklulara Kadar İsfahan

Hz. Ömer'in önce Azerbaycan'ın mı yoksa İsfahan'ın mı fethedilmesi hususunda, bölgeyi iyi tanıyan Sâsânîlerin eski komutanlarından bir olan Hürmüzân ile yapmış olduğu istişarede Hürmüzân, İsfahan'ı başa; Azerbaycan'ı ise kanatlara benzetmiş ve önce İsfahan'ın alınmasını tavsiye etmiştir.⁹⁵ Bu niteleme, İsfahan'ın I. / VII. yy.da siyasal, askerî, ekonomik vb. açılardan sahip olduğu değeri göstermesi bakımından önemlidir.

⁹⁰ Kemal Özkurt, s. 10.

⁹¹ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 28.

⁹² İmparator Bizanslı bir mühendise emir vererek ülkesi içerisindeki en iyi yeri bulmasını emreder. Ayrıntılı bir çalışmanın sonucunda da mühendis İsfahan'ı en uygun yer olarak belirler.

⁹³ Mâferrûhî, s. 7-8; Âvî, s. 18-20.

⁹⁴ Âvî, s. 20.

⁹⁵ Belâzurî, *Futûh*, s. 300.

İsfahan'ın kim tarafından ve hangi yıl fethedilerek İslam Devleti'nin topraklarına katıldığı hakkında, kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedir.⁹⁶ Fetih yılı olarak h. 19⁹⁷, h. 20⁹⁸ ve h. 23⁹⁹ yılları kaydedilmiştir. Halife b. Hayyat da h. 29 yıl başlığı altında İsfahan'ın fethinden bahsetmiştir.¹⁰⁰ Şehrin fatihi olarak da kaynaklarımız Ebû Musa el-Eş'arî¹⁰¹, Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî¹⁰²,

⁹⁶ İsfahan'ın fethi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Nuaym, I, 40-51.

⁹⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.

⁹⁸ Ebû Nuaym, I, 40.

⁹⁹ Belâzurî, *Futûh*, s. 308-309; İbn Fakih, *Buldân*, s. 529; Zehebî, *Tarihu'l-islam*, III, 250; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğabe*, III, 264; Yakubî, *Tarih*, II, 157; İshak b. Hüseyin Müneccim, *Akamü'l-Mercan fî zikri'l-medâini'l-meşhura fî külli mekân*, s. 66; Nevevî, *Tehzibu'l-esma ve'l-lugat*, II, 269.

¹⁰⁰ Halife b. Hayyat, *Tarih-i halife*, s. 93.

¹⁰¹ Halife b. Hayyat, s. 93; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 218; Belâzurî, *Futûh*, s. 308-309; Zehebî, *Tarihu'l-islam*, III, 250; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğabe*, III, 264; İbn Hacer, *el-İsabe*, IV, 181; *Tarih-i kum*, s. 25; İshak b. Hüseyin Müneccim, *Akamü'l-mercan fî zikri'l-medâini'l-meşhura fî külli mekân*, s. 66; Nevevî, *Tehzibu'l-esma ve'l-lugat*, II, 269.

¹⁰² İbn Fakih, *Buldân*, s. 529; İbnü'l-İbri, *Tarihu muhtasaru'd-düvel*, s. 102; Yakubî, *Tarih*, II, 157. Yâkût, Seyf'den aktardığını kaydettiği bir rivayette, Abdullah b. Büdeyl b. Verka el-Huzaî'nin Sıffin savaşında öldürüldüğünde 24 yaşında olduğunu, bu sebepten dolayı İsfahan'ın fethinde yer alamayacağını aktarmaktadır. bk. Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.

Abdullah b. Abdullah b. I'tban¹⁰³, Sarûye b. Zenîm¹⁰⁴, Osman b. Ebi'l-As¹⁰⁵ ve Numân b. Mukarrin¹⁰⁶ isimlerini nakletmektedir.

İsfahan'ın fatihi ve fetih yılı hakkında ki ihtilaflar rivayetin geldiği kaynakların farklılıkları sebebiyledir. Kûfeliler şehrin 19 / 640 yılında Abdullah b. I'tban tarafından, Basralılar 23 / 644 yılında Ebû Musa tarafından fethedildiğini kaydederler.¹⁰⁷

Kaynaklarımızda İsfahan'ın fetih süreci hakkında da farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre, Hz. Ömer, Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzaî¹⁰⁸'yi İsfahan'a göndermiş veya Ebû Musa'ya bir mektup yazarak onu İsfahan'a göndermesini emretmiştir. Abdullah'ın İsfahan'ın Ceyy bölgesine sulh yoluyla hâkimiyet kurmasının ardından ordunun öncü kuvvetlerinin komutanı olan

¹⁰³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.

¹⁰⁴ Halife b. Hayyat, *Tarih-i halife*, s. 93.

¹⁰⁵ Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, şehrin üç aylık bir kuşatmanın ardından fethedildiğini kaydetmektedir. bk. V, 183.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 19.

¹⁰⁷ A.K.S. Lambton ve J. Sourdel-Thomine, *Isfahan, Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. E. Bosworth, Brill 2007, s. 170.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, bu ismi Abdullah b. Veka er-Reyyahî olarak kaydetmiştir. bk. *el-Kâmil*, III, 19.

Ahnef b. Kays, aynı şartlar ile Yahudiyye adlı bir diğer yerleşim yerine hâkim olmuştur.¹⁰⁹ Ahnef'in fethettiği bir diğer yer de Teymere adlı bölgedir.¹¹⁰

Diğer bir rivayete göre ise, İsfahan'a gelen Ebû Musa, halkı İslam'a davet etmiştir. Ancak İsfahanlılar bu çağrıya olumsuz cevap vermişlerdir. Bunun üzerine cizye ödemeleri teklifini sunmuştur. Onlar da cizye ödemek şartıyla Ebû Musa ile anlaşmıştır. Ancak ertesi gün anlaşma bozulmuş, Ebû Musa da şehri savaş yoluyla fethetmiştir.¹¹¹

Bir başka rivayete göre de Hz. Ömer, Ebû Musa'ya bir mektup yazarak cihadı emretti. Ebû Musa, Ahvaz'ı fethettikten sonra İsfahan'a yöneldi. Şehre yaklaştığında Basralılardan oluşan 1.000 kişilik bir kuvvetle Abdullah b. Budeyl b. Verka'yı öncü kuvvet olarak görevlendirdi.¹¹² Şehri kuşatan Abdullah, bir taraftan da şehir halkı ile mektuplaşarak onların vali Fadûsfan'dan desteklerini almalarını sağladı. Vali, şehirde yalnızlaştığını hissedince, Sâsânî Kisrası Yezdigerd'in yanına gitmek amacıyla bağılıklarından emin olduğu otuz kişi ile birlikte Kirman'a hareket etti. O'nun şehirden ayrıldığı haberi Abdullah b. Budeyl'e ulaşınca valinin peşine düştü. Köşeye sıkışan Fadûsfan mübareze yapmayı teklif etti. Yapılan mübarezeyi Abdullah kazandı. Abdullah valiye beraber şehre dönmeyi, şehir halkının cizye ödemesi

¹⁰⁹ Belâzurî, *Futûh*, s. 308-309; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 210; İbn Fakih, *Buldân*, s. 529; Kudame b. Cafer, *Kitabu'l-harac*, s. 373-374.

¹¹⁰ *Tarih-i kum*, s. 24.

¹¹¹ Belâzurî, *Futûh*, s. 309.

¹¹² İbn A'sem, I, s. 313.

şartıyla onunla anlaşabileceğini, şehirde kalmak isteyen zimmî sayılacağını, ayrılmak isteyenlere ise dokunulmayacağını ve şehri de kendisine iade edeceğini söyledi.¹¹³ Vali bu şartları kabul etti ve Abdullah ile birlikte şehre döndü. Böylece şehir 100.000 dirhem alınmak suretiyle¹¹⁴ sulh yoluyla fethedildi.¹¹⁵

Kaydedilen son bir rivayete göre ise, Abdullah b. Büdeyl ve Ebû Musa, İsfahan'ı beraber fethettiler.¹¹⁶ Belazurî bu rivayetleri naklettikten sonra kendisi bir tercihte bulunur ve İsfahan'ın Ebû Musa, Ceyy ve Yahudiyye'nin ise Abdullah b. Büdeyl tarafından fethedildiğini kaydeder.¹¹⁷

İlk fethin üzerinden çok geçmeden İsfahanlılar şehirde bulunan Arap garnizonunu basarak üst düzey yetkililerini öldürürler. Durumdan haberdar olan Hz. Ömer de Ebû Musa'yı İsfahan'ı tekrar fethetmekle görevlendirdi.¹¹⁸

İslam fethinin ardından İsfahan halifeler tarafından görevlendirilen valilerce yönetilmeye başladı. Fetihten sonra İsfahan valiliğine getirilen Abdullah, Hz.

¹¹³ Belâzurî, *Futûh*, s. 309.

¹¹⁴ İbn A'sem, I, 314.

¹¹⁵ Belâzurî, *Futûh*, s. 309; İbn A'sem, I, s. 313-314. Yâkût, benzer bir rivayeti Abdullah b. Utban üzerinden aktarmaktadır. Bk. *Mu'cemu'l-buldân*, I, s. 209.

¹¹⁶ Belâzurî, *Futûh*, s. 310.

¹¹⁷ Belâzurî, *Futûh*, s. 310.

¹¹⁸ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 39.

Osman'ın hilafetine kadar görevini sürdürdü. Ondan sonra Halid b. Kilâb¹¹⁹, Hz. Osman döneminde Saib b. Akra¹²⁰, Hz. Ali döneminde Yezid b. Kays¹²¹, Amr b. Seleme¹²² ve Muhannef b. Süleym¹²³ İsfahan'ın idaresini üstlendiler.

Emevî halifesi I. Mervan zamanında Huzeyl b. Kays el-‘Anberî şehri idare etti.¹²⁴ Bu dönemde şehrin emiri de Attab b. Verkâ idi.¹²⁵ Ayrıca yine Emevîler döneminde İsfahan valiliği yapmış bir diğer isim de Bera b. Kabîsa idi.¹²⁶ İsfahan, Emevîler döneminde Haricîlerle yapılan mücadelelerde, mağlup olan Haricîlerin sığındıkları yerler arasındadır.¹²⁷

İsfahan, Abbasîler döneminde de önemini kormuştur. 150 / 767-768 senesinde rahatsızlanan ve hastalığının sebebi olarak Bağdat'ın havasının kendisine iyi gelmemesi gösteren Halife Mansur (136-158 / 754-775), ikâmeti için yeni bir yer aramaya başladı. Neticede İsfahan'ı seçen Halife, harac âmili Eyüb b. Ziyad'a emir

¹¹⁹ İbn Hacer, *el-İsabe*, II, 211

¹²⁰ İbn Fakih, *Buldân* trc. s. 96; İbn Hacer, *el-İsabe*, III, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 147.

¹²¹ İbn Hacer, *el-İsabe*, VI, 551; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 328.

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, s. 400.

¹²³ Nasr b. Müzahim el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 11

¹²⁴ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbu'l-arab*, s. 208.

¹²⁵ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbu'l-arab*, s. 227.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 435.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 200, 282.

vererek Zayenderud Nehri'nin yakınında kendisi için bir yer inşa etmesini emretti.¹²⁸ O'da Hûşîniyân köyünde bir saray ve maksureli bir mescid inşa etti.¹²⁹ Ancak daha sonra iyileşen Halife, bu planından vazgeçerek Bağdat'ta kaldı.¹³⁰

Abbasî halifelerinin İsfahan'a olan ilgisi bununla sınırlı kalmadı. Halife Mütevekkil (232-47/847-61) de, hilafet merkezini Bağdat'tan İsfahan'a nakletmek istedi. Bu amaca yönelik olarak mimar ve mühendislerini İsfahan'a gönderdi ve sarayının yapılacağı yeri tespit ettirdi. Ancak durumdan haberdar olan Bağdat'ın ileri gelenleri bir takım hilelerle projenin hayata geçmesini engellediler.¹³¹

İsfahan, Abbasîlerin zayıflamaya ve siyasî etkinliğini kaybetmeye başladığı IV. / X. yy.dan itibaren İran'da kurulan mahallî hanedanların birbirleriyle yaptıkları mücadelelerin merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemde Abdulaziz b. Dülef b. Ebî Dülef döneminde Dülefîler (825-897)'in hâkimiyetinde olan İsfahan¹³², daha sonra Saffârîler (247-393 / 861-1003) ve kısa bir süre için Samanîler'in hâkimiyetine girmiştir. Ziyârîler (316-483 / 928-1090)'in kurucusu Merdâvîc b. Ziyâr (315-323 / 927-

¹²⁸ Âvî, s. 20; Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 30.

¹²⁹ *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 523

¹³⁰ Âvî, s. 20; Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 30.

¹³¹ Guedy, s. 47.

¹³² İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbu'l-Arab*, s. 313; Ahmet Nedim Serinsu, "Dülefîler", DİA, İstanbul, 1994, X, 21.

935), İsfahan'da sultanlığını ilan etmiştir.¹³³ Ziyarîler'in ardından aslen Deylemliler'den olan Alî b. Büveyh (İmâdü'd-Devle) 11 Zilkade 321/2 Kasım 933 günü şehirdeki Büveyhî hâkimiyetini başlatmıştır.¹³⁴ Bu hanedan, Arap fetihleri sonrasında İsfahan'a hâkim olan ilk yerli hanedandır. İsfahan'ı kendisine merkez yapan Ruknudevle Hasan b. Büveyh 323 / 935 yılından itibaren uzun bir süre burada yaşadı ve pek çok imar faaliyetinde bulundu.¹³⁵

İsfahan, Büveyhîler döneminde hanedanın Rey emirine bağlıydı. IV. / X. yüzyılın sonuna gelindiğinde şehir, Büveyhî ailesinin Kürt kökenli¹³⁶ Deylemlî bir emiri olan ve tarihte İbn Kâkaveyh¹³⁷ olarak bilinen Alauddevle Muhammed b. Rüstem Düşmanziyar (398-433 / 1008-1041-2)'a ikta olarak verildi. O da Rey'de bulunan emirin güçsüzlüğünden istifade ederek İsfahan'ın başkenti olduğu yarı bağımsız Kâkaveyhler devletini kurdu.¹³⁸ Ancak şehir bir süre sonra Gaznelî Mahmud tarafından Gaznelîler'in topraklarına katıldı. Daha sonra onun ölümünü

¹³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 229; Ahmet Güner, "Hamza el-İsfahanî ve Büveyhîler (I)", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XX, İzmir 2004, s. 7.

¹³⁴ Mirza Bala, "İsfahan", *İA.*, V/II, 1069; Güner, s. 23.

¹³⁵ Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, XXII, 499.

¹³⁶ Louis Gardet, *Din ve Kültür, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, s. 112.

¹³⁷ "Kakaveyh" onların dilinde dayı demektir ve Mecduddevle b. Büveyh'in dayısının oğlu olduğu için bu ismi almıştır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 495.

¹³⁸ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1968, V, 37; Guedy, s. 31.

fırsat bilen Alauddevle Kâkaveyh, burada yeniden kendi yönetimini kurdu.¹³⁹ Şehir, 421 / 1030 yılında Gazneli Sultan Mesud¹⁴⁰ ve 425-7 / 1034-6 yılında Amid Ebû Sehl Hamdunî¹⁴¹ ve Taş Ferraş komutasındaki büyük bir ordu tarafından yağmalanmasına¹⁴² rağmen Büyük Selçuklu hakimiyetine girene kadar Kâkaveyler'in egemenliğinde kalmıştır.¹⁴³ Sultan Mesud şehre girdiğinde büyük bir katliam yapmış ve içlerinde camiye sığınanlarında olduğu yaklaşık 5.000 kişiyi kılıçtan geçirmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca 423 / 1031 yılında yaşanan veba salgınında İsfahan'da yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür.¹⁴⁵

¹³⁹ Özgüdenli, "İsfahan", DİA, XXII, 499.

¹⁴⁰ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", V, 38.

¹⁴¹ Hüseyinî, s. 4-5.

¹⁴² Hüseyinî, s. 4-5; İbn Belhi, *Farsname*, s. 165.

¹⁴³ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", V, 38; Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, 1069.

¹⁴⁴ Guedy, s. 64.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 426.

I. BÖLÜM

COĞRAFİ DURUM

A. İsfahan'ın Coğrafi Özellikleri

1. Kurulduğu Coğrafya

İsfahan, İran platosunun en önemli akarsularından birisi olan Zayenderud adı verilen nehrin kenarında 1550 m. yüksekliğindeki geniş bir yaylada inşa edilmiştir. Coğrafi konum olarak Cibâl Bölgesi'nin¹ güney sınırı² kabul edilir. İsfahan; temiz havası³, pek çok meyve ve sebze türünün yetiştiği verimli toprakları⁴, sularının yumuşaklığı nedeniyle kurulduğu dönemden itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Şehir sahip olduğu özellikleri sayesinde, güneyde ve batıda bulunan geniş çölleri, kuzeydeki stepleri veya güneydeki dağları geçerek şehre gelenler üzerinde büyük bir hayranlık uyandırmıştır.⁵ Büyük Selçuklular döneminde şehrin sınırları, bir yanda Hemedân, Mâh ve Nihavend'den Kirman'a, diğer tarafta Rey ve Kümîs'den Fars ve Huzistan'a kadar uzanmaktaydı.⁶

¹ İsfahan, Zencân, Kazvîn, Hemedân, Dînever, Kirmânşâh ve Rey'i içerisine alan bölgedir. Bk. Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 99.

² Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, IV, 365.

³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

⁴ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296; Âvî, s. 20.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 315.

⁶ Ebû Nuaym, I, 32-33.

İsfahan'ın diğer yerleşim yerlerinin önüne geçiren ve şehre değer katan özelliklerine vurgu yapılırken değinilen hususlardan birisi de şehrin iklimidir. Şehrin kurulduğu alan, ılıman iklimi ile dört mevsimin en güzel şekilde yaşandığı, rakımı çok yüksek olmayan bir yer olarak tarif edilmektedir.⁷ İsfahan'da kışlar genellikle soğuk ve yağışlı, diğer mevsimler ise sıcak ve kurak geçer. Ancak nem oranının düşük olması sebebiyle hava rahatsız edici şekilde bunaltıcı değildir.⁸ Yaz mevsiminin en güzel yaşandığı yerin İsfahan olduğu kaydedilmektedir.⁹ İsfahan'da iklimin güzelliği meyve, sebze, hububat, et ve yemeklerin çok uzun süreler bozulmadan kalmalarıyla açıklanmaktadır.¹⁰

Şehrin batısı dağlık olduğundan bu bölgede yağış miktarı fazladır ve kış mevsimi karlı geçer.¹¹ İsfahan'da rüzgârlar genellikle batıdan doğuya eserler. Bu rüzgârlar yılın iki döneminde şiddetini arttıırırlar. Bunlardan birisi, şubat ayının ikinci yarısında başlayan ve nisan ayının ikinci yarısına kadar devam eden soğuk rüzgârlardır. Diğerisi ise, ağustos ayının ikinci yarısından ekim ayının ilk günlerine kadar devam eden nispeten sıcak esen sonbahar rüzgârlarıdır. İsfahan'da rüzgârın şiddeti genellikle hayatın akışını etkileyecek seviyeye ulaşmaz.¹²

⁷ Âvî, s. 20.

⁸ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48; Âvî, s. 9.

⁹ İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, frs. trc. s. 49.

¹⁰ Nasır Hüsrev, s. 167 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207; Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

¹¹ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48; Âvî, s. 9.

¹² Âvî, s. 20.

Şehrin iklimi üzerinde etkili olan unsurlardan birisi yer şekilleridir. İsfahan, çok sayıda dağlık bölümden oluşmaktadır. Nitekim dağlarının fazlalığı sebebiyle İsfahan, Fars bölgesinin dağlık kısmı olarak nitelendirilmektedir.¹³ Nitekim, Şahdiz Kalesi'nin üzerine inşa edildiği Soffe Dağı, Eşkheran Dağı¹⁴, zengin sürme yataklarına sahip Demavend Dağı¹⁵, Cîlû Dağı¹⁶ ve Gamdâr bölgesinde bulunan Dinârat Dağı¹⁷ İsfahan'ın dağlarıdır.

2. Su Kaynakları

İsfahan, akarsular açısından zengin sayılabilecek bir bölgede kurulmuştur. Bu özelliği, şehirde su sıkıntısı yaşanmamasına ve tarımın daha kolay yapılmasına yol açmıştır. İsfahan'ın akarsularına bakacak olursak:

a. Zayenderud Nehri

İran platosunda bulunan nehirlerin en önemlilerinden birisi Zayenderud¹⁸ Nehri'dir. Kaynaklarımız nehirden bahsederken Zerrinrud¹⁹, Zerenrud²⁰, Zerinrud²¹,

¹³ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 392; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

¹⁴ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 191.

¹⁵ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 205.

¹⁶ Hudûdu'l-Âlem, s. 32.

¹⁷ Mâferrûhî, s. 19; Âvî, s. 41.

¹⁸ Sözlük anlamı olarak Zayenderud “Doğmuş, doğurmuş, hâsıl olmuş artmış” anlamlarına gelen Zayendeh ve “nehir” anlamına gelen rûd kelimelerinden oluşmuş birleşik bir kelimedir.

Zerrinerud²² Zendeherud²³, Zenderud²⁴, Zerînerud²⁵, Zayenderud²⁶ isimlerini kullanmaktadırlar. Bu ismin nehre niçin verildiği hakkında farklı görüşler vardır. Birinci görüş, nehrin suyunun bolluğu ve berraklığı sebebiyle bu ismi aldığı yönündedir.²⁷ İkincisi ise, nehrin doğduğu yerde, genişlediği yere nispeten daha dar olması ve taşıdığı su miktarının artıp büyük bir hacme ulaşması sebebiyle Zayenderud ismini aldığı şeklindedir.²⁸ Ayrıca Zayende'nin gençleştirici²⁹ anlamına geldiği de söylenmektedir.³⁰

¹⁹ Kazvînî, *Âsâru 'l-bilâd*, s. 299; Âvî, s. 12.

²⁰ İbnu'l-Fakîh, *Buldân*, s. 486; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve 'l-işraf*, s. 64.

²¹ İbn Hurdazbeh, s. 20; Mâferrûhî, s. 48; Âvî, s. 47; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu 'l-kulûb*, s. 216. bu ismin Nehrin kollarından birine ait olduğu görüşü de vardır. Bk. Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 13.

²² Coğrafya-ı Hafız Ebru, I, 164.

²³ Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, s. 23; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu 'l-kulûb*, s. 48; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 104; Coğrafya-ı Hafız Ebru, I, 164.

²⁴ Yâkût, *Mu'cemu 'l-buldân*, I, 208; Âvî, s. 10.

²⁵ *Mücmelü't-tevârih ve 'l-kıyas*, s. 525.

²⁶ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu 'l-kulûb*, s. 195.

²⁷ Kazvînî, *Âsâru 'l-bilâd*, s. 299; Âvî, s. 47-48.

²⁸ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu 'l-kulûb*, s. 216.

²⁹ Soheila Shahshahani, *Esfahan's Gardens and Mosques: on the Instrumentality of Symbols as a Means of Retaining Urban Identity*, s. 605.

³⁰ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu 'l-kulûb*, s. 216.

Zayenderud Nehri, Bahtiyarî Dağı'nın kuzeydoğusundaki Ruveydeşt³¹ köyünden doğar. Nehrin doğduğu yere Çeşme-i Cânân adı verilir.³² Nehir, batıdan doğuya doğru ilerleyerek Der ve Denbe köylerinden geçer. Bu bölgede debisi artan nehir, çevresindeki yerleşim alanlarının su ihtiyacını karşıladıktan sonra Gâvhânî³³ denilen kumluk alanda bataklık haline gelir ve son bulur.³⁴ Nehrin uzunluğu tarihî kaynaklarımızda 70 fersah³⁵ olarak verilmektedir. Modern araştırmacılar ise, nehrin net uzunluğunu 270 km., kıvrımları ile birlikte ise 360 ila 420 km. arasında ölçmektedir. Genişliği doğduğu yerde 10 ila 20 m. arasında, şehir merkezinde ise 100 ile 300 m. arasında değişmektedir.³⁶ Büyük Selçuklu döneminde nehrin etrafı çeşitli türlerde ağaçlar ve bitkiler ile yeşil bir alan konumundadır.³⁷

³¹ İbn Hurdazbeh, s. 20. Bir diğer rivayette Benâkân. Bk. İbn Fakîh, *Buldân*, frs. trc. s. 101; Kazvînî, *Âsâru 'l-bilâd*, s. 299.

³² Mâferrûhî, s. 48; Âvî, s. 47; Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 13.

³³ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu 'l-kulûb*, s. 216.

³⁴ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533; İbn Hurdazbeh, s. 176; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve 'l-işraf*, s. 64.

³⁵ Ensarî, Şemseddin Muhammed b. Ebi Tâlib, *Nuhbetu 'd-dehr fî acâibi 'l-berrî ve 'l-bahr, intişarat-ı esâtîr*, Tahran, 1382hş., s. 146; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu 'l-kulûb*, s. 216. Âvî'ye göre(s.47) 50 fersah.

³⁶ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 27.

³⁷ Mâferrûhî, s. 48; Âvî, s. 47.

Zayenderud Nehri'nin 60 fersah ötede³⁸ Kirman'da tekrar toprağın üstüne çıktığı, bu bölgeyi de suladıktan sonra Bahr-i Şarki³⁹ veya Bahr-i Habeşi'ye⁴⁰ veya Hind Denizi'ne⁴¹ döküldüğü kaynaklarımızda ifade edilmektedir. Bununla birlikte Hamdullah Müstevfi, İsfahan ile Kirman arasındaki mesafenin uzunluğu, toprağın sert yapısı, bölgede dağların bulunması ve Bahr-i Şarki'nin Kirman'dan uzak olması gibi sebepleri göz önünde bulundurarak bu ihtimalin zayıf olduğu kanaatindedir. Bu görüşünü de, yağışın olmadığı yıllarda Gâvhânî'nin zemininin kuruduğu halde, nehrin geçtiği söylenen yerlerde böyle bir durumun olmamasıyla temellendirmektedir.⁴²

İsfahan'da yerleşim alanları çevresinin yeşil, suya ulaşabilirliğinin kolay olması sebebiyle büyük ölçüde bu nehrin suladığı topraklar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Zayenderud Nehri bütün İran platosunun en büyük hidrolik yarıçapına sahiptir. Bu sayede nehir, gelişmiş bir su dağıtım sistemi ve tarlalara giden su boruları vasıtasıyla tarımsal verimliliğin artması için kullanılmıştır.⁴³

³⁸ Ensarî, s. 146; İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533; Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 299.

Mâferrûhî, bu menzilin 80 fersah olduğunu kaydeder. bk. s. 48.

³⁹ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533.

⁴⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, s. 64.

⁴¹ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 299.

⁴² Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 216-217.

⁴³ Mâferrûhî, s. 48; Âvî, s. 47-48; Ibn Rustah, *Alaku'n-nefise*, s. 155.

Zayenderud Nehri'nin suyu kronik hastalıkların tedavisinde de kullanılmaktaydı.⁴⁴ Avî, bu sudan daha temizini görmediğini ve daha lezzetlisini içmediğini belirtmektedir.⁴⁵ Mes'ûdî, nehirde tek tür balığın yaşadığını diğerlerinin canlı kalamadığını nakleder.⁴⁶ Bu durum, bahsedilen balığın etçil bir tür olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Nehir hakkında birçok şiir yazılmıştır.⁴⁷

b. Diğer Su Kaynakları

İsfahan'ın sahip olduğu su kaynakları Zayenderud Nehri ile sınırlı değildir. Cündişabûr Nehri de, İsfahan dağlarında doğmaktadır.⁴⁸ Ayrıca Düceylu Ahvaz⁴⁹ olarak da isimlendirilen Kârûn Nehri'nin⁵⁰ kaynağı Bahtiyarî dağlarındadır.⁵¹ Cündişabûr Nehri, Düceylu Ahvaz ile birleşir ve Bahr-i Şarki'ye dökülür.⁵²

⁴⁴ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48.

⁴⁵ Âvî, s. 11-12.

⁴⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, s. 65.

⁴⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, s. 64.

⁴⁸ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 397; İbn Hurdazbeh, s. 176; Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed' ve'l-tarih*, IV, 58, Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 195.

⁴⁹ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 397; İbn Hurdazbeh, s. 176; Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed' ve'l-tarih*, IV, 58; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 195.

⁵⁰ Araplar, Kârûn Nehri'ne Düceylu Ahvaz demektedirler. Bk. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri*, s. 69.

⁵¹ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 16.

⁵² İbn Hurdazbeh, s. 176.

Fars bölgesinin en büyük nehirlerinden olan⁵³ Huzistan ile Fars arasındaki⁵⁴ Tâb Nehri⁵⁵ ile Serden Nehri⁵⁶ İsfahan'daki Cîlû Dağından doğmaktadır.⁵⁷ Bunların dışında, İsfahan dağlarından doğan başka nehirler de vardır.⁵⁸ Ayrıca Semîrem ve Şîrâz adlı pınarlar İsfahan'ın su ihtiyacını gidermekte kullanılmaktaydı.⁵⁹ Şehirde 5-6 Gez (5-6 m.) derinlikte yer altı sularının çıkması⁶⁰ İsfahanlıların suya ulaşımını kolaylaştıran bir diğer unsurdu.

İsfahan'da akarsuların yanı sıra birçok da kaynak suyu mevcuttur. Bunlardan bir kısmı içilebilirken bir kısmı ise sadece sulama amaçlı kullanılmaktadır. Kâşân'a bağlı Kermend köyünden çıkan kaynak suyu hem tarım arazilerinde sulama amaçlı, hem de bölge halkının içilebilir su ihtiyacını karşılamada kullanılıyordu.⁶¹ Ebrûz Kâşân köyünden çıkan ve "Esfizâb" ismi verilen su akıntısı⁶², Kuhistân bölgesinde

⁵³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 3.

⁵⁴ Hudûdu'l-Âlem, s. 45.

⁵⁵ İstahrî, s. 74; Coğrafya-ı Hafız Ebru, I, 163; Ensarî, s. 168.

⁵⁶ Hudûdu'l-Âlem, s. 45.

⁵⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 3

⁵⁸ Ensarî, s. 168.

⁵⁹ Ensarî, s. 172.

⁶⁰ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48.

⁶¹ Mâferrûhî, s. 18; Âvî, s. 39.

⁶² Metinde "کاريز" şeklinde geçmektedir. Bu kelime sözlükte "su mecrası. Su yolcular suyun, cereyanını tecrübe için saman ve talaş döktükleri için kahriz denilmiştir." Şeklinde geçmektedir. Bk. Ziya Şükun, III, 1479.

bulunan ve suyu gayet saf ve temiz olan “Budem”⁶³, Fezen köyünden doğan ve bahar aylarında akan kaynak suyu,⁶⁴ Serd Kâşân’da bulunan Mûğâr kaynağı⁶⁵, Kamdâr bölgesinde yer alan Dinârat Dağı’ndaki Sîn adı verilen otlakta bulunan kaynak⁶⁶, Celâşâbâd köyünde çıkan içilemeyen kaynak⁶⁷ ve yılın çoğu zamanında az da olsa akan Nukat kaynağı⁶⁸ İsfahanlıların su ihtiyacını karşılıyordu

3. Yerleşim Birimleri

İsfahan, kurulduğu dönemden itibaren hem siyasî, hem de ekonomik bir merkez olması nedeniyle⁶⁹ sürekli gelişmekte olan ve göç alan bir şehir konumundaydı. Ayrıca İsfahan, farklı hanedanlıkların hâkimiyetine girmiş bir şehirdi. Her hanedanın kendi iskân politikası doğrultusunda şehrin demografik yapısıyla oynaması sebebiyle farklı etnik unsurlar İsfahan’da ikamet eder hale gelmişti. Her etnisite, İsfahan’da da, doğudaki diğer kentlerde olduğu gibi⁷⁰ kendi mahallesinde ikamet etmekteydi. Bir etnik grubun içerisinde kabile hatta aile eksenli ayrışmalar olabiliyordu. Bu nedenle İsfahan’da birçok yerleşim alanı kurulmuştur.

⁶³ Mâferrûhî, s. 18; Âvî, s. 39.

⁶⁴ Mâferrûhî, s. 19; Âvî, s. 40.

⁶⁵ Mâferrûhî, s. 19; Âvî, s. 40.

⁶⁶ Mâferrûhî, s. 19; Âvî, s. 41.

⁶⁷ Mâferrûhî, s. 20; Âvî, s. 41.

⁶⁸ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 12.

⁶⁹ İbn Havkal, s. 362; Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 208.

⁷⁰ Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri*, s. 41.

Söz konusu yerleşim alanları, kendilerinden bahseden eserin dilinin Arapça veya Farsça olmasına göre; medîne, karye kebire, karye, rustak, şehir, nahiye, mahalle kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bunlardan Medine ile şehir, rustak ile nahiye, karye ile diye birbirinin yerine kullanılan kelimelerdir. Ancak incelediğimiz kaynakların hepsi tezimize konu olan dönemde kaleme alınmamış olduğundan, eserin yazıldığı döneme göre, sonraki veya önceki durumlarının yine aynı terimlerle mi, yoksa başka terimlerle mi ifade edildiğini tespit etmemiz güçtür. Zira zaman içerisinde bu yerleşim birimleri büyümüş veya küçülmüş olabilir. Örneğin Ceyy, Selçuklulardan önce Yahudiyye ile birlikte şehrin en önemli iki yerleşim yerinden birisiyken, Selçuklular döneminde hızlı bir şekilde önemini kaybederek şehrin bir mahallesi haline gelmiştir.⁷¹ Bu nedenle İsfahan'daki yerleşim yerleri hakkında bilgi verirken ifade edildikleri kavrama göre bir tasnife gitmek yerine haklarında daha geniş bilgiye sahip olduğumuz ve incelediğimiz dönemde daha büyük olanlardan başlayarak sıralamayı uygun gördük. İsfahan'da tespit edebildiğimiz yerleşim yerleri şunlardır:

Ceyy: Kim tarafından inşa ettirildiği hakkında farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre, bölge Büyük İskender tarafından imar ettirilmiş⁷² ve mimarı Ceyy b.

⁷¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 208.

⁷² Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, s. 39; İbn Rustah, *Alaku'n-nefise*, s. 160; İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530; Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed' ve'l-tarih*, IV, 99; İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-ümem*, I, 103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 288; Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296; Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, (900/1395), *er-Ravzü'l-mi'tar fî haberi'l-aktar*, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975, s. 186.

Zarade el-İsfahanî'nin ismine nispet ile bu ismi almıştır.⁷³ Ceyy, ilk kez inşa edilirken önce kare daha sonra daire şeklinde inşa edilmiş ancak binalar kısa sürede yıkılmıştır. Bununla birlikte İskender vazgeçmemiş, deliğinden çıkan bir yılanın surların etrafında çizdiği güzergâha göre binaların inşasını emretmiştir. Bu plana göre inşa edilen binalar yıkılmamıştır. Bu sebepten dolayı Ceyy'in şekli yılanın sürünüşü gibidir.⁷⁴ Bir diğer rivayete göre ise Ceyy, Sultan Cem⁷⁵'in hükümdarlığından önce inşa edilmiştir.⁷⁶ Yerleşim yerinin inşasıyla alakalı son rivayette ise kurucusu olarak Kubad b. Yezdigerd kaydedilmiştir.⁷⁷ Ceyy, Sâsânî hükümdarı Firuz döneminde yeniden inşa edilmiştir.⁷⁸ Ceyy, Sâsânî hükümdarlarının ikamet ettiği idarî ve askerî bir merkezdi.⁷⁹

Ceyy'in pazar meydanına açılan Hor(veya Cor), Esfîş de denilen Mâh, Tîre de denilen Tîr, bab-ı Yahudiyye de denilen Coş isimli dört kapısı bulunuyordu ve bu

⁷³ Ebû Nuaym, I, 34; Âvî, s. 16.

⁷⁴ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530.

⁷⁵ Pişdadiler sülalesinin dördüncü ve en büyük hükümdarı. Ayrıca Hz. Süleyman ve İskender'e de Cem denir. Eğer rüzgâr, yüzük, karınca ve şeytan kelimeleri ile beraber kullanılırsa Hz. Süleyman; kadeh, şarap kelimeleriyle birlikte geçerse İskender kastedilmiştir. Bk. Ziya Şükûn, s. 659.

⁷⁶ Ebû Nuaym, I, 34; Âvî, s. 16.

⁷⁷ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, s. 67.

⁷⁸ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 50.

⁷⁹ Farideh Hwsbangi, M., *İsfahan City of Paradise*, s. 9.

kapılar güneşin hareketlerine göre yapılmıştı.⁸⁰ Kapıların isminin haftanın günlerinden türetildiği⁸¹ düşünülmektedir.

Zayenderud Nehri'nin kuzey⁸² kıyısında kurulmuş⁸³ olan Ceyy'in kuzeyinde Berhuvâr, doğusunda Berâân bulunmaktadır.⁸⁴ İsfahan'ın iklim bakımından en havadar; bağlar, bahçeler ve mesire alanları açısından en zengin bölgesidir. Avi, bölgenin havasının güzelliğini ifade etmek için Sâsânîler döneminde çıkan bir yangının ardından kurtarılan kitapların korunması için âlimlerinin, yöneticilerinin ve mühendislerinin toplanarak bir yer aradıklarını ve sonuçta Ceyy'in seçildiğini söylemektedir.⁸⁵

Selçuklu fethinden yaklaşık yarım asır önce eserini kaleme alan Ebû Nuaym, Ceyy'in surları arası mesafeyi 1.000 kasaba⁸⁶, alanını 1.000 cerib⁸⁷ ve arazisini 330 kasaba olarak vermektedir.⁸⁸ Ceyy'in etrafının surlarla çevrili olması İslam fethinden

⁸⁰ Mâferrûhî, s. 92; Âvî, s. 16.

⁸¹ Farideh Hwsbangi, s. 9.

⁸² Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 169.

⁸³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 78; Ensarî, s. 289.

⁸⁴ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 169.

⁸⁵ Âvî, s. 15.

⁸⁶ 1 kasaba yaklaşık 4 m.

⁸⁷ 1 cerib yaklaşık 1000 m².

⁸⁸ Ebû Nuaym, I, 35.

sonra bu bölgenin ordugâh gibi kullanılmasını sağlamıştır.⁸⁹ Selçuklular döneminde şehrin büyüklüğü ve öneminin artmasıyla birlikte Ceyy hızlı bir şekilde önemini kaybederek bir mahalle haline geldi.⁹⁰

Ceyy'e, Şehristan⁹¹ ve el-Medinetü İsfahan da denilmektedir.⁹² Hadis kitaplarında "el-Medînî" nisbesi o kişinin İsfahanlı olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁹³

Yahudiyye⁹⁴: Bâbil Kralı Buhtu'n-Nasr⁹⁵ (m.ö. 605-562) m.ö. 587 yılında, Kudüs'ü ele geçirince burada yaşayan edip ve sanatkârları⁹⁶ esir ederek⁹⁷ şehirden çıkardı. Kudüs'ten ayrılan Yahudiler buradan ayrılmadan önce yanlarına bir miktar toprak ve su aldılar. Gittikleri bölgelerde ellerindeki örneğe en yakın yeri yaşam

⁸⁹ Gaube, *Iranian Cities*, s. 164.

⁹⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 208.

⁹¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 377

⁹² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 78.

⁹³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 203.

⁹⁴ Aynı isimli bir yerleşim yeri de Cüzcan'da mevcuttur. Bk. Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 26.

⁹⁵ İbranice ismi Nebûkadrezzar'dır. Bk. Ömer Faruk Harman, Buhtunnasr md. DİA, İstanbul, 1992, VI, 380.

⁹⁶ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

⁹⁷ İbn Fakîh, Yahudilerin Kudüs'ten kendilerinin kaçtığını aktarmaktadır. Bk. İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530.

alanı olarak belirlemeye çalıştılar.⁹⁸ Bu arayış onları İsfahan'a kadar getirdi. Bu dönemde Ermenistan'dan II. Şapur tarafından zorla getirilen Yahudiler İsfahan'da ikamet etmekteydi.⁹⁹ Kudüslü Yahudiler iklimi şehirlerine benzeyen¹⁰⁰ Ceyy yakınlarındaki¹⁰¹ Benihna mahallesinde¹⁰² kendilerine bir yaşam alanı inşa ederek Yahudiyye adını verdiler.¹⁰³ Ayrıca Bâbil'den çıkarılan Yahudiler de buraya yerleştiler.¹⁰⁴ Başka bir rivayete göre de, Sâsânî imparatoru I. Yezdigerd, Yahudi olan karısının isteği üzerine burayı inşa ettirmişti.¹⁰⁵

Yahudiyye'nin kurulduğu bölgeye Âbâdân da denilmiştir.¹⁰⁶ Günümüz İsfahan'ının temellerini oluşturan Yahudiyye¹⁰⁷, Ceyy'in 3 mil kuzeyinde yer

⁹⁸ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530; M. Sel., Ispahan md. the Jewish Encyclopedias. 659.

⁹⁹ Libby Benedict, Ispahan md, *The Universal Jewish Encyclopedia*, s. 607.

¹⁰⁰ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

¹⁰¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 208.

¹⁰² İbn Fakîh, *Buldân*, frs. trc. s. 97.

¹⁰³ Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 388; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 208; Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296; Ensarî, s. 289.

¹⁰⁴ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 65.

¹⁰⁵ Libby Benedict, "Ispahan", *The Universal Jewish Encyclopedia*, s.607.

Yezdigerd'in kendisinin Yahudi olduğuna dair rivayet için bk. Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 65.

¹⁰⁶ Ensarî, s. 289.

¹⁰⁷ Gaube, *Iranian Cities*, s. 163-164.

alıyordu. Bu bölge halkın ikamet ettiği bir yerleşim merkeziydi.¹⁰⁸ V. / XI yy.dan itibaren Yahudilerin oturduğu bölüm Cûbare, Müslümanların oturduğu kısım Derdeşt ismiyle anılmaya başlanmıştır.¹⁰⁹

Derdeşt: İsfahan'ın mahallelerinden birisidir.¹¹⁰ Selçuklular döneminde şehrin merkezi, Ulu Camii ve Nizamiye Medresesi'ni de içerisinde barındıran Derdeşt mahallesi idi.¹¹¹ Selçuklular döneminde Şafîler burada ikamet etmekteydi.¹¹²

Ruveydeşt: Selçuklular döneminde şehrin en büyük yerleşim yeri, Yezd ile İsfahan arasında bulunan¹¹³, bereketli toprakları ve suya ulaşımın kolaylığı sebebiyle hanedan üyeleri, devlet erkânı, askerler ve zenginler gibi toplumun önde gelenlerinin ikamet ettiği, Zayenderud Nehri'nin kenarına kurulmuş olan¹¹⁴, Ruveydeşt mahallesidir.¹¹⁵ Tahmures tarafından inşa edilmiştir.¹¹⁶ Birkaç yerleşim yerinin

¹⁰⁸ Farideh Hwsbangi, M., s. 9.

¹⁰⁹ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 65.

¹¹⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 450.

¹¹¹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48; Âvî, s. 142.

¹¹² Kesai, s. 223.

¹¹³ Yakubî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 87.

¹¹⁴ İbn Hurdazbeh, s. 20.

¹¹⁵ Âvî, s. 35.

¹¹⁶ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533.

birleşmesinden oluşmuştur.¹¹⁷ Mahallenin alanı 2 fersaha¹¹⁸, 18 fersaktır.¹¹⁹ 60 tane köyü vardır. Her köyde yaklaşık 1000 hane bulunmaktadır. Mescidleri, medresesi, pazarı, hamamları, hangahları ile İsfahan'ın en mamur kısımlarından bir tanesidir.¹²⁰

Verzâne: İsfahan'ın köylerinden birisidir.¹²¹ Kumdan tepelerin bulunduğu bu köy Ruveydeşt mahallesine bağlıdır.¹²²

Karan: İsfahan'ın meşhur mahallelerindendir.¹²³ Nizâmülmülk'ün türbesi buradadır.¹²⁴ Zayenderud Nehri'nin kenarında kurulmuştur.¹²⁵

Teymure: İsfahan'a 8 fersah¹²⁶ uzaklıktadır.¹²⁷ Teymuretü'l-Kübra (Bozorg)¹²⁸ ve Teymuretü's-Sügra (Koçek)¹²⁹ olarak iki kısma ayrılır. Teymuretü'l-

¹¹⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 105.

¹¹⁸ 1 fersah yaklaşık 6,23 km.dir.

¹¹⁹ Âvî, s. 35.

¹²⁰ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 51

¹²¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 371.

¹²² Âvî, s. 35.

¹²³ Sem'ânî, *Ensâb*, XI, 63; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 444.

¹²⁴ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 280. Muhtemelen Melikşah döneminde inşa edilen Bağ-ı Karan'ın bulunduğu mahalledir.

¹²⁵ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 280.

¹²⁶ 1 fersah yaklaşık 6,23 km.dir.

¹²⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 67.

Kübra ismi, Ekber b. Horasan; Teymuretü's-Süğra ismi Esğar b. Horasan tarafından verilmiştir.¹³⁰

Marbânân: Şebib b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Havra el-Marbânânî el-İsfahani'ye nispet ile bu isimle anılan mahal, İsfahan'a yarım fersah mesafededir.¹³¹

Sünbülân: İsfahan'ın surların dışarısındaki¹³² mahallelerinden birisidir.¹³³ Burada günümüze ulaşmayan Selçuklu eserlerinin varlığından bahsedilmektedir.¹³⁴

Kemâân: İsfahan'ın surların dışarısındaki bir diğer mahallesidir.¹³⁵

Razan: İsfahan'da tüccarların ikamet ettiği yerdir. Ebû Amr Halid b. Muhammed er-Razanî'ye atfen bu isim verilmiştir.¹³⁶

¹²⁸ İbn Hurdazbeh, s. 21.

¹²⁹ İbn Hurdazbeh, s. 21.

¹³⁰ Tarih-i Kum, s. 73.

¹³¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 323; Sem'ânî, *Ensâb*, XII, 16; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 35.

¹³² Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

¹³³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 609; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 261.

¹³⁴ Lütfullah Hünerfer, *Gencîne-i Âsâr-ı Târih-i İsfahan*, Kitapfuruş-i Sakafî, İsfahan, 1971, s. 171.

¹³⁵ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

Cûrcîr: İsfahan'ın mahallelerinden birisidir. Aynı isimle bilinen bir mescidi vardır.¹³⁷

Lunbân: İsfahan'ın büyük mahallelerinden birisidir.¹³⁸

Verkân: İsfahan'ın mahallelerinden birisidir.¹³⁹ Kaime isimli bir çarşısı vardır.¹⁴⁰

Berhâr: İsfahan'da yaşayan dihkânlardan bir kısmı bu bölgede ikamet etmekteydi.¹⁴¹

Berhuvâr: Ceyy'in kuzeyinde kurulmuş olan Berhuvâr¹⁴², 32 köyü bulunan¹⁴³ bir nahiyedir.¹⁴⁴ Behmen b. İsfendiyâr tarafından yapılan su yolu ile Zayenderud nehrinin suyu diğer yerleşim yerlerine aktarılmaktadır.¹⁴⁵

¹³⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 13.

¹³⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 180.

¹³⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, XI, 223.

¹³⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 373.

¹⁴⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 317.

¹⁴¹ Yakubî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 87.

¹⁴² Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 169.

¹⁴³ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 51.

¹⁴⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 374-375.

Cermkâsân: Zengin dihanların bir kısmı ile Hemdân kabilesi mensuplarının birlikte yaşadıkları yerleşim yerlerinden biridir.¹⁴⁶

Mârebîn: İsfahan'ın batısında yer alır.¹⁴⁷ 58 köyü bulunmaktaydı.¹⁴⁸ Tahmures zamanında inşa edilmiştir.¹⁴⁹ Bereketli toprakları, yeşil alanları, çiçek bahçeleri, meyve ağaçları ve temiz akarsuları ile cennetten bir köşe olarak tarif edilmektedir.¹⁵⁰

Gûdekert ve Nefâze: Ağaçlık, çiçeklerin bol olduğu ve bir gelin gibi süzüldüğü her biri eşi benzeri olmayan güzellikte yerler olarak tarif edilmişlerdir.¹⁵¹

Berân (Berâân): İsfahan'ın bir diğer yerleşim yeri de Berân'dır.¹⁵² Şehir surlarının dışarısında¹⁵³ Ceyy'in doğusunda kurulan¹⁵⁴ bu yerleşim yerinde

¹⁴⁵ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 51.

¹⁴⁶ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹⁴⁷ Hünerfer, *Gencîne*, s. 170.

¹⁴⁸ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 50.

¹⁴⁹ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533.

¹⁵⁰ Mâferrûhî, s. 52; Âvî, s. 24-25

¹⁵¹ Mâferrûhî, s.52; Âvî, s. 25.

¹⁵² Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88; ibn Hurdazbeh, s. 20; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 362.

¹⁵³ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

oturanların çoğunluğu dihkankardı.¹⁵⁵ 80 köyü bulunmaktaydı.¹⁵⁶ Günümüzde Zayenderud Nehri'nin hem kuzey hem de güney yakasında yer almaktadır.¹⁵⁷

Kâmdân: İsfahan ile Ahvaz arasında yer alan bu yaşam alanında Kürtler ve yerel halk beraber ikamet etmekteydi. Bölgede oturanların bir kısmı Hürremî idi.¹⁵⁸

Fehmân: Kürtler ve Hürremîler burada barış içerisinde yaşıyorlardı.¹⁵⁹

Ferîdîn: Soylu yerel halk tarafından “libeh” adı verilen İsfahan'ın asil kabul edilmeyenleri bu bölgede yaşamaktaydı.¹⁶⁰

Erdistân: İsfahan'a 18 fersah mesafededir. Büyük mesire alanları, her mahallesinde kale ve kalenin ortasında bir ateşgede mevcuttur.¹⁶¹ Zengin dihkankar burada ikamet etmekteydi.¹⁶²

¹⁵⁴ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 169.

¹⁵⁵ Yakubî, *Kitabu'l-Buldân*, trc. s. 88.

¹⁵⁶ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 51.

¹⁵⁷ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 173.

¹⁵⁸ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹⁵⁹ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹⁶⁰ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹⁶¹ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 146.

¹⁶² Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

Teymere: Kubad b. Firûz tarafından inşa ettirilen bu bölgede¹⁶³ İslam fethinden sonra Benî Hilâl kabilesine mensup Araplar ve Kays Kabilesine mensup Araplar buraya yerleşmişlerdir. İsfahan ile Kerec arasındadır.¹⁶⁴

Kerârec: 33 köyü bulunan bir nahiyedir.¹⁶⁵

Kuhâb: 40 köyü bulunan bir nahiyedir.¹⁶⁶ Günümüzde İsfahan'ın kuzeydoğusundadır. Güneyinde Berân ve Ceyy bulunur.¹⁶⁷

Lencan: 20 köyü bulunan bir nahiyedir.¹⁶⁸

Beğdel: Bağ-ı Abdullah da denir. İsfahan'ın mahallelerinden birisidir.¹⁶⁹

Curvaân (Kervaân): Surlarının dışında kalan¹⁷⁰ büyük mahallelerden birisidir.¹⁷¹

¹⁶³ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, s. 67.

¹⁶⁴ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹⁶⁵ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 50.

¹⁶⁶ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 51.

¹⁶⁷ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 172.

¹⁶⁸ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 51.

¹⁶⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 456.

¹⁷⁰ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

¹⁷¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 130.

Vîzâbâd: Surlarının dışında kalan¹⁷² bir diğer büyük mahalledir.¹⁷³

Bab-u Köşk: İsfahan'ın büyük mahallelerindendir.¹⁷⁴

Benâkân: İsfahan'ın köylerindendir. Zayenderud Nehri'nin kaynağı buradadır.¹⁷⁵

Yemâbert: İsfahan'ın en büyük köylerinden birisidir. Köyde bir çarşı ve minber bulunmaktaydı.¹⁷⁶

Tırâz: İsfahan'ın tüccarların ikamet ettiği mahallesidir.¹⁷⁷

Meymete: İsfahan civarında birkaç köyü kapsayan bir yerleşim yeridir.¹⁷⁸

Cizîn: İsfahan'ın büyük köylerindendir. Minber ve camisi vardır. Yeşil ve sulak bir yerdir.¹⁷⁹

¹⁷² Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

¹⁷³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 240; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 386.

¹⁷⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 7; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 309.

¹⁷⁵ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533.

¹⁷⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 441.

¹⁷⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 27.

¹⁷⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 245.

Câr: İsfahan’ın Lâzân’ın yanındaki karyelerinden birisidir.¹⁸⁰ Halk arasında bu muhite “Kâr” da denir.¹⁸¹

Cûzdân: İsfahan kapısındaki büyük köylerden birisidir. Halk arasında “Kûzdân” da denir.¹⁸²

Targ: İsfahan’ın belde büyüklüğündeki karyelerinden biridir.¹⁸³

Fîn: Kâşân’ın köylerindendir.¹⁸⁴

Ferîzhend: Mîme nahiyesine bağlı köylerden birisidir.¹⁸⁵

Ferrâb: Erdistan’ın köylerindendir.¹⁸⁶

Tahrân: İsfahan’ın batısında bulunan¹⁸⁷ köylerdendir.¹⁸⁸

¹⁷⁹ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, II, 140.

¹⁸⁰ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 362; aynı eser, II, 93.

¹⁸¹ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, II, 93.

¹⁸² Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, II, 183.

¹⁸³ Sem’ânî, *Ensâb*, IX, 69.

¹⁸⁴ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, IV, 286.

¹⁸⁵ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, IV, 259.

¹⁸⁶ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, IV, 241.

Kelemân: Ceyy'in köylerindendir.¹⁸⁹

Endevân: İsfahan'ın Kuhâb beldesindeki büyük köylerden birisidir.¹⁹⁰

Ceyrân: İsfahan'a iki fersah uzaklıkta bulunan köylerdendir.¹⁹¹

Hurcân: Surların dışarısında kalan yerleşim yerlerindendir.¹⁹²

Deylemân: İsfahan'ın Hurcân nahiyesindeki köylerden birisidir.¹⁹³

Nehan: İsfahan'ın Ceyy yakınlarındaki köylerinden birisidir.¹⁹⁴

Rûsân: İsfahan'ın Lencân rustağına bağlı köylerdendir.¹⁹⁵

¹⁸⁷ Hünerfer, *Gencîne*, s. 170.

¹⁸⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 87; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 52.

¹⁸⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 477.

¹⁹⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 264.

¹⁹¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 197.

¹⁹² Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

¹⁹³ Sem'ânî, *Ensâb*, V, 447; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 544.

¹⁹⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 59.

¹⁹⁵ Mâferrûhî, s. 22; Âvî, s. 67.

Bağ-ı Acdü'l-Aziz: Surların dışarısında kalan yerleşim yerlerindendir.¹⁹⁶

Fursân: Surların dışarısında kalan yerleşim yerlerindendir.¹⁹⁷

Hurân: Hurrân şeklinde de bilinir. İsfahan'ın Cûbâre mahallesinin sokaklarındandır.¹⁹⁸

Hûz: İsfahan'ın sokaklarından birisidir.¹⁹⁹

Hurrân: İsfahan'ın sokaklarındandır.²⁰⁰

Dâr Betsûc Cânân: Kuhistan'da bir köydür.²⁰¹

Gâleher: Ezdehar'ın köylerindendir.²⁰²

Çekâzeh u Côrcerd: Kuhistan'ın köylerindendir.²⁰³

¹⁹⁶ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

¹⁹⁷ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

¹⁹⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 236.

¹⁹⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 74.

²⁰⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 246.

²⁰¹ Mâferrûhî, s. 18; Âvî, s. 39.

²⁰² Âvî, s. 37.

²⁰³ Âvî, s. 39.

Fezen: Gamdâr'ın köylerindendir.²⁰⁴

Hâmkâbâd: Gamdâr'ın köylerindendir.²⁰⁵

Celâşâbâd: Kuhâb'ın köylerindendir.²⁰⁶

Nersâbâd: Mârbîn'in köylerindendir.²⁰⁷

Heristân: Mârbîn'in köylerindendir.²⁰⁸

Ranân: Mârbîn'in köylerindendir.²⁰⁹

Heraskan Ebruz: İsfahan'ın köylerinden birisidir.²¹⁰ Kaşan'a yarım fersah mesafededir.²¹¹

²⁰⁴ Âvî, s. 40.

²⁰⁵ Âvî, s. 40.

²⁰⁶ Âvî, s. 41.

²⁰⁷ Âvî, s. 41.

²⁰⁸ Âvî, s. 16.

²⁰⁹ Kecbâf, s. 76.

²¹⁰ Âvî, s. 37.

²¹¹ Âvî, s. 37.

Kehrûz: Kâşân'a bağlı bir köydür.²¹²

Lenbân: Surların dışındaki²¹³ yerleşim yerlerindendir.²¹⁴

Eşkehân: Bir diğer sur dışı²¹⁵ yerleşim yeridir.²¹⁶

Sûdrecân: İsfahan'ın Lencân ovasında bulunan köylerindendir.²¹⁷

Batırgan: İsfahan'ın köylerindendir. Sakinlerinin büyük çoğunluğu tekstil ile uğraşmaktadır.²¹⁸

Hakkında Bilgi Bulunmayan Yerleşim Yerleri

İsfahan'ın sadece adını bildiğimiz yerleşim yerleri şunlardır: Haşînân (Hûşînân)²¹⁹, Cervâân²²⁰, Şemîkân²²¹, Harcân²²², Zârcân²²³, Ferîdîn²²⁴, Kuhistân²²⁵, Kâmendâr²²⁶,

²¹² Mâferrûhî, s. 16; Avî, s. 38.

²¹³ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

²¹⁴ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523

²¹⁵ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

²¹⁶ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523

²¹⁷ Kecbâf, s. 77.

²¹⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 39; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 324.

²¹⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, V, 146; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 374.

²²⁰ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1298; Sübkî, *Tabakât*, VI, 32.

²²¹ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 163.

Curmkâşân²²⁷, Enârbâz²²⁸, Hûziyyûn²²⁹, Sâmân²³⁰, Şemîkân²³¹, Salihan²³², Kanâdir²³³, Mulkâbâz²³⁴, Milence²³⁵, Meydân²³⁶, Şemiykan²³⁷, Curcir²³⁸, Bağ-ı Abdullah²³⁹, Ku-Tıraz²⁴⁰ ve Kuşek²⁴¹, Cubare²⁴², Luvbiyâbâz²⁴³, Belum²⁴⁴,

²²² Sem'ânî, *Ensâb*, V, 80; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 356.

²²³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 126.

²²⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

²²⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

²²⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

²²⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

²²⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 208.

²²⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 404.

²³⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 172.

²³¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 366.

²³² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 389.

²³³ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 489; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 400.

²³⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 193.

²³⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 195.

²³⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 242.

²³⁷ Sem'ânî, *Ensâb*, VIII, 154.

²³⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, III, 393.

²³⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 270.

²⁴⁰ Nasır Hüsrev, *Sefername*, s. 166.

²⁴¹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48.

²⁴² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 175.

Ezdehâr²⁴⁵, Burhevar²⁴⁶, Kâsân²⁴⁷, Mîme²⁴⁸, Kermend²⁴⁹, Gamzâr²⁵⁰, Gamdâr²⁵¹,
Guhâb²⁵², Mîrîn²⁵³, Râdmîleh²⁵⁴, Serdkâsân²⁵⁵, Kervân²⁵⁶, Burhuvâr²⁵⁷, Evân²⁵⁸,
Enâr²⁵⁹, Îrân²⁶⁰, Bâz²⁶¹, Gihistân²⁶², Gamzân²⁶³, Rûz²⁶⁴, Ervend²⁶⁵, Erdistân²⁶⁶,

²⁴³ Sem'ânî, mahalle veya köy olduğunu söyledikten sonra kendisine göre mahalle olduğunu belirtmiştir. Bizde bu fikirden hareketle mahalle olarak belirttik. Bk. Sem'ânî, *Ensâb*, XI, 225.

²⁴⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 323.

²⁴⁵ Mâferrûhî, s. 18; 6; Âvî, s. 37.

²⁴⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, c. II, s. 143.

²⁴⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 295.

²⁴⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 259.

²⁴⁹ Âvî, s. 39.

²⁵⁰ Âvî, s. 39.

²⁵¹ Âvî, s. 41.

²⁵² Âvî, s. 41.

²⁵³ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

²⁵⁴ İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁵⁵ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88; İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁵⁶ İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁵⁷ İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁵⁸ İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁵⁹ İbn Hurdazbeh, s. 20; *Ahbaru devleti abbasiye*, s. 338.

²⁶⁰ İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁶¹ İbn Hurdazbeh, s. 20.

Kum²⁶⁷, Sâve²⁶⁸, Kâyek (Fâyek)²⁶⁹, Câbelek²⁷⁰, Bergrûz²⁷¹, Verângân²⁷², Ferîzîn²⁷³, Verde²⁷⁴, Feridin²⁷⁵, Teymere²⁷⁶, Lencân²⁷⁷, Câbelgû²⁷⁸, Âzâzân²⁷⁹, Lunbân²⁸⁰, Burc²⁸¹, Hayâzân²⁸², Culmâird²⁸³, Râmhürmüz²⁸⁴, Burzabazan²⁸⁵, Erzunân²⁸⁶,

²⁶² İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁶³ İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁶⁴ İbn Hurdazbeh, s. 20.

²⁶⁵ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁶⁶ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁶⁷ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁶⁸ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁶⁹ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁷⁰ Halife b. Hayyat, *Tarih-i halife*, s. 258; İbn Hurdazbeh, s. 21; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

²⁷¹ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁷² İbn Hurdazbeh, s. 21; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 208.

²⁷³ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁷⁴ İbn Hurdazbeh, s. 21.

²⁷⁵ *Ahbaru devleti abbasiye*, s. 257.

²⁷⁶ *Ahbaru devleti abbasiye*, s. 258.

²⁷⁷ Mâferrûhî, s. 22; Âvî, s. 67.

²⁷⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 91.

²⁷⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 53.

²⁸⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 23.

²⁸¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 373.

Üstazberân²⁸⁷, Esfîzebân²⁸⁸, Esvâriyye²⁸⁹, Eşkuvrân²⁹⁰, Eşkiyşân²⁹¹, Esbâr
(Esbârdîs)²⁹², Endan²⁹³, Bâderân²⁹⁴, Bâz²⁹⁵, Bâzift²⁹⁶, Bâvicân²⁹⁷, Lâzân²⁹⁸, Buzân²⁹⁹,
Belûmiye³⁰⁰, Behârân³⁰¹, Tizân³⁰², Culek³⁰³, Cûrtân³⁰⁴, Cuver³⁰⁵, Hasenâbâz³⁰⁶,

²⁸² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 409.

²⁸³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 156.

²⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, II, 68

²⁸⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 155; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 381.

²⁸⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 163; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 150.

²⁸⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 173-174.

²⁸⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 180.

²⁸⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 247; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 190.

²⁹⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 199.

²⁹¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 200.

²⁹² Sem'ânî, *Ensâb*, I, 192.

²⁹³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 260.

²⁹⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 316.

²⁹⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 318.

²⁹⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 321.

²⁹⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 333.

²⁹⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 93.

²⁹⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 409.

³⁰⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 492.

³⁰¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 514.

³⁰² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 66.

Harâsekân³⁰⁷, Hûzân³⁰⁸, Hûnecân³⁰⁹, Dârak³¹⁰, Destecird³¹¹, Deştu³¹², Deşte³¹³,
Deştiyeh³¹⁴, Dîmertiyân³¹⁵, Rârân³¹⁶, Râzân³¹⁷, Râştiynân³¹⁸, Ruzmâbâz³¹⁹,
Endâân³²⁰, Runân³²¹, Belâzân³²², Milence³²³, Mencan³²⁴, Mihrabânân³²⁵, Vâzâr³²⁶,

³⁰³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 155.

³⁰⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 180.

³⁰⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 182.

³⁰⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, IV, 157; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 259.

³⁰⁷ Sem'ânî, *Ensâb*, V, 72; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 354.

³⁰⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 403.

³⁰⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 407.

³¹⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, V, 276-77; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 423.

³¹¹ Sem'ânî, *Ensâb*, V, 350; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 454.

³¹² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 456.

³¹³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 456.

³¹⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 456.

³¹⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 545.

³¹⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, VI, 29; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 12.

³¹⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 13.

³¹⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 15.

³¹⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 42.

³²⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 152.

³²¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 109; Sem'ânî, *Ensâb*, VI, 174; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 73.

³²² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 219.

Vezenkâbâz³²⁷, Kûhâ Esbân³²⁸, Kundâyec³²⁹, Kundulan³³⁰, Leftuvan³³¹, Cerkân³³², Cezzû³³³, Ceyyân³³⁴, Surîcân³³⁵, Tîrâ³³⁶, Tayfurâbâz³³⁷, Fâbicân³³⁸, Fâzecân³³⁹, Fârifân³⁴⁰, Tâz³⁴¹, Fîrsân³⁴², Ferak veya Ferk³⁴³, Fusârân³⁴⁴, Filfilân³⁴⁵, Fûzân³⁴⁶,

³²³ Sem'ânî, *Ensâb*, XII, 427.

³²⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, XII, 445.

³²⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, XII, 492.

³²⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 252.

³²⁷ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 297.

³²⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 305.

³²⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, XI, 156.

³³⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, XI, 160.

³³¹ Sem'ânî, *Ensâb*, XI, 218.

³³² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 129.

³³³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 133.

³³⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 195.

³³⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, VII, 132; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 218.

³³⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 54.

³³⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 55.

³³⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 111; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 224.

³³⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 114; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 225.

³⁴⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 123; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 228.

³⁴¹ Sem'ânî, *Ensâb*, IX, 4; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 4.

³⁴² Sem'ânî, *Ensâb*, X, 180; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 249.

³⁴³ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 195; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 255.

Fîrûzân³⁴⁷, Kersekân³⁴⁸, Kûmese³⁴⁹, Kâc³⁵⁰, Kâr³⁵¹, Kûbân³⁵², Kûbânân³⁵³,
Leftevân³⁵⁴, Mandekân³⁵⁵, Meştele³⁵⁶, Nâin³⁵⁷, Vâzâr³⁵⁸, Yûnârt³⁵⁹, Vâzenan³⁶⁰,
Vâzinân³⁶¹, Vezâr³⁶², Vezlân³⁶³, Vezenkâbâz³⁶⁴, Vîr³⁶⁵, Heftân³⁶⁶, Heysân³⁶⁷,

³⁴⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 261.

³⁴⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, X, s. 239-40; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 275; *Mücmeliü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

³⁴⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 253; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 279.

³⁴⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 283.

³⁴⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 451.

³⁴⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 415.

³⁵⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 427.

³⁵¹ Sem'ânî, *Ensâb*, XI, 15; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 428.

³⁵² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 486.

³⁵³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 486.

³⁵⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 20; İbnü'l-Cevzî, X, 84.

³⁵⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 44.

³⁵⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 132.

³⁵⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 255.

³⁵⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 346.

³⁵⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 535.

³⁶⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 254.

³⁶¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 346.

³⁶² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 369.

³⁶³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 369.

Yârim³⁶⁸, Yevân³⁶⁹, Yûnârat³⁷⁰, Der³⁷¹, Denbe³⁷², Suvezân³⁷³, Sûzercân³⁷⁴,
Kendânec³⁷⁵, Kendulân³⁷⁶, Mîzede³⁷⁷, Mencân³⁷⁸, Mihrabârân³⁷⁹, Vezvân³⁸⁰,
Gavmese³⁸¹, Herân³⁸², Azâzân³⁸³, Üstazberan³⁸⁴, Esfizban³⁸⁵, Baci³⁸⁶, Burc³⁸⁷,

³⁶⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 369.

³⁶⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 386.

³⁶⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 408.

³⁶⁷ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 450; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 22.

³⁶⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 425.

³⁶⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 529; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 452.

³⁷⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, XIII, 535; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 453.

³⁷¹ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533.

³⁷² İbn Fakîh, *Buldân*, s. 533.

³⁷³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 278.

³⁷⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 278.

³⁷⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 482.

³⁷⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 482.

³⁷⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 242.

³⁷⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 208.

³⁷⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 232.

³⁸⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 375.

³⁸¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 27.

³⁸² Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 29.

³⁸³ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 75.

³⁸⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 197.

Buzan³⁸⁸, Cezzi³⁸⁹, Ceyran³⁹⁰, Ruzedeşt³⁹¹, Tâmez³⁹², Tırâ³⁹³, Fâbicân³⁹⁴, Bâce³⁹⁵, Cergûh³⁹⁶, Huvincan³⁹⁷, Suzan³⁹⁸, Esfizdeşt³⁹⁹, Suzercan⁴⁰⁰, Cervâân⁴⁰¹, Ebrûz Kâşân⁴⁰², Pîn⁴⁰³, Gahrûd⁴⁰⁴, Bâtûgân⁴⁰⁵, Fersân⁴⁰⁶, Yuvân⁴⁰⁷, Cermân⁴⁰⁸, Sebîlân⁴⁰⁹,

³⁸⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 230.

³⁸⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 15.

³⁸⁷ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 140.

³⁸⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 199.

³⁸⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, III, 275.

³⁹⁰ Sem'ânî'ye göre İsfahan'a iki fersah uzaklıkta idi. Bk. *Ensâb*, III, 404.

³⁹¹ Sem'ânî, *Ensâb*, VI, 191.

³⁹² Sem'ânî, *Ensâb*, IX, 13.

³⁹³ Sem'ânî, *Ensâb*, IX, 122.

³⁹⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 110.

³⁹⁵ İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yan*, II, 409.

³⁹⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 128.

³⁹⁷ Sem'ânî, *Ensâb*, V, 233.

³⁹⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, VII, 291.

³⁹⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 230-231; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 180.

⁴⁰⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, VII, 292.

⁴⁰¹ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523

⁴⁰² Âvî, s. 38.

⁴⁰³ Âvî, s. 38.

⁴⁰⁴ Âvî, s. 38.

⁴⁰⁵ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

Kemân⁴¹⁰, Cûzdân⁴¹¹, Ceşîşân⁴¹², Berâvsekân⁴¹³, Gâlihân⁴¹⁴, Teng⁴¹⁵,
Esbâr⁴¹⁶, Vail⁴¹⁷, Dârak⁴¹⁸, Âbe⁴¹⁹, Nehân⁴²⁰, Buzân⁴²¹, Neîn⁴²², Cerkân⁴²³, Runân⁴²⁴,
Kâr⁴²⁵, Yuvân⁴²⁶, Berzâbâdân⁴²⁷, Kendûlân⁴²⁸, Dihciye⁴²⁹, Bevvân⁴³⁰, Şeyhun⁴³¹,

⁴⁰⁶ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴⁰⁷ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴⁰⁸ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴⁰⁹ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴¹⁰ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴¹¹ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴¹² *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴¹³ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴¹⁴ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴¹⁵ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

⁴¹⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 171.

⁴¹⁷ Katip Çelebi, I, 64.

⁴¹⁸ Nevevî, *Tehzibu'l-esma ve'l-lugat*, II, 263.

⁴¹⁹ İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 31

⁴²⁰ İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 127

⁴²¹ İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 132

⁴²² İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 227.

⁴²³ İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 336.

⁴²⁴ İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 623.

⁴²⁵ İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 1200.

⁴²⁶ İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, s. 1508.

Ravend⁴³², Kanâtir⁴³³, Meybuz⁴³⁴, Tark⁴³⁵, Tevratân⁴³⁶, Emâne⁴³⁷, Hâmkâz
(Hamkâbâd)⁴³⁸, Mugâr'dır.⁴³⁹

⁴²⁷ İbn Hacer, *Lisanu'l-mizan*, VI, 334.

⁴²⁸ İbn Hacer, *Lisanu'l-mizan*, I, 659.

⁴²⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 491.

⁴³⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 505.

⁴³¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 379.

⁴³² Belâzurî, *Futûh*, s. 320.

⁴³³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 400.

⁴³⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 240.

⁴³⁵ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VI, 175.

⁴³⁶ İbnü'l-Cevzî, X, 32.

⁴³⁷ Mâferrûhî, s. 18; Âvî, s. 39

⁴³⁸ Mâferrûhî, s. 19; Âvî, s. 40.

⁴³⁹ Mâferrûhî, s. 19; Âvî, s. 40.

II. BÖLÜM

MİMARÎ DOKU

İsfahan'ın Selçuklu hâkimiyetinden günümüze bir metnin ulaşmamış olmasının yanı sıra, yeterli oranda arkeolojik kazının da yapılmaması ve şehrin Büyük Selçuklular sonrasında farklı hanedanların eline geçmesiyle değişen mimarî özellikleri sebebiyle, İsfahan'ın araştırmamıza konu olan dönemdeki topografik haritası net bir şekilde belirlenememektedir.¹ Bununla birlikte, Büveyhî hükümdarı Ruknudevle tarafından inşa edilen duvarlardan² şehrin dairesel biçimde olduğu anlaşılmaktadır.³ Büyük Selçuklular döneminde şehrin alanı 15.000 adımdan fazlaydı. Surların etrafı hendekler ile çevriliydi. Şehrin demirden inşa edilen 12 kapısı bulunuyordu. Bu kapılar bir filin girebileceği büyüklükteydi.⁴ Şehrin mahalleleri birbirine bağlantılı olmakla birlikte her birinin, muhtemelen giriş ve çıkışlarda, kapısı bulunuyordu.⁵ Bu kapılar mahallelerin sınırlarını belirleyen unsurlar olmalarının yanı sıra, halk arasında çıkan bir takım mezhebî çatışmalar esnasında⁶ burada ikamet edenlerin güvenliğini sağlamaya yönelik önlemler olarak

¹ Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

² Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48; Âvî, s. 51

³ Guedy, s. 25.

⁴ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

⁵ Nasır Hüsrev, s. 166.

⁶ Yâkût, İsfahan'ı tanıtırken şehirde yaşayan Hanefiler ve Şafiiler arasındaki husumetten bahsetmiş ve kendini güçlü hissedenin diğerinin mahallesine saldırdığını kaydetmiştir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.

da görülebilir. Her mahallenin kendine ait meydanı, pazarı, mescidi, su sarnıcı ve hamamı vardı. Her mahallenin büyüklüğü orada ikamet edenlerin ekonomik ve toplumsal durumları ile ilişkiliydi.⁷

Büyük Selçukluların hâkim olduğu coğrafyaya etkileri dikkate alındığında, bu etkilerin siyasî ve askerî alanla sınırlı kalmadığı, ortaya konulan sanat eserleri, üretilen kültür ve medeniyet ile de İslam dünyasında kalıcı izler bıraktıkları görülmektedir. Hüküm sürdükleri çağa damga vuran Büyük Selçukluların sanat ve mimariye etkileri o kadar derin olmuştur ki, dönemleri hanedanlarının adıyla Selçuklu Çağı, hatta İslamiyet'te İkinci Klasik Dönem olarak adlandırılmıştır.⁸ Ortaya konulan bu muhteşem sanat ve mimarinin en önemli örneklerinden büyük bir kısmını da İsfahan'da görmekteyiz. Şehirde bu devirde inşa edilmiş eserler o kadar önemlidir ki, İran coğrafyasındaki diğer eserlerin hiç biri olmasa bile, sadece İsfahan'da meydana getirilen mimarî güzelliklerin, Büyük Selçuklu sanatını anlamaya yeteceği kaydedilmiştir.⁹

A. İmar Faaliyetleri

Sultan Tuğrul Bey, Muharrem 442 / Mayıs-Haziran 1050 tarihinden itibaren yaklaşık bir yıl süren kuşatmanın şehir üzerindeki olumsuz izlerini silmek adına,

⁷ Keczâf, s. 45.

⁸ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977 s. 281.

⁹ Kemal Özkurt, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Doktora Tezi, Van, 2005, s. 6.

hâkimiyetten itibaren geniş çaplı bir imar faaliyeti başlatmıştı. Bu dönemde hasar gören binaların tamiri ve yenilerinin inşası için yaklaşık 500.000 dinar harcamıştı.¹⁰ Alparslan zamanında şehirdeki imar faaliyeti devam etmiş ve birçok önemli eser İsfahan'a kazandırılmıştı. Sultan, yaptırdığı bu eserlerin şehre verdikleri önemin boyutlarının göstergesi olduğunu söylemişti.¹¹ İsfahan'ın Büyük Selçuklular zamanındaki asıl gelişmesi ise, Melikşah döneminde olmuştu.¹² Sultan, şehrin mimarî eserlerle donatılması için yaklaşık 2.200.000 dinar sarf etmişti.¹³ Topyekûn bir imar harekâtı olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmalar neticesinde şehrin her köşesi cami, mescit ve minare gibi dinî yapılar başta olmak üzere birçok yeni bina ile ihya edilmişti.¹⁴ Nitekim yapılan bu bayındırlık faaliyetleri neticesinde İsfahan, sahip olduğu geniş ve etkileyici evleri, havuzlu ve ahırlı muhteşem sarayları, meydanları, bahçeleri ve parkları ile muhteşem bir şehir oldu¹⁵ ve Bağdat'tan sonra en modern ve en büyük şehirlerden birisi haline geldi.¹⁶

B. Büyük Selçuklular Döneminde İnşa Edilen Yapılar

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da inşa edilen yapıların büyük bir çoğunluğunun günümüze sadece isimleri ulaşabilmiştir. Varlığını sürdürebilenler ise,

¹⁰ Mâferrûhî, s. 101; Âvî, s. 96-97.

¹¹ Bundârî, s. 48.

¹² Râvendî, s. 131-132; Reşidüddin, s. 49.

¹³ Guedy, s. 91.

¹⁴ Reşidüddin, s. 49.

¹⁵ Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.

¹⁶ Nevevî, *Tehzibu'l-esma ve'l-lugat*, III, 18.

dinî kimliğe sahip olan camii ve minarelerdir. Zamanın yıkıcı etkisi, bu yok oluş üzerinde önemli bir faktör olmakla beraber kanaatimizce asıl etken, sonraki dönemlerde şehre hâkim olan devletlerin kendinden önceki hanedanların izlerini silme düşünceleridir. Özellikle Safevîlerin şehirdeki Selçuklu varlığını unutturmak adına giriştikleri büyük tahripler ve son dönemlerdeki modern şehir planlaması sebebiyle tanıtacağımız mekânların büyük çoğunluğundan günümüzde hiçbir iz kalmamıştır. Bununla birlikte şehrin araştırma konumuz olan dönemde sahip olduğu mimarî yapıları ulaşabildiğimiz kaynaklardan hareketle ortaya koymaya çalışacağız.

1. Dinî Yapılar

a. Mescitler

Büyük Selçuklu mimarisinin en önemli unsurlarından birisi, dinî mimarinin temelini oluşturan camilerdir. Selçuklu dinî mimarîsinde tek kubbeli yapılarla karşılaştığımız gibi, dört eyvanlı avlulu yapılar da Selçuklu mimarîsinin örnekleri arasındadır.¹⁷ İran'da incelediğimiz dönemde inşa edilen Selçuklu camilerinin en belirgin özelliği, ister tek kubbeli isterse payeli olsun, mihrap önünün kubbeli oluşudur.¹⁸ İsfahan'da Büyük Selçuklular tarafından inşa edilen mescitlere yer verirken İsfahan Mescid-i Cuması'nı başa olmak suretiyle alfabetik bir tasnif yapmayı tercih ettik. Büyük Selçuklu döneminde İsfahan'da inşa edilen mescitler şunlardır:

¹⁷ Mustafa Cezar, s. 293.

¹⁸ Mustafa Cezar, s. 331-332.

a. 1. İsfahan Mescid-i Cuması (Ulu Camii)

Şehir merkezinde¹⁹ bütün yolların kesişme noktasında²⁰ yer alan İsfahan Ulu Camii veya İsfahan Mescid-i Cuma'sı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve yaklaşık 22.000 m²'lik bir alana oturmaktadır.²¹ Cami'nin ilk temelleri İran'ın fethinden birkaç yıl sonra²² Temîmoğulları kabilesine mensup Araplar tarafından atılmıştır.²³ Ancak bu yapı tam bir camiden ziyade çok sütunlu bir yapı şeklindedir.²⁴ Büyük Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen yapı, Abbasî halifelerinden Mansur'un 138 / 755 tarihinde yaptırdığı ancak zaman içerisinde yıkılan avlulu ve çok sütunlu caminin yerinde, boş bir alan üzerine kurulmuştur.²⁵ Genel plan tipi itibariyle avlulu, dört eyvanlı, mihrap önü kubbeli düzenlemeden gelişen, kapalı mekânlardan oluşan bir yapılar topluluğudur.²⁶ İsfahan Ulu Cami, Selçuklu mimarisinde dört eyvanlı cami tipinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir.²⁷

¹⁹ Nasır Hüsrev, s. 166.

²⁰ Ryan Litovitch, Great Mosque of Isfahan, s. 3.

²¹ Kemal Özkurt, s. 30

²² Ryan Litovitch, Great Mosque of Isfahan, s. 3.

²³ Mirza Bala, "İsfahan", İA, V/II, 1069.

²⁴ Ryan Litovitch, Great Mosque of Isfahan, s. 3.

²⁵ Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimârîsi*, Doğu Ltd Şirketi Matbaası, Ankara, 1959, s. 139.

²⁶ Kemal Özkurt, s. 30.

²⁷ Yetkin, s. 139. Hünerfer, dört eyvanlı cami tipine ilk örneğin Zevare Mescidi olduğunu kaydetmektedir. Bk. *Âşinâ*, s. 115.

Aynı anda 5.000 kişinin saf tutabildiği mekân, bir ibadethane olmanın yanı sıra oluşturulan ilim halkaları ve camiye bitişik inşa edilen hângâhlar ile şehrin ilmî hayatında da önemli bir rol üstlenmiştir.²⁸

İsfahan Ulu Camii, Rebiü'l-Ahir 515 / 15 Temmuz 1121 tarihinde Bâtınîlerin camiyi ateşe vermeleri sebebiyle²⁹ güney ve kuzey kubbeler hariç yapının tümü, içindeki eşyalarla birlikte yanmıştır.³⁰ Sanat bakımından çok değerli olan 500 adet Kur'an-ı Kerim'in de kül olduğu, bu yangından sonra cami 1.000.000 dinardan fazla bir meblağ harcanarak vakit kaybetmeden yeniden inşa edildiği rivayet edilmektedir.³¹

Selçuklular devrinde camilerin en büyüğü ve en güzeli³² sıfatını taşıyan Ulu Camii birçok dönemde tadilata uğramış ve binaya bir takım ilaveler de yapılmıştır. Cami'nin Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen kısımları şunlardır:

Melikşah³³ Kubbesi

²⁸ Mâferrûhî, s. 85, Avî, s. 64.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 595.

³⁰ Kemal Özkurt, s. 35.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, 224

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 595.

³³ Farsça eserlerde Nizâmülmülk kubbesi olarak da kaydedilmektedir. Bk. Hünerfer, *Âşinâ*, s. 67.

Avlunun güney tarafında, eyvanının hemen gerisinde dıştan 20.00 x 20.00 m. ölçülerinde kare planlı, üzeri kubbe ile örtülü bir yapıdır. Buraya eyvandan sivri kemerli bir açıklıkla girilmekte, doğu ve batı taraflarından da ikişer sivri kemerli açıklıkla yan mekânlara geçilmektedir. Ulu Cami'nin en erken tarihli yapısıdır.

İnşa kitabesinde tarih bulunmayan Melikşah Kubbesi'nin, kubbe eteğindeki yazı kuşağında Melikşah ve Nizâmülmülk'ün³⁴ adları geçmektedir. Nizâmülmülk'ün vezirlik yaptığı yıllar dikkate alınarak yapının 465-485/1072-1092 yılları arasında inşa edildiği kabul edilmektedir. Büyük bir ihtimalle de 473 / 1080-81 yılında inşa edilmiştir.³⁵

Terken Hatun Kubbesi³⁶

Caminin kuzeyinde yer alan Terken Hatun Kubbesi, kare planlı bir yapıdır. Güney kısmı sütunlu birimle kapalı olan yapının kuzeyinden beden duvarlarının bir kısmı ile kasnak ve kubbe kısmı görülebilmektedir. Melikşah'ın emriyle hanımı Terken Hatun adına Taculmülk tarafından³⁷ 481 / 1088 yılında inşa edilen kubbeli bölüm teknik ve estetik özellikleri bakımından kusursuzdur.³⁸ Yapı olarak büyük

³⁴ Kitabede geçen adı, el-Hasen b. Ali İshak'dır. Bk. Özkurt, s. 27, dp. 76.

³⁵ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 67. bu Kubbenin inşa tarihi olarak 1086 yılı da verilmektedir. Bk. Ryan Litovitch, *Great Mosque of Isfahan*, s. 5.

³⁶ *Künbed-i Hâkî*, “Künbed-i Tacü'l-Mülk” diye de adlandırılır. Bk. Hünerfer, *Âşinâ*, s. 67.

³⁷ Yetkin, s. 141.

³⁸ Yaşar Çoruhlu, “İsfahan Cuma Camii”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 505.

ölçüde Melikşah Kubbesi'nden esinlenerek inşa edilmiştir. Boyut itibariyle küçük olsa da süsleme ve mekân bütünlüğü bakımından Melikşah Kubbesi'nden üstündür.³⁹ Türk mimarisi açısından çok başarılı bir örnek olan bölüm, Terken Hatun'un camiye geliş ve gidişleri sırasında kullanması ve güven içerisinde rahat bir şekilde namaz kılması için yaptırılmıştır.⁴⁰ Yapının güney ve doğu tarafının açık, kuzey ve batı taraflarının kapalı olması ayrıca mihrabının bulunmayışı dolayısıyla bazı araştırmacılar da bu yapının, kameriye, kütüphane veya gözlem evi olabileceği kanaati uyandırmıştır. Ancak mihrabının, şimdilerde sivri kemerli bir açıklık şeklinde avluya açılan yerde, ahşaptan yapılmış zamanla yanmış veya yok olmuş olabileceği şeklinde görüşler de bulunmaktadır.⁴¹

Kuzey Doğu Taç Kapısı

Büyük Selçuklu dönemine ait bir diğer unsur da 515/1121 tarihli taç kapıdır. Binanın kuzey doğusunda Terken Hatun Kubbesi'nin sol tarafında yer alan Taç Kapı, İsfahan Ulu Camii'nin en erken tarihli giriş kapısıdır. Günümüzde bu kapı kullanılmamaktadır.⁴²

³⁹ Ryan Litovitch, *Great Mosque of Isfahan*, s. 5; Kemal Özkurt, s. 33.

⁴⁰ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, s. 52; Yaşar Çoruhlu, "İsfahan Cuma Camii", XXII, 505.

⁴¹ Oktay Aslanapa, s. 52; Özkurt, s. 33.

⁴² Özkurt, s. 35.

a. 2. Bersiyân Mescidi

Mescid, İsfahan'ın 42 km. doğusunda Zayenderud Nehri'nin kuzey sahilindeki bir köyde⁴³ inşa edilmiştir.⁴⁴ Selçuklu döneminde İran'da yapılan mimarî eserlerin en önemlileri arasında sayılan mescidin iç tezyinatının, Ulu Cami'deki Terken Hatun Kubbesi'yle benzer şekilde tuğladan yapılmış olması, her iki eserin de aynı mimar tarafından inşa edilme ihtimalini akla getirmektedir.⁴⁵ Mihrap bordüründeki kitabeye göre Bersiyân Mescidi, 498/1104-5 yılında inşa edilmiştir.⁴⁶ Camide bulunan hat sanatı örnekleri kûfi yazı şekli ile yazılmıştır.⁴⁷

Silindirik biçimde inşa edilen minarenin üst kısmında yer alan bir diğer inşa kitabesinde yapım tarihi olarak 491/1097-8 yılı verilmektedir.⁴⁸ Üzerindeki tarihin caminin kitabesinden erken bir tarihe işaret etmesi ve minarenin caminin kible duvarına bitişik inşa edilmesi daha önceki bir camiye ait olma olasılığını düşündürmektedir.⁴⁹ Pişmiş tuğladan inşa edilen minarenin duvarları 1 m. den

⁴³ Köyün adı “Bersiyân” veya “Barsiyân” şeklinde yazılmakla birlikte, kuvvetle muhtemeldir ki orijinali “Parsiyan” olmalıdır. Bk. Hünerfer, *Gencîne*, s.174.

⁴⁴ Hünerfer, *Gencîne*, s.174; Hünerfer, *Râhnümâ*, s.94.

⁴⁵ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 108.

⁴⁶ Hünerfer, *Gencîne*, s.175; Hünerfer, *Râhnümâ*, s.94; Oktay Aslanapa, s. 55; Özkurt, s.42.

⁴⁷ Hünerfer, *Râhnümâ*, s.94.

⁴⁸ Hünerfer, *Gencîne*, s.175; Hünerfer, *Râhnümâ*, s.94; Oktay Aslanapa, s. 55; Özkurt, s.42.

⁴⁹ Özkurt, s.42.

kalındır. Bu durum yapının zamanın yıpratıcı etkisine dayanarak yüzyıllar boyunca sağlam kalmasını sağlamıştır.⁵⁰ Caminin minaresi İran’da üzerinde yazılı tarih bulunan en erken minarelerdendir.

a. 3. Bûzân Mescidi

Ceyy’in bir köyü olan Bûzân’da yer alan camiinin mihrabı h. VI. yy. da yapılmıştır. Mihrabın üzerinde sülüs yazı ile Cemaziye’l-Ahir 528 / Mart-Nisan 1134 tarihi okunmaktadır.⁵¹

a. 4. Erdistân Mescidi

Mescit dört eyvanlı cami tipinin örneklerindendir. Kubbenin güney eyvanındaki kitabelerde 553-555 / 1158-1160 yılları yazmaktadır. Mescidin bânisi Ebû Tâhir Hüseyin, mimarı Üstad Mahmud İsfahanî’dir. Mescit, Selçuklu döneminde yapılan en güzel alçı kitabelere sahiptir.⁵²

a. 5. Gâr Mescidi

İsfahan’ın 22 km. doğusunda, Zayenderud Nehri’nin güney sahilinde yer alan mescitte⁵³ en erken tarihli kitabe minarede bulunmaktadır ve 515/1121-22 tarihini taşımaktadır. Yaptıranın adı olarak da “Seyyidü’r-Ruesa Ebu’l-Kasem b. Ahmed

⁵⁰ Mustafa Cezar, s. 363.

⁵¹ Kecbâf, s. 97.

⁵² Hünerfer, *Gencîne*, s. 210-211; Hünerfer, *Âşinâ*, s. 114; Kecbâf, s. 100.

⁵³ Mescidin bulunduğu köyde yaşayan halk mescidin adını (جار) diye telaffuz edip, (غار) olarak da yazmaktadır. Bk. Hünerfer, *Gencîne*, s. 182

gösterilmektedir.⁵⁴ Ancak cami kalıntısının kitabelerinden birinde 660/1261 tarihi yer almaktadır. Buradan mescidin 515/1121-22’de inşa edilip daha sonraki zamanlarda tamir veya yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yeniden inşa veya tamirde bâni adı olarak bu kez Reşiduddin Muhammed Kâmil Ahmed b. İsmâil’in adı kaydedilmiştir. Mescidin minaresinde İran’da belirlenebilen en erken döneme ait ma’kilî yazı bulunmaktadır.⁵⁵ Günümüzde mescit yıkılmış olsa da, minare hala iyi durumdadır.⁵⁶

a. 6. Gez Mescidi

İsfahan’ın 18 km. kuzeyindeki Gez köyünde daha önceleri bir Zerdüşt tapınağının bulunduğu yere inşa edilen dört eyvanlı⁵⁷ mescidin yapım tarihi hakkında bir bilgiye sahip değiliz.⁵⁸ Bununla birlikte mimarî anlayış ve tezyinatından hareketle araştırmacılar tarafından Selçuklu dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁹ Mescid zaman içerisinde pek çok kez onarılmış ise de hâlâ Selçuklu izlerini taşımaktadır.⁶⁰

⁵⁴ Hünerfer, *Gencîne*, s. 182; Hünerfer, *Âşinâ*, s. 109; Özkurt, s. 47; Kecbâf, s. 98.

⁵⁵ Özkurt, s. 47.

⁵⁶ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 109.

⁵⁷ Kecbâf, s. 97.

⁵⁸ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 110.

⁵⁹ Özkurt, s. 66.

⁶⁰ Hünerfer, *Gencîne*, s. 187; Kecbâf, s. 98.

a. 7. Gölpayegan Mescidi

İsfahan'ın Kuzey batısında inşa edilmiştir. Tam inşa tarihi bilinmemekle beraber Muhammed Tapar'ın saltanatına denk gelen 1105-1118 yılları arasında inşa edildiği sanılmaktadır. Selçuklu döneminde yapılan tek kubbeli camilerin plan şemasına sahiptir.⁶¹

a. 8. İmam Hasan Mescidi

Kebûdân mahallesinde bulunan bu küçük mescidin taşıdığı izlerden hareketle Selçuklu döneminde yapıldığı tahmin edilmektedir. Halk arasındaki inanışa göre İmam Hasan, Yezd veya Kum'dan dönerken burada namaz kıldığı için mescid bu isimle anılmıştır. Giriş kapısının üzerinde kufî yazı ile süslenmiş firuze çinilerden kitabelerin bulunduğu bir oda bulunmaktadır. İki minareli olarak yapılan caminin bir minaresinin alt kısmı günümüze ulaşmıştır.⁶²

a. 9. Sin Mescidi ve Minaresi

İsfahan'ın 24 km. kuzeyinde yer alan⁶³ Cami avlulu, iki eyvanlı, mihrap önü kubbeli ve minareli bir yapıdır.⁶⁴ Caminin kubbeli mekân geçiş bölgesinde bulunan kitabeye göre yapı, Ebû Gâlib Yahya b. Ebî Saîd b. Zekerîyya tarafından 529/1134 yılında yaptırılmıştır. Minare kaidesinde bulunan kitabeye göre ise minare, 526/1131

⁶¹ Oktay Aslanapa, s. 53; Mustafa Cezar, s. 361.

⁶² Hünerfer, *Gencîne*, s. 219-220; Kecbâf, s. 100

⁶³ Kecbâf, s. 97.

⁶⁴ Özkurt, s. 52.

yılında Ebû İsmail Muhammed b. Hüseyin b. Ali b. Zekeriyya tarafından inşa ettirilmiştir.⁶⁵ Minarenin tamamı tuğla malzeme ile inşa edilmiştir.⁶⁶

a. 10. Zevâre Mescidi

Yanlara açılan tek kubbeli şema ile payeli cami tipinin birleştirilmesinden doğmuştur.⁶⁷ İran'da inşa edilen ilk dört eyvanlı camidir. Binanın yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak 530 / 1135-36 yılında Ebû Tâhir Hüseyin tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁶⁸ Mihrabı ise 551 / 1106 tarihinde yapılmıştır.⁶⁹

a. 11. Zevare Pamnar Mescidi

İsfahan'ın 192 km. kuzeyinde yer alan camii⁷⁰ alçı işlemler ile tezyin edilmiştir.⁷¹ Camiinin biri minarede, diğerleri mihraplarda olmak üzere üç adet tarih kitabesi bulunmaktadır.⁷² Mescidin ne zaman inşa edildiğine dair bir kayıt bulunmasa da üzerindeki kitabeye göre minaresi 461/1068-69 yılında, Muhammed b. İbrahim

⁶⁵ Özkurt, s. 51.

⁶⁶ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 122; Özkurt, s. 53.

⁶⁷ Mustafa Cezar, s. 366.

⁶⁸ Hünerfer, *Gencîne*, s. 228-229; Kecbâf, s. 100.

⁶⁹ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 96.

⁷⁰ Kecbâf, s. 101.

⁷¹ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 107.

⁷² Özkurt, s. 21.

tarafından yaptırılmıştır.⁷³ Tamamı tuğladan inşa edilen bu minare⁷⁴ İran'da yapılan ikinci en eski minaredir.⁷⁵

b. Tek Minareler

Birkaç istisnası olmakla beraber Selçuklular, İran'da ince uzun, silindirik biçimde minareler inşa etmişlerdir.⁷⁶ Yanında bir cami veya mescidin bulunmaması yapının bu bölümlerinin yıkılmış olmasına rağmen minaresinin varlığını sürdürdüğünü düşündürebileceği gibi, özellikle arkeolojik çalışma yapılmış ve çevresinde cami veya mescit kalıntısı bulunmayan yapıların, minare vasfının yanında gözetleme kulesi olarak da kullanılmış olduklarını akla getirmektedir. İncelediğimiz dönemde inşa edilen minareleri de alfabetik olarak tasnif ettik.

b. 1. Ali Mescidi Minaresi

Sultan Sencer Mescidi Minaresi de denilen yapı Ali Mescidi'nin kuzey batı köşesinde yer almaktadır. Minare'nin inşa tarihi net olarak belli değildir. Bununla birlikte eldeki izler yapının VI. / XII. yy.a ait olduğunun göstergesi niteliğindedir. Minarenin tezyinatı tuğla ile yapılmıştır.⁷⁷

⁷³ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 107; Hünerfer, *Gencîne*, s. 171; Kemal Özkurt, s. 21; Keczâf, s. 101.

⁷⁴ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 121.

⁷⁵ Hünerfer, *Gencîne*, s. 174.

⁷⁶ Oktay Aslanapa, s. 62

⁷⁷ Keczâf, s. 107-108.

b. 2. Çihil Duhterân Minaresi

29 m. yüksekliğindeki⁷⁸ bu yapı Yahudiyye’de inşa edilmiştir. Kaidesindeki kitabeye göre 501/1107 yılında, Muhammed Tapar’ın saltanatı döneminde Ebu’l-Feth bin Muhammed bin Abdulvâhid En-Nuhûcî tarafından yaptırılmıştır.⁷⁹ Tuğla süslemeleri ve kufî yazı ile kaleme alınan kitabeleri ile görülmeye değer bir yapıdır.

Günümüzde minarenin önünde bulunan boş alanda, vaktiyle minarenin ilgili olduğu yapı veya yapılar topluluğu yer almaktaydı. Araştırmacı Herzfeld, bu yapının bir medrese olduğu kanaatindedir.⁸⁰

b. 3. Rahrevan Minaresi

Selçuklu döneminde yapılan minarelerden günümüze ulaşanlar arasında en iyi durumda olanı bu minaredir.⁸¹ Şehrin Kuzeydoğusunda⁸² bulunan tek şerefeli⁸³ minarenin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte 575-688 / 1179-1290 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir.⁸⁴

⁷⁸ Kecbâf, s. 107.

⁷⁹ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 109; Hünerfer, *Râhnümâ*, s.121; Özkurt, s. 131.

⁸⁰ Özkurt, s. 131.

⁸¹ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 113.

⁸² Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 123.

⁸³ Özkurt, s. 148.

⁸⁴ Hünerfer, *Gencîne*, s. 204.

b. 4. Sarban Minaresi

İsfahan'da bulunan Selçuklu minarelerinin en güzellerinden birisi⁸⁵ olan Sarban minaresi, şehir merkezinde, Cobare mahallesinin kuzeyinde Yahudilerin ikamet ettiği yerde⁸⁶, Çihil Duhterân minaresine yakın bir mesafede bulunmaktadır. İnşa kitabesi bulunmayan minarenin yapım tarihi hakkında kesin bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak araştırmacılar, malzeme, tuğla işçiliği ve aynı döneme ait benzer yapı örneklerinden hareketle Selçuklu döneminde, 525-550/113-1155 yılları arasına yapıldığını tahmin etmektedirler.⁸⁷ Minarenin tezyininde tuğla ve karo kullanılmıştır.⁸⁸ Kaynaklar minarenin inşa edildiği dönemde bitişik olduğu küçük bir camiden söz etmektedir. Ancak günümüzde camiye ait herhangi bir iz kalmamıştır.⁸⁹

b. 5. Ziyar Minaresi

İsfahan şehir merkezinin yaklaşık 33 km. doğusunda Zayenderud Nehri'nin güney sahilinde Ziyar Köyü yakınlarında, yöresel olarak Vandilan denen⁹⁰ eski bir yerleşim yerinde bulunmaktadır. Minareye ait her hangi bir tarih kitabesi yoktur. Bu yüzden inşa tarihi ve bânisi bilinmemektedir. Ancak, kullanılan malzeme ve süsleme

⁸⁵ Hünerfer, *Gencîne*, s. 199

⁸⁶ Hünerfer, *Gencîne*, s. 199; Hünerfer, *Âşinâ*, s. 112.

⁸⁷ Hünerfer, *Gencîne*, s. 199; Kemal Özkurt, s. 142.

⁸⁸ Hünerfer, *Râhnümâ*, s.122.

⁸⁹ Hünerfer, *Gencîne*, s. 199; Özkurt, s. 142.

⁹⁰ Özkurt, s. 139.

anlayışından hareketle araştırmacılar tarafından Selçuklu dönemine ait olarak kabul edilmektedir.⁹¹

c. Hângâh

Maferuhî, İsfahan Ulu Camii'nin müştemilatı içerisinde yer alan hângâhlardan bahsetmiştir.⁹² Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlar olarak tarif edilen⁹³ hângâhlardan bir tane de Nizâmülmülk, İsfahan'a armağan etmiş ve başına emir Seyyid Muhammed'i getirmiştir. Burada her yıl dünyanın dört bir yanından âlimler, seyyidler, sufiler, ihtiyaç sahipleri ve birçok isim toplanırdı. Recep ayının başlangıç hilâli görüldüğünde Nizâmülmülk, Seyyid Muhammed'i çağırır ve oradaki herkesin ihtiyaçlarını tek tek söylemelerini emrederdi. Onun Ramazan ayını ihtiyaçları tamamlanmış bir şekilde evlerinde ibadet ile geçirmeleri arzusuyla her birine geçimleri için ihtiyaç duyduklarını verdiği rivayet edilir.⁹⁴

⁹¹ Hünerfer, *Gencîne*, s. 204; Özkurt, s. 139; Keczâf, s. 104-106.

⁹² Mâferrûhî, s. 85, Avî, 62

⁹³ Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, Ankara, 2002, XVI, 42.

⁹⁴ ibn Münevver, Muhammed b. Münevver b. Ebu Sa'd b. Ebu Tahir, 574/1178, *Esrâru't-tevhid fî makâmâtî's-şeyh ebî said*, ihtimam Zebihullah Safa, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1332hş.; Kesai, s. 221; Guedy, s. 127.

2. İdarî Yapılar

a. Hapishane

İsfahan, Büyük Selçukluların başkenti olması ve Sultan'ın vaktinin büyük bir çoğunluğunu burada geçiriyor olması sebebiyle⁹⁵, isyan etme ihtimali olan veya savaşlarda esir alınan soylu kişilerin hapsedildiği bir yer haline de geldi. Esasen Nizâmülmülk de, tâbi olan hükümdar ve emirlerin Büyük Selçuklulara isyan etmesini engellemek adına bir oğlunu veya kardeşini sultan sarayında ikamet ettirmek gerektiğinden bahsetmektedir.⁹⁶ Tekiş'in Horasan bölgesinde başlattığı isyanı bastırmak için yapılan savaştan esir edilenler⁹⁷, Melikşah'ın Suriye seferinden dönüşünde yanında getirdiği Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan (Davud)⁹⁸, Emir Atsız ile Kutalmış oğullarından bir grup ve Emir Şökli arasındaki savaşta esir edilen Süleyman Şah'ın kardeşleri ve yeğeni⁹⁹, 471 / 1078-79 yılında Semerkand'ı fethettikten sonra esir aldığı şehrin Han'ı¹⁰⁰ Süleyman Han¹⁰¹ gibi seçkin tutuklular Melikşah döneminde İsfahan'a getirilerek burada hapsedildi. Ayrıca Muhammed Tapar döneminde isyan

⁹⁵ Guedy'ye göre %62'sini (s. 79).

⁹⁶ Nizâmülmülk, s. 72.

⁹⁷ Sıbt, s. 230.

⁹⁸ Abdülkerim Özaydın, Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 125.

⁹⁹ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 33, 70

¹⁰⁰ Bundârî, s. 56-57; Reşidüddin, s. 45; Nîsâbü'rî, s. 31; Hüseyinî, s. 50.

¹⁰¹ Handmir, s. 492.

eden Alparslan'ın torunu Mengü-Pars b. Böri-Pars ile birlikte Tekiş'in oğulları¹⁰² ve de Melik Bektaş b. Tekiş¹⁰³ İsfahan'da hapsedildi.

Bu isimlerin ev hapsinde mi yoksa bir hapishanede mi tutulduğu konusu tam olarak belli değildir. Ancak Melikşah'ın 466 / 1074 yılı Ramazan /Nisan-Mayıs ayında tutukluları serbest bırakmasından hareketle¹⁰⁴ en azından âdi suçlular için bir hapishanenin varlığından söz edebiliriz. Ayrıca Nizâmülmülk'ün Alparslan döneminde Fazlavyeh'in İsfahan Kalesi'nde esir edilmesini teklif etmesinden¹⁰⁵ hareketle kalede bir zindanın bulunduğunu düşünebiliriz.

İsfahan aynı zamanda isyan etmesi muhtemel vassal emirlerin tutulduğu bir yer haline geldi. Hille emiri Seyfüddevle Sadaka'nın Sultan'dan korkarak kendisine sığınan Âve hâkimi Ebû Dülef Sürhab b. Keyhüsrev'i himaye ederek Sultan'a iade etmemesi üzerine 501 / 1108 yılında yapılan savaşta Sadaka öldürülmüş, oğlu Dübeys ise İsfahan'a getirilerek burada ikamet ettirilmişti.¹⁰⁶

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 398.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 466.

¹⁰⁴ Hüseyinî, s. 40.

¹⁰⁵ Sibt, s. 140.

¹⁰⁶ Bundârî, s. 117.

b. Darphane

İsfahan'da hem Sâsânîler¹⁰⁷ hem de Abbasîler¹⁰⁸ döneminde sikke kestirilmesi burada Selçuklulardan önce de bir darphanenin var olduğunu göstermektedir. Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Mahmud, Berkıaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde kestirilen sikkelerin bir kısmının İsfahan'da darp edilmesinden hareketle¹⁰⁹ Selçukluların şehirde bulunan darphaneyi kullandıkları sonucuna ulaşmaktayız. Ancak bu mekânın İsfahan'ın hangi mahallesinde olduğu hakkında kaynaklarımızda herhangi bir kayda ulaşamadık.

3. Sivil Yapılar

a. Konutlar

İsfahan'da evlerin özelliklerini doğal olarak ikamet edenlerin ekonomik güçleri şekillendirmiştir. Orta sınıf diye değerlendirebileceğimiz insanların oturdukları evler, bitişik nizamaya göre birbirine komşu olacak şekilde inşa edilmiştir.

Şehirde inşa edilen bir diğer konut tipi de, bahçe içerisinde inşa edilmiş göz alıcı müstakil köşklerdir. Sayıları 2.000'den fazla olan bu yapılarda, devlet adamları ve şehrin ileri gelenleri ikamet etmekteydi.¹¹⁰

¹⁰⁷ Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

¹⁰⁸ Kecbâf, s. 58.

¹⁰⁹ Bk. D.G.B.İ.T., c. VII, s. 187-188; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 146-147.

¹¹⁰ Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.

a. 1. Hanedan Sarayı

İsfahan'da inşa edilen Büyük Selçuklu sarayı, safkan Arap atları, parlak ziynetleri, hizmetkârları, muhafızları, çalınan nevbetleri, birbirleriyle yarışan atları ve daha birçok sesin iç içe girmesiyle canlı, hareketli bir kasaba görünümü arz etmekteydi.¹¹¹ Sarayın şehirdeki yeri ve mimarî özellikleri hakkında net bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte haremın Zayenderud Nehri'nin batı yakasında oluşturulan bir bağda bulunduğu bilgisi,¹¹² sarayların kompleks bir yapı olduğu dikkate alınarak geri kalan kısımların da bu tarafta olduğunu akla getirmektedir. Saray'ın içerisinde hanedan sarayı (darü'l-imare) ve vezirlerin toplandığı Meclisu'l-Vüzera'nın bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹³

Merv ve Tirmiz çevrelerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda Büyük Selçuklu saray mimarisi hakkında elde edilen bulguların bu alandaki bilgi eksikliğini kısmen dahi olsa giderecek mahiyette olduğu anlaşılmaktadır. Eldeki bilgilere göre Selçuklu sarayları, sivil konutların genişletilmiş haliydi. Zira bu bölgelerde inşa edilen saray yapıları, ortada büyükçe bir avlu ve ona açılan eyvanlar ile köşelerine yerleştirilmiş sarayın en önemli odalarından müteşekkildi.¹¹⁴ Büyük Selçuklular ile aynı dönemde ve yakın coğrafyada hüküm sürmüş olan bir diğer Türk devleti Gaznelilere ait

¹¹¹ Mâferrûhî, s. 82; Âvî, s. 51-52.

¹¹² Mâferrûhî, s. 55; Âvî, s. 27.

¹¹³ Âvî, s. 51.

¹¹⁴ Mustafa Cezar, s. 217.

saraylara kıyasla Selçuklu sarayında bulunan odaların da bekleme, kabul ve büro tarzı resmî işlere ait bölümler¹¹⁵ olarak kullanıldığı bilinmektedir.

a. 2. Muhammed Tapar'ın Sarayı

Muhammed Tapar, İsfahan'da kendisi için yeni bir saray inşa ettirmiştir. Mücahidü'd-Din Bihrûz tarafından Sultan Muhammed Tapar adına yapılan ve vefatından kısa bir süre önce tamamlanan bu saray, 515 / 1121-1122 yılında çıkan bir yangın sırasında büyük hasar görmüştür. Yangının ardından uğursuz kabul edilen saray olduğu gibi bırakıldı.¹¹⁶ Saray hakkında daha fazla bilgiye maalesef sahip değiliz.

a. 3. Bağlar ve Köşkler

İsfahan'a mimarî açıdan değer katan unsurlardan birisi de, içlerinde köşkların bulunduğu¹¹⁷ bağ adı verilen bahçelerdir. Yapılan tasvirlerden hareketle her biri 1000 cerib büyüklüğünde olan¹¹⁸ bu bağların kem kokusu hem de görüntüsüyle etrafa güzellik saçan bin bir çeşit çiçek ile donatılmış, havuzlarında toplanan suyun sesinin insana dinginlik verdiği, köşkların bahçenin her noktasına hâkim bir konumda inşa edildiği, kısacası hiçbir şey ile mukayese edilemeyecek bir ihtişama ve zarafete sahip¹¹⁹ yerler olduğu tasavvur edilebilir. Hanedan üyeleri ve devrin önde gelen

¹¹⁵ Mustafa Cezar, s. 235.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 594.

¹¹⁷ Mâferrûhî, s. 54; Âvî, s. 26.

¹¹⁸ Mâferrûhî, s. 53; Âvî, s. 26.

¹¹⁹ Mâferrûhî, s. 53-54; Âvî, s. 26.

devlet adamları ile zengin aileler bu mekânlarda yaşamaktaydılar. Kaynaklarda ismi geçen bağlar şunlardır:

Bağ-1 Nakş-1 Cihan: Melikşah ve Nizâmülmülk bu bağda ikamet ediyorlardı.¹²⁰

Bağ-1 Ahmed Siyah¹²¹: Zayenderud Nehri'nin batı yakasında oluşturulan bahçede Terken Hatun ikamet etmekteydi.¹²² Bu bağın içerisinde ayrıca harem ve bir atış alanı bulunmaktaydı.¹²³

Bağ-1 Bîkr: Nergis, erguvan ve zaferan çiçekleriyle süslenmiş, güzel kokuların yayıldığı bir bahçedir. İçerisinde köşkların yanı sıra normal evler de bulunuyordu.¹²⁴

Bağ-1 Karan¹²⁵: Bahçelerin en büyüğü ve en önemlisi olarak kabul edilmektedir. Zayenderud nehrinin kuzeyinde¹²⁶ konumlandırılmış bağın içerisinde iki köşk bulunmaktadır. Köşklardan biri Zayenderud Nehri'nin doğu kenarında,

¹²⁰ Hünerfer, *Gencîne*, s. 58.

¹²¹ Nîsâbü'rî, s. 32; Reşidüddin, s. 49; Râvendî, s. 132; Âvî, s. 27

¹²² Mirjafari, s. 622.

¹²³ Mâferrûhî, s. 55; Âvî, s. 27.

¹²⁴ Mâferrûhî, s. 56; Âvî, s. 27.

¹²⁵ Nîsâbü'rî, s. 32; Râvendî, s. 132; Reşidüddin, s. 49.

¹²⁶ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 170.

diğeri ise sokağa bakan tarafta inşa edilmiştir.¹²⁷ Karan Bağı, Selçuklu döneminden sonra da güzelliğiyle şiirlere konu olmuştur.¹²⁸

Bağ-ı Felâsân: İçerisinde iki tane köşkün bulunduğu bu bahçe, çeşitli ağaçların ve yeşil bitkilerin bulunduğu, güzel kokuların insanı mest ettiği bir bahçe olarak tasvir edilmektedir.¹²⁹

Bağ-ı ‘Aden: Melikşah’ın yaptırdığı harem sarayı burada bulunmaktaydı.¹³⁰

Çahar Bağ-ı Selçukî: İsfahan’ın kuzey doğusunda oluşturulan bir bahçedir.

Bu bağların dışında Bîte’l-mai (Beytü’l-Mal), Deşt-i Gur ve İmadi bağları mimari açıdan şehre önemli bir ayrıcalık katmıştır.¹³¹

Selçuklular köylere varana kadar İsfahan’ın her tarafını köşklele donatmışlardı. İsfahan’da bu dönemde yaklaşık 1000 tane saray ve köşkün bulunduğu kaydedilmektedir.¹³² Hanedan üyelerinin yanı sıra önemli devlet adamları ve şehrin önde gelen isimlerinin sahip olduğu köşklele geniş arazisi olan, içerisinde

¹²⁷ Mâferrûhî, s. 55; Âvî, s. 28; Mirjafari, s. 623.

¹²⁸ Hünerfer, *Gencîne*, s. 57.

¹²⁹ Mâferrûhî, s. 54; Âvî, s. 26.

¹³⁰ Mirjafari, s. 623; Kecbâf, s. 46.

¹³¹ Nîsâbürrî, s. 32; Râvendî, s. 132; Reşidüddin, s. 49

¹³² Âvî, s. 53.

ayrıca ikinci bir büyük köşkün bulunduğu, hamamları, hayvan barınakları, meydanı, bahçesi, toplantı salonları ve de hângâhları ile bir külliyei andırdığı ifade edilmektedir.¹³³ Mârbîn'de bulunan Kasr-ı Kohân¹³⁴, Köşk-i Tağîre¹³⁵, Kasr-ı Ferged¹³⁶, Kasr-ı Hârûn u Heft¹³⁷, Cesr Hüseyin¹³⁸ tarafında bulunan Kasr-ı Hasîb¹³⁹, Zayenderud Nehri kenarında Kasr-ı Abdeviyye¹⁴⁰, Tahrân¹⁴¹,da bulunan Kasr-ı Sahir¹⁴² ve Bağ-ı Felâsan'ın içerisinde yer alan Kasr-ı Meşîd ve Kasr-ı Şîrîn¹⁴³ İsfahan'da Selçuklu döneminde bulunan köşkler arasında yer almaktadır.

¹³³ Âvî, s. 53.

¹³⁴ Mâferrûhî, s. 56; Âvî, s. 29.

¹³⁵ Mâferrûhî, s. 52; Âvî, s. 25.

¹³⁶ Mâferrûhî, s. 56; Âvî, s. 29.

¹³⁷ Mâferrûhî, s. 56; Âvî, s. 29.

¹³⁸ İsfahan'da bir yer veya köprünün adıdır. Bk.

<http://www.loghatnaameh.org/dehkhodasearchresult-fa.html?searchtype=0&word=2KzYs9ixINit2LPZitmG> 21.05.2012

¹³⁹ Mâferrûhî, s. 56; Âvî, s. 29.

¹⁴⁰ Mâferrûhî, s. 56; Âvî, s. 29.

¹⁴¹ Tîrân da denir. Bk. Hünerfer, Gencîne, s. 170

¹⁴² Mâferrûhî, s. 56; Âvî, s. 29.

¹⁴³ Âvî, s. 26.

b. Mezarlıklar

Melikşah'ın saltanatı döneminden itibaren İsfahan aynı zamanda Selçuklu ailesi üyelerinin ebedi istirahatgâhı haline geldi. Tuğrul Bey'in mezarı Rey'de,¹⁴⁴ Çağrı Bey ve Alparslan'ın türbeleri Merv'de bulunmaktadır.¹⁴⁵ Melikşah ise Bağdat'ta vefat ettikten sonra¹⁴⁶ cenazesi İsfahan'a getirilerek¹⁴⁷ Karan mahallesinde¹⁴⁸ kurduğu medreseye¹⁴⁹ defnedilmiştir.¹⁵⁰ Berkayaruk¹⁵¹ ve yaptırmış olduğu medresenin haziresine defnedilen Muhammed Tapar'ın türbeleri¹⁵² de İsfahan'da bulunmaktadır. Bunlara ilaveten, Alparslan'ın eşi Seferiyye Hatun,¹⁵³

¹⁴⁴ Hüseyinî, s. 22; *Mücmelü't-tevarih ve'l-kısas*, s. 465.

¹⁴⁵ Hüseyinî, s. 20, 49; *Mücmelü't-tevarih ve'l-kısas*, s. 465.

¹⁴⁶ Hüseyinî, s. 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 211.

¹⁴⁷ İbn Haldun, III, 592.

¹⁴⁸ Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 439.

¹⁴⁹ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 282; *Mücmelü't-tevarih ve'l-kısas*, s. 465.

¹⁵⁰ Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 439; Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 282; Handmir, s. 491; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 135; Zehebî, *A'lam*, XIX, 57. Hüseyinî, Melikşah'ın Merv'de babasının yanına defnedildiğini kaydeder. bk. s. 49.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 380; İbn Haldun, III, 608; *Mücmelü't-tevarih ve'l-kısas*, s. 465.

¹⁵² *Mücmelü't-tevarih ve'l-kısas*, s. 465; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 448.

¹⁵³ Sibt, s. 168.

Melikşah, eşi Terken Hatun,¹⁵⁴ yine onun kardeşi Tutuş, oğlu Davut,¹⁵⁵ torunları Mahmud ve Mesud b. Muhammed, torunun oğlu Melikşah b. Mahmud İsfahan'a defnedilmişlerdir.¹⁵⁶

Ayrıca Nizâmülmülk de Bâtınîler tarafından öldürüldükten sonra naaşı yakın adamları tarafından İsfahan'a götürülerek Karan mahallesine defnedildi.¹⁵⁷ Dönemin devlet adamlarından Emir Savtegin,¹⁵⁸ Emir Üner¹⁵⁹ ve Emir Mevdûd¹⁶⁰ da İsfahan'da toprağa verilmişlerdir.

Günümüzde İsfahan'da Ahmedâbâd Caddesi, Daru'l-Bittîh¹⁶¹ mahallesinde metruk bir medrese, Makbare-i Pâçinar (Tek'ye-i Pâçinar)¹⁶² veyahut Makbere-i

¹⁵⁴ Bundârî, s. 84; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 441; İbnü'l-Cevzî, IX, s. 84; Râvendî, s. 142; Hüseyinî, s. 52; Reşidüddin, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 240; Camiu'd-Düvel, s. 75; Azimi, s. 34.

¹⁵⁵ Sıbt, s. 211-212.

¹⁵⁶ *Mücmelü't-tevarih ve'l-kısas*, s. 465.

¹⁵⁷ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 280-281; Handmir, s. 494; Abbas İkbal, *Vezaret der ahd-i selatin-i buzurg-i selçukî*, Tahran, 1338hş, s. 50; Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 204.

¹⁵⁸ Sıbt, s. 228-229.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 282; Zehebî, *Tarihu'l-islam*, XXXIV, 15.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 497.

¹⁶¹ Burası kavun, meyve ve sebze satış merkezi olduğundan bu isim ile meşhur olmuştur. Bk. Mirjafari, s. 624,dp. 18.

Nizâmülmülk adlı bir bina bulunmaktadır.¹⁶³ Melikşah, Berkyaruk, Muhammed b. Melikşah, Mahmud b. Melikşah, Terken Hatun ve Nizâmülmülk'ün türbeleri burada yer almaktadır.¹⁶⁴ Günümüzde Makbare-i Darü'l-Bittîh unutulmuş ve bırakılmış bir vaziyette olsa bile, halk buraya saygı duymakta ve hürmet göstermektedir.¹⁶⁵

Kaynaklarımızdan anladığımıza göre Selçuklular döneminde İsfahan'da birden çok mezarlık bulunmaktadır. Bundarî, halkın kullandığı, surların dışında, sahrada bulunan bir mezarlıktan bahsetmiştir.¹⁶⁶ Yâkût, burada bulunan cesetlerin çürümediği iddiasını da kaydettiği Medfenü'l-Musalla adlı bir mekânı kaydetmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca Sem'ânî, Sünbülân bölgesinde bir mezarlıktan bahsetmektedir.¹⁶⁸ Sünbülân'ın surların dışında kalan bölgede olması¹⁶⁹ Bundarî'nin bahsettiği yer ile aynı olma ihtimalini de düşündürmektedir. Bunların dışında

¹⁶² Makbere'nin önünde çınar ağacı olduğundan dolayı mahalle ayrıca Pâçınar ve Tekye-i Paçınar diye meşhurdur. 1992 yılında bu ağaç kurumuş ve günümüzde ondan hiçbir iz kalmamıştır. Bk. Mirjafari, s. 624,dp. 19

¹⁶³ Mirjafari, s. 624.

¹⁶⁴ Hünerfer, *Gencîne*, s. 240; Hünerfer, *Âşinâ*, s. 115

¹⁶⁵ Mirjafari, s. 626.

¹⁶⁶ Bundârî, s. 167

¹⁶⁷ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 207.

¹⁶⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 9.

¹⁶⁹ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

Zayenderud Nehri yakınında şehrin önde gelenlerin mezarlarının bulunduğu bir alanın varlığı da kaynaklarımızda yer almaktadır.¹⁷⁰

4. . Eğitim Yapıları

a. İsfahan Nizamiye Medresesi

Nizâmülmülk'ün Derdeşt mahallesinde¹⁷¹ İsfahan Ulu Camii'nin yanında Şafîiler için bir medrese inşa edilmesini emrettiği bilinmektedir¹⁷² söz konusu bu medresenin ortasında bir meydan ve bu meydanın ortasında havuz bulunuyordu. Meydanın etrafında odalar ve hücreler bulunuyordu. Odalar tek kişilikti.¹⁷³

Avî medreseyi tarif ederken, şekli, yapısı, mimarisi ve konumu ile şehrin en güzel binalarından birisi olduğunu, medresenin yanında sahip olduğu üç ayrı merdiveni sayesinde aynı anda üç kişinin birbirini görmeden tepesine çıkabildiği uzun ve heybetli bir minaresinin olduğunu kaydetmiştir.¹⁷⁴ Günümüzde bu medreseden herhangi bir iz kalmamıştır.

b. Melikşah Medresesi

Sultan Melikşah, Karan mahallesinde Hanefî ve Şafîilerin beraber eğitim gördükleri bir medrese inşa ettirmiştir. Ancak medresenin plan ve mimarîsi hakkında

¹⁷⁰ Bundârî, s. 167.

¹⁷¹ Âvî, s. 142.

¹⁷² Mâferrûhî, s. 104; Âvî, s. 142.

¹⁷³ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 125.

¹⁷⁴ Âvî, s. 142.

bir bilgiye ulaşamamıştır.¹⁷⁵ Bununla birlikte yapının genel medrese planı çerçevesinde inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir.

c. Muhammed Tapar Medresesi

İsfahan'daki bir diğer Selçuklu Medresesi de Muhammed Tapar tarafından inşa edilen Sultan Muhammed Selçukî Medresesi'dir.¹⁷⁶ Cobâre mahallesinde¹⁷⁷ Harun Vilayet alanının karşısında Ali Mescidi'ne bitişik inşa edilmiştir. Kuzey köşesinde küçük bir medrese daha bulunmaktadır. Medresenin etrafında eyvanlar, öğrencilerin kaldıkları odalar bulunmaktaydı.¹⁷⁸ Medresenin kapısında, Sultan'ın Hindistan seferinden dönüşte yanında getirdiği taştan yontulmuş yaklaşık 10.000 menn¹⁷⁹ ağırlığında bir Hind tanrısının heykeli duruyordu.¹⁸⁰ Günümüzde medrese binası yıkık bir haldedir ve avlusunda sportif faaliyetler yapılmaktadır.¹⁸¹

¹⁷⁵ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 282.

¹⁷⁶ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49.

¹⁷⁷ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49.

¹⁷⁸ Kecbâf, s. 109.

¹⁷⁹ 3kg.lık ağırlık birimi. Bk. Mehmet Kanar, s. 617.

¹⁸⁰ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 447; Handmir, s. 505. Bu heykeli bir fetihname olarak kabul edersek, heykelin devletin başkentine getirilmesinin arkasında muhtemelen Sultan'ın halkına vermek istediği psikolojik üstünlük mesajının yattığını söyleyebiliriz. Medresenin kapısına konulmasının sebebi olarak da, orada eğitim görenlerin zihninde, müntesibi oldukları dinin başka dinlerin coğrafyasında egemen olduğu düşüncesinden hareketle, bir ilahi üstünlük fikri uyandırmak olduğunu düşünebiliriz.

d. Medrese-i Melike Hatun (Hilafet Sarayı)

Abbasi Halifesi Muktedî, Melikşah'ın kızı Mahmelek ile evlendi ve ondan Ebu'l Fazl Cafer isimli bir oğlu oldu.¹⁸² Mahmelek Hatun geçimsizlik nedeniyle babasına şikâyetle bulununca Sultan, Bağdat'a bir heyet göndererek kızını ve torununu İsfahan'a getirtti.¹⁸³ İsfahan'da Cafer için, ordu pazarında¹⁸⁴ hilafet sarayı ve haremi¹⁸⁵ inşa edilerek "Emirü'l-Mü'minin" diye isimlendirilmeye başlandı.¹⁸⁶ Cafer'in hilafeti gerçekleşmeyince daha sonraları bu yapı Medrese-i Melike Hatun olarak isimlendirildi.¹⁸⁷ Ancak inşa edilen bu sarayın, fiziki özellikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte bu bilgilerden Melikşah'ın torununu halife ilan ederek hilafeti kendi neslinden devam ettirmek niyetinde olduğu¹⁸⁸ ve hilafet merkezini İsfahan'a kaydırmak istediği anlaşılmaktadır.

İsfahan'da ayrıca Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Muzaffer Fahrülmülk tarafından kurulan Fahriyye Medresesi ve Mahmud b. Muhammed döneminde vezirlik yapan Kemalülmülk Semîremî olarak bilinen Ali b. Ahmed b.

¹⁸¹ Kecbâf, s. 108.

¹⁸² Nîsâbü'rî, s. 35.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 176.

¹⁸⁴ Reşidüddin, s. 56. Nîsâbü'rî, sadece İsfahan pazarı diye kaydetmiştir. bk. s. 35

¹⁸⁵ Reşidüddin, s. 56.

¹⁸⁶ Râvendî, s. 140; Reşidüddin, s. 56; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 440.

¹⁸⁷ Nîsâbü'rî, s. 35.

¹⁸⁸ Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 207.

Ali b. Abdullah (ö. 515 / 1121-22)'a ait Kemalü'l-Mülk Medresesi bulunmaktaydı.¹⁸⁹

Ancak bu medreseler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

İsfahan'da bulunan eğitim yapıları arasında Nizamiye Medresesi'nin yanında bulunan kütüphane, şehirdeki Şafîîlerin lideri konumundaki Hocendî ailesine ait olan kütüphane ve Melikşah döneminde kurulan rasathaneyi de sayabiliriz. Ancak bu yapıların yerleri veya mimarî özellikleri hakkında kaynaklarımızda herhangi bir kayda rastlayamadık.

5. Askerî Yapılar

a. Ordugâh

Kaynaklarımız Selçuklular tarafından kurulan bu ordugâh için kesin bir mevki belirtmeyerek İsfahan'ın yakınlarında demiştir.¹⁹⁰ Ancak bu konaklama yerinin şehrin batı tarafındaki Köşk Kapısı yönünde olduğu düşünülmektedir.¹⁹¹

Selçuklu ordugâhının kesin olarak şehrin neresine kurulduğunu tam olarak belirleyemememize rağmen, özellikleri kaynaklarımızda zikredilmiştir. Büyük Selçuklu ordugâhı çadırlardan oluşan¹⁹², sultanın kendisinin kırmızı¹⁹³ renkli

¹⁸⁹ Kecbâf, s. 110.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 466.

¹⁹¹ Guedy, s. 95.

¹⁹² Fahreddin Gürgânî, *Vis u ramîn*, tsh. Mücteba Mînevî, Tahran, 1314, s. 14.

çadırlardan yapılmış özel bir alana sahip olduğu¹⁹⁴, bu alanın çevresinden itibaren ordu pazarı¹⁹⁵nin kurulduğu bir mekân olarak tasvir edilmektedir.¹⁹⁶

Aldığı ekonomik tedbirler ile İsfahan'ı tekrar eski parlak günlerine döndüren Selçuklu valisi Ebu'l-Feth Muzaffer hüküm sürdüğü toprakların güvenliğini sağlamak için de bir takım önlemler aldı. Fetih sırasındaki kargaşadan istifade ederek toplumun huzurunu bozan gruplar kontrol altına alındı. Kirman bölgesindeki merkezlerinden çöl boyunca yapabilecek saldırılardan İsfahan'ı korumak için Germe¹⁹⁷ adlı nahiyede bir garnizon inşa edildi. Buna ilaveten, yapılan küçük kaleler ile yolların güvenliği sağlanmaya çalışıldı. Bu tür yapılara güzel bir örnek İsfahan'ın yaklaşık 150 km. kuzeyinde görülebilir. Ribat-ı Türk olarak bilinen bu yapı, Tuğrul Bey döneminde, çölden gelebilecek saldırılara karşı yol emniyetini sağlamanın yanı sıra askeri bir amaçla da inşa edildiği sanılmaktadır.¹⁹⁸

¹⁹³ Türk kültüründe kırmızı renk güç, iktidar, hâkimiyet ve devlet kurmanın yanı sıra mutluluğun ve muradın sembolüdür. Geniş bilgi için bkz. Salim Küçük, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *Bilig*, Yaz 2010, S. 54, s. 185-210.

¹⁹⁴ Guedy, s. 95.

¹⁹⁵ Gazneli ve Selçuklu devirlerinde, bu devletin başkentlerinde veya hükümdarların bir müddet ikamet ettiği önemli şehirlerde ordu pazarı-ordu meydanı mahiyetinde yerler bulunuyordu. Bkz. Mustafa Cezar, s. 234 dp. 1

¹⁹⁶ Guedy, s. 96.

¹⁹⁷ İsfahan'a 73 fersah uzaklıktadır. Bk. Nasır Hüsrev, s. 167.

¹⁹⁸ Guedy, s. 109.

b. Şâhdiz Kalesi

Melikşah, Zayenderud nehrinin güneyindeki Suffa dağının zirvesine seferde olduğu zamanlarda hazine ve silah deposu olarak kullanılan, saray kızları ve genç uşakların bulunduğu, Deylemlilerden oluşan bir grubun koruması altında bulunan sağlam bir kale inşa etti.¹⁹⁹ Bu kale; İsfahan Kalesi²⁰⁰, Melikşah'ın "Celale'd-Din" lakabına nispetle "Kale-i Celali"²⁰¹ olarak veya "Dağ Kalesi" anlamına gelen "Dizkuh"²⁰² olarak isimlendirilmiştir. Ancak kalenin en çok kullanılan ismi ise "hanedan kalesi" veya "kalelerin sultanı"²⁰³ anlamlarına gelen Şahdiz'dir.²⁰⁴ Hünerfer, son zamanlarda yapılan araştırmalarda buranın "Dev Kale" olarak da tanındığını aktarmaktadır.²⁰⁵ Ancak incelediğimiz kaynaklarda böyle bir isimlendirme ile karşılaşmadık. Kalenin kuleleri yaklaşık 100 metre uzunluğunda idi.²⁰⁶ Bu kuleler uzun menzilli bir görüş mesafesi imkânı ve herhangi bir olumsuz durumdan erken haberdar olma fırsatı sağlıyorlardı.

¹⁹⁹ Nîsâbü'rî, s. 32, 40; Râvendî, s. 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 431; Reşidüddin, s. 70; Bundârî, s. 93; Handmir, s. 504.

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 316.

²⁰¹ Abbas İkbâl, s. 157.

²⁰² Nîsâbü'rî, s. 40; Reşidüddin, s. 70

²⁰³ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 316.

²⁰⁴ Nîsâbü'rî, s. 40.

²⁰⁵ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 14.

²⁰⁶ Hünerfer, *Aşina*, s. 12.

Şahdiz Kalesi'nin inşası ile ilgili aktarılan rivayete göre, av merakı ile tanınan Sultan Melikşah şehre gelen Bizans elçilerinin²⁰⁷ de katıldığı bir av partisi düzenlemişti. Av esnasında avının peşinden dağa doğru koşan köpeği takip etmişlerdi. Dağın bölgeye hâkim bir yerde olduğunu gören elçiler “Eğer bu dağ bizim elimizde olsaydı, pek çok şey için istifade edebileceğimiz bir kale yapardık” demişlerdi. Bu cümleden etkilenen Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ün sultanı vazgeçirme girişimlerine rağmen²⁰⁸ 1.200.000 dinar sarf ederek Şahdiz denilen bu kaleyi inşa ettirdi.²⁰⁹

Şahdiz Kalesi'nin içine aldığı alan 2000 m² iken buradan gözlemlenebilen alan 5000m²'dir. Bazı noktalarda kalenin duvarları yaklaşık 4 m. kalınlığa ulaşmıştır. 11 m. yüksekliğindeki bir duvar ile kalenin güneyindeki geniş bir alan korunuyordu.²¹⁰ Şahdiz Kalesi İsfahan'ın savunma gücünü arttırırken aynı zamanda sultanların sefere çıkarken sahip oldukları kıymetli varlıklarını koydukları kasası haline gelmiştir.²¹¹ Kendinden önceki sultanlar yolculukları sırasında hazinelerini

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, X, 315) ve Kazvînî, (*Âsâru'l-bilâd*, s. 396) Sultan'ın yanındaki kişinin İslam dinini kabul etmiş bir Rum ileri geleni olduğunu yazmıştır.

²⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 316; Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 396.

²⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, IX, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 316. Tarih kitaplarında var olan bu rivayetlere rağmen, son arkeolojik kazılar kalenin daha erken dönemlerde muhtemelen Sasaniler devrinde inşa edildiğini göstermektedir. Bk. Guedy, s. 91.

²¹⁰ Guedy, s. 92.

²¹¹ Râvendî, s. 132.

yanlarında taşımayı tercih ederlerken, Melikşah şehirden ayrıldığı zaman şahsına ait malları İsfahan’da yaptırdığı bu kalede saklıyordu.²¹²

Şehirdeki Bâtınîlerin lideri Ahmed b. Attaş’ın Muhammed Tapar tarafından kuşatıldıktan sonra, kuşatmanın uzaması üzerine “Dâlân” denilen sarp, sağlam ve geçilmez bir yere çekilmesi ve bu bölgenin kalenin diğer yarısı olarak değerlendirilmesi²¹³ buranın bir iç kale olduğunu akla getirmektedir.

Kale’nin Bâtınîlerden geri alındığını haber veren fetihnamede Şahdiz Kalesi, "Öylesine müstahkem ve güçlü ki, güneş gibi yüksek bir yerde, sadece görülebilen, ama ulaşılamayan, gözlerin ona bakmaktan bitap düştüğü ve çok sayıda insanın bile onu kuşatmaktan aciz kaldığı bir yerdir. Sanki semadan dağın üstüne inmiştir” sözleriyle tasvir edilmektedir.²¹⁴ Kale duvarlarının bazı kısımları günümüze ulaşmıştır.²¹⁵

²¹² Nîsâbûrî, s. 32; Râvendî, s. 156; Reşidüddin, s. 70; Mirhond, s. 306.

²¹³ İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî, 555/1160, *Zeylu tarihi dımaşk* (Târîhu Ebû Ya'la Hamza İbni'l-Kalânîsî), ed. Henry Frederick Amedroz, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Leiden, 1908, s. 154.

²¹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, s. 153

²¹⁵ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 12.

6. Ticaret Yapıları

a. Meydan-ı Köhne (Eski Meydan)

Büyük Selçuklular döneminde şehrin merkezinde yer alan²¹⁶ bu alana Meydan-ı Köhne ismi, Safevîler döneminde şehrin merkezinin taşınması ve yeni meydanların inşasından sonra verilmiştir.²¹⁷ Selçuklular döneminde bu meydanın ana işlevi polo ve okçuluk gibi sportif faaliyetler ve ticaretti. Bunun yanı sıra merkezi konumu dolayısıyla şehrin dinî ve idarî işlerinin yürütüldüğü yerdî.²¹⁸ Farklı aktivitelerin birleşmesiyle güçlü bir sosyo-ekonomik ve politik merkez konumuna gelen bu alan eski Yunan'daki "agora"²¹⁹ya benzetilmektedir. 1925 yılında yeni caddelerin yapımından dolayı burası tamamen yıkılmıştır.²²⁰

b. Çarşılar ve Pazar Yerleri

Ticaretin merkezi ve şehir hayatının en canlı yaşandığı yerler olan pazarlarlar, İsfahan'ın merkezî unsurları arasında yer alıyorlardı. Şehirde birden fazla pazar

²¹⁶ Gaube, *Iranian Cities*, s. 166.

²¹⁷ Heidi A. Walcher, *Between Paradise and Political Capital: The Semiotics of Safâvîd Isfahan*, s. 335

<http://environment.research.yale.edu/documents/downloads/0-9/103walcher.pdf>
14.06.2012.

²¹⁸ Gaube, *Iranian Cities*, s. 166.

²¹⁹ Yunan klasik devrinde, sitenin yönetim, politika ve ticaret işlerini konuşmak için halkın toplandığı alan, halk meydanı. Bk. <http://tdkterim.gov.tr/bts/> 15.06.2012.

²²⁰ Farideh Hwsbangi, M., s.15.

bulunuyordu. Bunlar şehrin ortasında yer alıyordu.²²¹ Belirleyebildiğimiz pazar yerleri şunlardır:

Arapların Pazarı: bu pazar, İsfahan Ulu Camii'nin bulunduğu yerde Müslümanların şehri fethetmesinden sonra şehre yerleşen Arapların bu bölgede ikamet etmesinden dolayı bu ismi almıştır. Nizâmülmülk'ün yaptırdığı kubbeye komşu olmasından dolayı bu pazara daha sonraları Nizamiye Pazarı denilmiştir.²²²

Muzafferiyye Pazarı: İsfahan'da bulunan bir diğer pazarın adı da Muzafferiyye'dir.²²³ Bu pazarı²²⁴ tarif eden Âvî, Hayru'l-Bukâa' adı verilen mekânın ortasında her türlü afetten korunmuş bir şekilde geniş bir alana kare şeklinde sıra halinde dizilmiş 400 dükkân ve hücreden oluşan, dükkânların tuğladan inşa edildiği içerisinde 40 tane büyük kervansarayın, iki mescidin, bir su kanalının, bir toplantı yerinin bulunduğu bir yer şeklinde tarif etmiş ve dünya üzerinde bunun gibi bir başka pazarın olmadığını söylemiştir.²²⁵ İnsanların dünyanın her tarafından eşsiz ürünleri kolaylıkla bulabildikleri bir yer olması bu pazarı dünya üzerindeki en çok tercih edilen pazar haline getirmişti.²²⁶ Pazarda çalışan görevliler arasında işçiler, hamallar, muhafızlar ve suçular da bulunuyordu.²²⁷

²²¹ Âvî, s. 53.

²²² Hünerfer, *Âşinâ*, s. 166.

²²³ Âvî, s. 54.

²²⁴ Kecbâf, s. 63.

²²⁵ Âvî, s. 54.

²²⁶ Âvî, s. 55.

Cor Kapısı, Meydan-ı Pazar ile birliktedir.²²⁸ Corîn isimli pazar da Cor kapısının oradadır.²²⁹ Bu pazarda çeşitli gıda maddeleri ve meşrubatlar ile birlikte musikî aletleri²³⁰ de tüketicinin beğenisine sunulmaktaydı. İsfahanlılar rengârenk elbiselerini giyerek burada toplanıp her çeşit yemek ve meşrubatla nevruzu kutlardı. Ayrıca kurulan tezgâhlarda herkesin bütçesine göre çeşit çeşit mallar insanların beğenisine sunulurdu.²³¹ Aduuddevle Fena Hüsrev bu çarşının bir benzerini Şiraz'da yaptırmıştır.²³²

İslam ordularını sefere çıktıklarında sûku'l-asker veya bâzar-ı leşker adı verilen askerlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik tüccarlar da yolculuğa dâhil edilirdi. Ordunun istirahat dönemlerinde bu tüccarların sabit bir çarşıda hizmetlerine devam etmesi ve kuruldukları bölgeye isim vermiş olmaları muhtemeldir.²³³ Kaynaklarımız İsfahan'da da ordu pazarı²³⁴ adlı bir yerden

²²⁷ Âvî, s. 56.

²²⁸ Âvî, s. 16.

²²⁹ Âvî, s. 17.

²³⁰ Kecbâf, s. 63.

²³¹ Âvî, s. 17.

²³² Âvî, s. 17.

²³³ Ordu pazarı hakkında geniş bilgi için Erdoğan Merçil, *Selçukluular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Ekim, 2011, s.258-262.

bahsetmektedir. Sultanın burada ikamet etmesi sebebiyle büyük bir askerî kuvvetin şehirde var olduğu düşünülebilir. Muhtemelen bu silahlı gücün ihtiyaçlarının temini için İsfahan'da bir ordu pazarı kurulmuştur. Böylelikle askerlerin ihtiyaçlarını kolaylıkla temin etmesi sağlanmıştır. Ayrıca ordu pazarlarının onların yerli esnaf ile diyaloga girmesini engelleyerek, şehirdeki huzurun bozulmasına yol açabilecek muhtemel bir sıkıntıyı önleyici tedbir olarak da işlev gördüğünü düşünebiliriz.

İsfahan'da Büveyhîler döneminde pazar yerlerinin paralı olduğu bilinmektedir. Hatta küçük bir yerin fiyatı 10.000 dirhemdi.²³⁵ Ancak bu durumun Selçuklu fethinden sonra değişip değişmediği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Eyüp b. Ziyad zamanında Hûşîniyân köyünde saman satıcılarının bulunduğu bir sıra dükkân bulunuyordu. Dönem içerisinde ilave edilen yeni binalarla birlikte burası bir çarşı haline gelmiştir.²³⁶ Ancak bu çarşıda sadece saman mı yoksa ilave başka bir şeyler de satılıyor muydu bunun hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

²³⁴ Nîsâbü'rî, s. 35; Râvendî, s. 157-158; Reşîdüddin, s. 70-72; Handmir, s. 505; Mirhond, s. 306-307. Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 445-446; İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

²³⁵ Âvî, s. 54.

²³⁶ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 523.

c. Kervansaraylar

Şehrin sahip olduğu ticarî potansiyel fizikî yapısını da etkilemiştir. Şehre gelen ticaret kervanları için birçok kervansaray inşa edilmişti. Sadece Ku-Tıraz mahallesinde yaklaşık elli tane kervansaray bulunuyordu.²³⁷

7. Su Yapıları

a. Su Kanalları

X. ve XI. yüzyıldan itibaren İran coğrafyasında yer altı sularının kullanımı için “kanat” adı verilen ayrıntılı dehliz sistemleri inşa etmeye başladılar. Bu dehlizler bir insanın sığabileceği büyüklükteydiler. Kanatlar birkaç km. uzunluğa ulaşabiliyorlardı.²³⁸

b. Kehriz

Çeşmeye veya çeşmelere verilmeden önce suyun depolandığı dağıtım merkezi²³⁹ anlamına gelen kehriz, İsfahan’da da kullanılmaktaydı. Bunlardan en önemlisi, Tahmuresb tarafından yaptırıldığı söylenen, Marbin’de bulunuyordu.²⁴⁰

c. Köprüler

İçerisinden nehir geçen iki yakalı bir şehirde ilk dönemlerden itibaren köprülerin bulunduğu muhakkaktır. Ancak kaynaklarımız bunlar hakkında bilgi

²³⁷ Nasır Hüsrev, s. 166.

²³⁸ <http://www.waterhistory.org/histories/qanats/> 07.11.2012.

²³⁹ <http://tdkterim.gov.tr/bts/> 11.06.2012.

²⁴⁰ Hünerfer, *Gencîne*, s. 170.

vermemektedir. Selçuklular dönemindeki köprülerden sadece Sâsânîler döneminde inşa edilen²⁴¹ Şehristan veya Ceyy köprüsü de denen Cesr Hüseyin köprüsünü bilmekteyiz.²⁴²

İncelediğimiz dönemde inşa edilen mimarî eserlere baktığımızda, Büyük Selçukluların sahip oldukları kültür ve geleneği İran'ın daha önceki hâkimi olan Sâsânîler'in mimarî form ve unsurlarıyla zenginleştirdiklerini görmekteyiz.²⁴³ Bu dönemde İsfahan'da inşa edilen binalarda ana malzeme olarak tuğla²⁴⁴, balçık²⁴⁵ ve kerpiç, tezyin için de alçı ve tuğla²⁴⁶ ile minarelerin üst kısmında süsleme amaçlı az miktarda firuze renkli karo kullanılmıştır.²⁴⁷ Mimarîde kullanılan malzeme tercihi belirleyen faktörler coğrafi etkenler ve alışkanlıklardır.

Sonuç olarak, İsfahan'ın eldeki maddî imkânlar kullanılarak hem dinî hem de sivil mimarînin en başarılı örnekleriyle imar edilmesinden, Büyük Selçukluların İran

²⁴¹ Elton L. Daniel ve Ali Akbar Mahdi, *Culture and Customs of Iran*, Greenwood Press, USA 2006, s. 120.

²⁴² Hünerfer, *Gencîne*, s. 170; Kecbâf, s. 104.

²⁴³ Mustafa Cezar, s. 285.

²⁴⁴ H. IV-VII yüzyıllar arasına Tuğla devri denilmektedir. Bk. Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 66.

²⁴⁵ İstahrî, s. 117.

²⁴⁶ Âvî, s. 22

²⁴⁷ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 66.

coğrafyasını sadece hükmedilen bir toprak olarak görmediği değerlendirmesini yapabiliriz.

III. BÖLÜM

SİYASÎ VE ASKERÎ DURUM

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Samanîler ve Karahanlılar gibi bölgenin diğer egemen devletleri ile mücadele etmek yerine, askerî seferlerini güçlü bir otoritenin bulunmadığı Horasan Bölgesi'nin batısına doğru yöneltti. Bu stratejinin gereği olarak Taberistan, Cürcân, Harezm, Kazvin ve Deylem'e hâkim olan Tuğrul Bey, hâkimiyet alanını İsfahan'a kadar genişletti. İsfahan bu dönemde sahip olduğu siyasî, iktisadî ve coğrafi birçok özellikten dolayı Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgelerinin kavşak noktası olarak nitelendirilen bir bölgeydi.¹

İsfahan bu esnada Büveyhîler'e bağlı Kâkuyîler Devleti'nin merkezi konumundaydı. Devletin başında ise, tarihte İbn Kâkaveyh² olarak bilinen Deylem kökenli Alauddevle Muhammed b. Rüstem Düşmanziyâr (398-433 / 1008-1041-2) bulunuyordu. Ancak İbn Kâkaveyh'in Muharrem 433 / Eylül 1041'de ölümü evlatları arasında iktidar mücadelesinin yaşanmasına giden yolu açtı.

İbn Kâkaveyh'in büyük oğlu Ebû Mansur Feramurz; İsfahan'a, diğer oğlu Ebû Kâlicâr Gerşasf ise, Nihavend'e hâkim oldu. Fakat bir süre sonra Ebû Kâlicâr Gerşasf, İsfahan'ı kardeşinin elinden almak üzere harekete geçti. Bu konuda diğer

¹ İbn Havkal, s. 362.

² “Kakaveyh” Deylemlilerin dilinde “dayı” demektir ve Mecdü'd-Devle b. Büveyh'in dayısının oğlu olduğu için bu ismi almıştır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 495.

kardeşi Ebû Harb de ona destek verdi. Neticede Ebû Mansûr Feramurz yenilgiyi kabul edip kardeşi Gerşasf'a harac vermek suretiyle anlaşma yaptı.³

İsfahan'da yaşanan otorite boşluğu Tuğrul Bey'in dikkatini çekmiş ve 434 / 1042-43'de mevcut durumu öğrenmek amacıyla, keşif birliği niteliğinde değerlendirebileceğimiz, bir askerî birliği bu şehre göndermiştir. Tuğrul Bey'in öncü kuvvetleri İsfahan'a bağlı köy ve kasabalardan önemli oranda ganimet elde etmiştir. Bu gelişme üzerine İsfahan'ın askerî bir saldırıya direnemeyeceğini anlayan Tuğrul Bey, şehre hâkim olmak amacıyla Rey'den hareket etmiştir.⁴

Sultan'ın üzerine doğru gelmekte olduğunu öğrenen Ebû Mansûr, onun karşısında dayanamayacağını bildiğinden vakit kaybetmeden bağlılığını arz ederek kendisine bir miktar para göndermiştir. Böylelikle Ebû Mansûr, şehir üzerindeki otoritesini de tartışmaya açmamıştır. Kente silah kullanmadan hâkim olan Tuğrul Bey de amacın hâsıl olmasından dolayı şehre gitmekten vazgeçmiş ve yönünü İsfahan'ı vergiye bağlamış olan önceki hâkimi Ebû Kâlicâr Gerşasf'ın idaresindeki Hemedân'a çevirmiştir.⁵

Tuğrul Bey'in İsfahan'daki vassalı Ebû Mansur, Tuğrul Bey'e tâbi olmanın verdiği psikolojik güçle kendince Büveyhî Hükümdarı Melik Ebû Kâlicâr'ın elinde bulunan Kirman üzerine bir askerî sefer düzenledi. Başlangıçta bölgede bulunan iki

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 495.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 509.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 509; Abbas İkbal, s. 38.

kaleyi ele geçirdikten sonra Ebû Mansur, seferini tamamlayamadan Melik Ebû Kâlicâr karşısında zor duruma düştü.⁶ Tuğrul Bey'den yardım istediye de aradığı desteği bulamadı. Sonuç olarak; Melik Ebû Kâlicâr karşısında yenilgi ile yüz yüze kalan Ebû Mansur, 437 Muharrem / 1045 Temmuz-Ağustos ayında bir mektup yazarak Ebû Kâlicâr'a itaatini arz etti ve İsfahan'da hutbeyi onun adına okuttu.⁷

Ebû Mansur'un Büveyhî Hükümdarı'na tâbi olduğunu öğrenen Tuğrul Bey 438 / 1046-47'de İsfahan'ı kuşattı. Kuşatmanın uzaması üzerine bu sefer de Tuğrul Bey ile anlaşma yoluna giden Ebû Mansur, bağlılığını bildirerek kendisine 100.000 dinar harac verdi.⁸ Hedefine bir kez daha şehre girmeden ulaşan Tuğrul Bey de kuşatmayı kaldırdı.⁹

Ebû Mansur'un siyasî hamlelerinden hareketle, idarî yönden ayakta kalabilmek için güç dengelerine göre hareket etmeyi bir taktik hâline getirdiği anlaşılmaktadır. Bu sebepten dolayı, bazen Tuğrul Bey'e itaat arz edip ona tâbi olduğu, bazen de Melik Ebû Kâlicâr'ın tarafına geçtiği görülmektedir.¹⁰

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 519-520.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 530.

⁸ Abbas İkbâl, s. 37.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 534.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 562.

A. İsfahan'ın Büyük Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi

Ebû Mansur'un istikrarsız siyasetine son vermek isteyen Tuğrul Bey, Muharrem 442 / Mayıs-Haziran 1050'de kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra âni bir hareketle İsfahan'a yönelerek şehri ikinci kez kuşatma altına aldı. Ebû Mansur kuşatmadan en az zarar ile kurtulmak için birtakım girişimlerde bulundu. İlk olarak, Tuğrul Bey'e haber gönderip vergi verme teklifi ile itaatini sundu. Ancak Tuğrul Bey, şehrin şartsız bir şekilde teslimini isteyerek anlaşma önerisini reddetti.¹¹

İlk girişimi başarısız olan Ebû Mansur, bu sefer Abbasî Halifesi Kâim Biemrillah'tan yardım istedi. Halife, Tuğrul Bey'in kendisi üzerindeki siyasî otoritesinden dolayı onunla karşı karşıya gelmek istemediğinden Ebû Mansur'un isteğini kabul etmedi. Ancak daha sonra fikir değiştirip Sultan'a yazdığı övgü dolu sözler içeren mektup ile İsfahan için hoşgörölü davranması ricasında bulundu. Tuğrul Bey de kendisini, Halife'nin isteğini reddetmiş durumuna düşürmemek adına mektuba olumlu yanıt verdi.¹² Esasen kaynaklarımız Halife'nin mektubunun ayrıntıları hakkında bilgi vermemektedir. Ancak olayların akışından mektubun içeriği hakkında, Halife'nin kuşatmanın kaldırılmasını değil, şehre girdikten sonra halka iyi muamele edilmesini ve şehrin yağmalanmamasını rica ettiği sonucunu çıkarabiliriz.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 562.

¹² Ebu'l-Ferec Tarihi, I, 305.

Kuşatma sırasında şehirde tarım yapılamamasından dolayı yiyecek sıkıntısı baş göstermiştir. Kısa süre içerisinde var olan temel ihtiyaç maddelerinin de tükenmesi, İsfahan'da yaşam koşullarını iyice ağırlaştırmıştır. Öyle ki, bazı insanlar yakacak ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına Ulu Cami'nin ahşap kısımlarını sökerken¹³, imkân bulanlar Kûhistan, Hûzistan ve Şiraz'a göç etmişlerdir.¹⁴

Şartların ağırlaşması şehirde yaşayanlar arasında görüş ayrılıklarının yaşanmasına yol açtı. Özellikle şehrin önde gelen isimlerinden bazıları savunmaya katılmak yerine sahip olduklarını koruma çabası içine girdiler.¹⁵ Bu şartlar altında daha fazla direnemeyeceğini gören Ebû Mansur, yaklaşık bir sene süren kuşatmanın ardından¹⁶, Muharrem 443 / Mayıs 1051'de şehri Tuğrul Bey'e teslim etti.¹⁷

Tuğrul Bey uzun bir süre kendisini meşgul etmesine rağmen İsfahan'a hâkim olduktan sonra hiç kimseyi cezalandırmamıştır. Hatta Ebû Mansur'a iyi davranarak ona Yezd¹⁸ ve Eberku¹⁹ adlı yerleşim yerlerini, yanındakilere de Cibâl bölgesindeki

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 562-563; Ebu'l-Fida, II, s. 178.

¹⁴ Gürgani, s. 23.

¹⁵ Guedy'nin Gürganî'den naklettiği bu olay elimizde olan baskıda bulunmamaktadır. Guedy de bu bilginin iki farklı baskıdan sadece birisinde bulunduğunu belirtmiştir. Bk., s. 72, dp. 105.

¹⁶ Zehebî, *Tarihu'l-islam*, XXX, 8.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 562-563; Ebu'l-Fida, II, s. 178; İbnü'l-İbri, *Tarihu muhtasarı'd-düvel*, s. 184; Azimî, s. 13.

¹⁸ İbn İmrânî, s. 188.

bazı yerleri ikta olarak vermiştir.²⁰ Bu durum şehrin önde gelenlerinden bir kısmının savunmaya katılmamalarının Tuğrul Bey ile yaptıkları bir antlaşma sebebiyle olabileceğini düşündürmektedir.

Tuğrul Bey, şehre girdikten sonra İsfahan halkının askerî açıdan güçlü olduğunu, bu sebeple şehrin sura ihtiyacı bulunmadığını söyleyerek surların bir bölümünü yıktırdı.²¹ Böylelikle halkın tepkisini çekmeden ileriki zamanlarda karşılaşılabileceği muhtemel bir direncin şiddetini düşürmeyi hedefliyordu.

Tuğrul Bey'in yıkılmasını emrettiği mekanlardan biri de bir evdir. Ev yıkıldıktan sonra altından değerli mücevherler, gemi şeklinde yapılmış kaplar, altın ibrikler, paha biçilemez mücevherlerle dolu toprak iki tane Çin küpü ile birlikte içerisinde 10.000 altının bulunduğu toprak bir kap ele geçirildi.²² Ele geçirilenlere baktığımızda evin yıkılmasının bilinçli bir iş olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen şehrin idarecileri veya önde gelen isimleri şehrin düşme ihtimaline karşı varlıklarını buraya saklamışlardı. Bu istihbaratı alan Tuğrul Bey de burayı yıktırmıştır.

¹⁹ İsfahan'dan 20 fersah uzaklıktadır. Bk. Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 69; Sem'ânî, *Ensâb*, I, 91.

²⁰ Zehebî, *Tarihu'l-islam*, XXX, 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 562-563; İmranî, s. 188.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 563.

²² İbnü'l-Cevzî, VIII, 151.

Tuğrul Bey yaşanan olayların kötü izlerini silmeyi ve şehrin imarını sağlayıp sahip olduğu avantajlardan yararlanmayı planlıyordu. Bu sebepten dolayı şehrin idaresini kendisine güvendiği Hoca Âmid lakaplı²³ Ebû'l-Feth Muzaffer Nîsâbûrî'ye verdi. Ebû'l-Feth soylu bir aileye mensup, çevresinde saygın bir şahsiyet olarak tanınan birisiydi.²⁴ Tuğrul Bey, şehrin adlî işlerini yönetme görevini de Hânefî fâkihi Ali b. Ubeydullah el-Hâtibî'ye verdikten sonra²⁵ İsfahan'dan ayrılarak Rey'e döndü.²⁶

1. Tuğrul Bey ve Alparslan Dönemleri

Devletlerin siyasî güç ve istikrarı ekonomik ve malî durumları ile doğru orantılıdır.²⁷ Halkının ihtiyaçlarını karşılayan, onları mutlu eden siyasal otoriteler ülkelerini daha rahat yönetirler. Bu durumun farkında olan Tuğrul Bey, Ebu'l-Feth Muzaffer'e halkın refah seviyesini yükseltmesini, herkesi mutlu etmesini emretti.²⁸ Ebu'l-Feth Muzaffer de şehirde yaşanan gıda sıkıntısını çözmek amacıyla ilk olarak tarım ve hayvancılık alanında çalışmalar yaptı. Bunun için kuşatma sırasında şehri

²³ Nasır Hüsrev, s. 166.

²⁴ Gürkanî, s. 21.

²⁵ Bundârî, s. 105.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 580.

²⁷ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Timur Han Gür ve Hale Akbulut, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Politik İstikrarın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi", *Sosyo Ekonomi*, Ocak-Haziran 2012-1, s. 297, internet adresi <http://www.sosyoekonomi.hacettepe.edu.tr/120113.pdf>

²⁸ Gürkanî, s. 19-20.

terk eden köylüleri şehre geri çağırdı. Gelenlere iyi davranarak hepsini tek tek ağırladı ve terk ettikleri topraklarını iade ederek onlara büyük baş hayvanlar verdi.²⁹ Bunun yanı sıra halka kümes hayvanı ve tahıl cinsinden yardımlarda bulundu.³⁰ İlâveten hem toplum ile bir yakınlık tesis etmek hem de kuşatmanın etkilerini silmek adına halktan üç yıl süre ile vergi alınmayacağını bildirdi. Alınan bu tedbirler kuşatma sırasında şehri terk edenlerin geri dönmesinde etkili olmuştur.³¹

Ebu'l-Feth Muzaffer kendisine verilen görevi en iyi şekilde yerine getirerek şehrin ekonomik refah düzeyini de yükseltti. Bu durum halk tarafından çok sevilmesini sağladı. Onun bir yılda yaptığını bir başkasının ömrü boyunca yapamayacağına dair şiirlerin yazılmış olması,³² onun zamanında gerçekleşen iyileşmenin büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

2. Melikşah Dönemi ve İsfahan'ın Başkent Oluşu

Irak, Azerbaycan, el-Cezire ve Suriye'nin kuzeyinin Selçuklu egemenliği altına girmesiyle birlikte coğrafi olarak devletin merkezi, Horasan Bölgesi'nden batıya doğru kaymıştır. İsfahan da bu geniş coğrafyanın merkezinde yer almıştır. İsfahan'ın bu konumu sultana, devletin farklı bölgelerinden en kısa sürede haberdar

²⁹ Gürgani, s. 23; Guedy, s. 108.

³⁰ S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006, s. 121.

³¹ Nasır Hüsrev, s. 166.

³² Gürgani, s. 23; Mâferrûhî, s. 101; Avî, s. 97.

olma ve sorun yaşanan yerlere en hızlı şekilde müdahale edebilme imkânı sunmuştur. Bu durum İsfahan'a başkentlik yolunu açmıştır.

Kaynaklarımızda İsfahan'ın hangi sultan döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olduğuna dair iki farklı rivayet bulunmaktadır. Birinci rivayete göre, Tuğrul Bey şehre hâkim olduktan sonra çok beğendiği İsfahan'ı başkent yaparak Rey'de bulunan mal, silah ve zahirelerini buraya nakletmiştir.³³ İkinci görüşe göre ise, İsfahan, Melikşah döneminde Selçuklular'ın başkenti olmuştur.³⁴ Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde yaşanan bir takım siyasî olayları değerlendirmenin, bu konuda doğru bir yargıya varmamızı kolaylaştıracağı kanaatindeyiz.

Tuğrul Bey'in İsfahan hâkimiyetinden sonraki saltanatına baktığımızda, 446 / 1054-1055 yılında çıktığı Azerbaycan seferini tamamlamasının ardından Rey'e döndüğünü görmekteyiz.³⁵ Ayrıca 450 / 1058-1059 yılında kardeşi İbrahim Yinal, taht iddiasında bulunduğu kendisinde kardeşiyle savaşacak gücü görmeyen Sultan, ikameti için en güvenli yer olarak Rey'i tercih etmiştir.³⁶ Aynı yıl Safer /

³³ Zehebî, *Tarihu'l-islam*, XXX, 10; Zehebî, *el-Iber*, II, 282; İbnü'l-Cevzî, VIII, 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 563.

³⁴ Nîsâbûrî, s. 32; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 439; Mu'izzi, Emîru's-Şuarâ Muhammed b. Abdulmelik Nîsâbûrî, *Dîvân*, ed. Abbâs İkbâl, Kitâbfurûşî-i İslâmiyye, 1318hş., s. 571; Sibt, s. 210; Reşidüddin, s. 49; Handmir, s. 491.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 599.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 645.

Mart-Nisan ayında Bağdat'a geldiğinde, burada bulunan Büveyhî emiri Melik Rahim'i yakalayarak hapsedilmek üzere Rey'e göndermiştir.³⁷ 452 / 1060 yılında Zencan'da vefat eden Sultan'ın eşinin cenazesi yine bu şehre defnedilmiştir.³⁸ Tuğrul Bey'in, Halife Kaim Biemrillah'ın kızı ile evlenmek üzere hareket ettiği yerin³⁹ ve düğünün ardından dönüşünün Rey'e olması Sultan'ın bu şehir ile olan sıkı bağının kanıtı niteliğindedir.

Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455 / 4 Eylül 1063 tarihinde Rey'de vefat etmesinin⁴⁰ ardından bazı hanedan üyeleri Selçuklu tahtına oturabilmek için harekete geçmiştir. Bunlar arasında yer alan Kirman Meliki Kara Arslan Kavurd Bey, İsfahan'a kadar ilerlemiş; ancak o, burada iken, kardeşi Alparslan'ın Rey'de tahta çıktığını ve devlet hazinesini ele geçirdiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine kendisinde kardeşine karşı duracak gücü göremeyen Kavurd Bey, taht iddiasından vazgeçerek Kirman'a dönmüş ve Alparslan'a bağlılığını arz ederek hutbeyi onun adına okutmak durumunda kalmıştır.⁴¹

Alparslan dönemine baktığımızda da, Malazgirt Savaşı'ndan önce Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (Ezdûhânes)'in, Sultan'ın anlaşma teklifini alaylı bir

³⁷ Hüseyinî, s. 13.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 12.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 21.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 26.

⁴¹ Sıbt, s. 118; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, V, 74.

şekilde “anlaşmayı Rey’de imzalarız.” diyerek reddettiğini görmekteyiz.⁴² Bu sözlerden, olayın geçtiği dönemde İsfahan’ın henüz Selçuklular’ın siyasî merkezi olarak görülmediği anlaşılmaktadır.

Alparslan’ın vefatının ardından kardeşi Kavurd Bey, Selçuklu tahtına oturabilmek için bir kez daha harekete geçti. Aynı şekilde Melikşah da babasının veliahdı olarak devletin yönetimini ele almak düşüncesindeydi. Her ikisinin de sultanlığını ilan etmek için Rey’e gitmeye kalkışması,⁴³ şehrin başkentliğini bu dönemde de sürdürdüğünü göstermektedir.

Sultan Alparslan; Fars, Huzistan, Gilan ve Azerbaycan’ın kontrol edilmesi, Rey ve Horasan’ın Kavurd Bey’e karşı korunması⁴⁴ amacıyla 458 / 1065 yılında veliahdı Melikşah’ı İsfahan’a yerleştirmiştir.⁴⁵ Bu tercih İsfahan’ın Devlet içerisindeki geleceğini tamamen değiştirmiştir. Melikşah’ın Selçuklu tahtına oturmasının ardından yaşanan siyasî olaylar İsfahan’da da cereyan etmiştir. Örneğin, Abbasî Halifesi Muktedî’nin veziri Fahrü’l-Devle, Sultan’ın kızını Halife’ye istemek

⁴² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 65; Hüseyinî, s. 34; Bundârî, s. 39; İbnü’l-Cevzî, VIII, 261.

⁴³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 78-79.

⁴⁴ Mâferrûhî, s. 102-3; Âvî, s. 98.

⁴⁵ İsfahan 458 / 1065 yılında Melikşah’ın veliaht ilan edilme töreninde Şiraz ile birlikte Melikşah’a verildi. Bk. Hüseyinî, s. 28; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 50; *Camîu’d-Düvel*, s. 38; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul, 1965, s. 107.

için 474 / 1081-1082 yılında İsfahan'a gelmiştir.⁴⁶ Ayrıca 478 / 1085 tarihinde Suriye'deki Şeyzer Kalesi'nin hâkimi⁴⁷ ve ertesi yıl Irak hâkimi Seyfuddevle Sadaka, Sultan'a olan bağılıklarını İsfahan'da arz etmişlerdir.⁴⁸ Bunlara ilaveten, 483 / 1090-91 yılında bir Bizans elçisi yıllık haracı İsfahan'a getirmiş olması⁴⁹, aynı şekilde Gürcü kralı II. Georgi'nin Melikşah'a bağılılığını sunmak ve harac vermeyi kabulünü⁵⁰ beyan için İsfahan'a gelmesi de Melikşah döneminde İsfahan'ın Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki değişen konumunu göstermesi açısından önemlidir.

Melikşah'ın vefatının ardından yaşanan olaylarda da, İsfahan'ın merkezî bir pozisyonda olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Büyük Selçuklu tahtına geçmek isteyen Suriye Selçuklu Meliki Tacuddevle Tutuş; Haleb, Antakya, Urfa, Harran, Rahbe ve Rakka'nın ardından Musul ve çevresinde hâkimiyet kurarak adına hutbe okutmayı başarmıştı. Bunun bir sonucu olarak, Selçuklu Sultanı sıfatıyla Bağdat'ta adına hutbe okunması için Halife Muktedî'ye haber göndermişti. Halife'nin Tutuş adına hutbe

⁴⁶ Sıbt, s. 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 120.

⁴⁷ İbn Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Müeyyidüddевle Üsame b. Mürşid, *Kitabu'l-İ'tibar*, 584/1188, nşr. Philip Khuri Hitti, Princeton University Press, Princeton, 1930, s. 49.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, IX, 28.

⁴⁹ Hüseyinî, s. 44-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 171; İbn Haldun, V, 12.

⁵⁰ N. N. Şengeliya, "XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", çev. Mehmet Mürselov, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXII, S. 2, Aralık/2007, s. 233; İbrahim Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 115.

okunabilmesi için öne sürdüğü şartlardan bir tanesi de onun İsfahan'daki devlet hazinesini ele geçirmesiydi.⁵¹

Bu bilgilere göre, Tuğrul Bey ve Alparslan döneminde saltanata ilişkin olaylarda İsfahan adı öne çıkmamaktadır. Oysa Melikşah'tan sonra, bu şehir, yaşanan siyasî olayların mekânı haline gelmiştir. Nitekim buraya hâkim olmak devletin başına geçmek için birincil şart haline gelmiştir. Sonuç olarak, eldeki bilgilerden hareketle İsfahan'ın Melikşah döneminden itibaren Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yaptığı yargısının daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bir şehrin başkent seçilmesi için diğer şehirlerde bulunmayan bazı ayırt edici özelliklere sahip olması gerektiği muhakkaktır. İsfahan'ın başkentliğinin arkasında bu tür özelliklere sahip olması yatmaktadır. Her şeyden önce, ekonomi faktörü İsfahan'ın başkent seçilmesinde şehre büyük avantaj sağlıyordu. Zira, Cibâl Bölgesi'nde ticaret kervanlarının yoğunlaştığı şehir İsfahan'dı.⁵² Ayrıca şehir; Basra ve Horasan'dan gelen kervanların uğrak noktasıydı.⁵³ Netice itibarıyla İsfahan'ın ekonomik yönden güçlü olması, başkent olarak seçilmesinin muhtemel sebeplerindendir.

Ticaret kervanları ekonomik değerlerinin yanı sıra haberleşme açısından da büyük öneme sahipti. Bölgedeki bütün kervanların İsfahan'a uğraması şehri bir

⁵¹ İbnü'l-Cevzî, VIII, 293.

⁵² İbn Havkal, s. 362.

⁵³ Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 389.

iletişim ağının merkezi haline getiriyordu. Böylece İsfahan'da bulunmak, diğer bölgelerden haberdar olmayı da mümkün kılıyordu.

Büyük Selçuklu ordusunun büyük çoğunluğu Türkmenlerden meydana gelmekteydi. Türkmenler bu yüzden hanedan üzerinde g ve etkinliğe sahiptiler. Melikşah döneminden itibaren Türkmenlerin yanı sıra Deylemler, Horasanlılar, Gürcüler ve Kürtlere de orduda görev verilerek⁵⁴ denge kurulmaya çalışılmıştır. Yine Sultan'ın, Türkmenlerin besi hayvanları için yeterli otlakların bulunmamasından dolayı yaşamak için tercih etmemeleri nedeniyle⁵⁵ İsfahan'ı başkent seçerek kendi güvenliğini sağlama açısından daha dengeli bir etnik dağılım elde etmeyi amaçladığı düşünülebilir.

Esasen bütün bu faktörlerle birlikte Melikşah döneminde İsfahan'ın başkent seçilmesinin temelinde Sultan'ın burada yetişmiş olması ve çevresindekilerin bu bölge kökenli olması da önemlidir. Alparslan'ın Horasan Bölgesi'ne dair hissettiği aidiyet duygusunun bir benzerini⁵⁶, Melikşah'ın İsfahan'a karşı hissettiğini düşünebiliriz.

⁵⁴ Nizâmülmülk, s. 72.

⁵⁵ Guedy, s. 90.

⁵⁶ Alparslan, askerlerine yaptığı bir konuşmada, kendilerinin Horasanlı ve Maverünnehir'li olduklarını, fetihler ile birlikte hâkim oldukları Cibâl bölgesi ve çevresine yabancı olduklarını söylemiştir. Bk. Nizâmülmülk, 116.

3. Melikşah Sonrası Yaşanan Taht Mücadelelerinin İsfahan'daki Etkileri

Büyük Selçuklu Devleti en parlak günlerini Melikşah döneminde yaşamıştır. Onun zamanında devletin sınırları Çin'den Anadolu'ya; Kafkaslar'dan Yemen'e kadar genişlemiştir. Fizikî büyüme, elde edilen ganimetler, vergiler vb. unsurlarla maddî kalkınmayı da beraberinde getirmiş ve Selçuklular hem siyasi hem de ekonomik açıdan güçlü bir devlet hüviyeti kazanmıştır.

Sahip olunan tüm imkânların birleşme noktası olan İsfahan'da, Melikşah döneminde büyük bir kalkınma ve yapılanma gerçekleşmiştir. Bunun neticesinde şehir, Bağdat'tan sonra dönemin en büyük ve en modern şehirlerinden birisi haline gelmiştir.⁵⁷ Bununla birlikte, Melikşah'ın kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtına kimin geçeceğini belirlemeden vefat etmesi⁵⁸, devlet yönetiminde otorite zafiyetine yol açmıştır. Ondan sonra taht üzerinde hak sahibi olan meliklerin yaşlarının küçük olması⁵⁹, askerî ve mülkî idarecilerin kendi menfaatlerini öne çıkarmaları ve bu bağlamda sürekli taraf değiştirmeleri bu zafiyetin sebepleri arasında değerlendirilebilir. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'ni derinden etkileyecek karışıklıklar ve taht mücadelelerinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

⁵⁷ Nevevî, *Tehzibu'l-esma ve'l-lugat*, III, 18.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 211.

⁵⁹ Melikşah'ın ardından Selçuklu tahtına geçebilecek dört isim bulunuyordu. Bunlardan Berkyaruk, Muharrem 474 / Haziran-Temmuz 1081 (Râvendî, s. 138), Muhammed Tapar, Şaban 474 (Râvendî, s. 152), Sencer, recep 479 (Râvendî trc. s. 181), Mahmud 479-481 / 1086-88 doğumlu idi.

Devletin içine düşmüş olduğu bu siyasî istikrarsızlıktan en çok etkilenen şehir, hiç şüphesiz İsfahan idi. Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın yolu başkent İsfahan'a hâkim olmaktan geçmekteydi.⁶⁰ Dolayısıyla Selçuklu tahtına oturmayı planlayan herkes planlarını İsfahan üzerine kurmaktaydı. Netice itibariyle şehir, ilk andan itibaren yaşanan taht mücadelelerinin merkezinde yer almıştır.

Melikşah'ın eşi Terken Hatun, kardeşi Tacuddevle Tutuş, oğulları Berkjaruk ve Muhammed Tapar'ın taht mücadeleleri İsfahan'da büyük tahribatlara yol açmıştır. Taht mücadelelerinin İsfahan'a verdiği en büyük zarar, burada bulunan rakibini etkisiz hale getirmek isteyen hanedan üyesinin şehirde hâkimiyet kurmak için yaptığı kuşatmalar sonunda yaşanmıştır. Muhasaralar şehirdeki yaşam koşullarını son derece zorlaştırmıştır. Zira şehrin yönetimi sürekli el değiştirmiştir. Yaşanan siyasî boşluğu kendilerine fırsat bilen Bâtınîlerin topluma saldırdığı korkular da bu duruma eklenince İsfahan, yaşanılması son derece zor bir şehir haline geldi.

Taht mücadelelerinin şehre ilk yansıması 16 Zilhicce 486 / 17 Ocak 1093'de Nizamîlerin⁶¹ himayesindeki Berkjaruk'u etkisiz hale getirme planı tutmayan Terken

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 293; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 141; Özaydın, *Berkjaruk Devri*, s. 33-34; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Belleten*, c. XXVII, S.107, Ankara 1966, s. 418-419.

⁶¹ Nizâmülmülk'ün adamlarına verilen ad.

Hatun'un İsfahan'a sığınmasıyla gerçekleşti.⁶² Nitekim Nizamîler, Terken Hatun'u etkisiz hale getirmek için şehri kuşattı.⁶³ İsfahan'da yaşanan bu gergin ortam Terken Hâtun'un Berkyaruk'u sultan olarak tanınması⁶⁴ ve Melikşah'ın mirasından 500.000 dinar vermeyi kabul etmesi⁶⁵ karşılığında son buldu. Kuşatmayı kaldıran Berkyaruk, İsfahan'ın yönetimini Terken Hatun'a bıraktı.⁶⁶

Fetret Devri olarak da nitelendirebileceğimiz taht mücadeleleri döneminde İsfahan'daki siyasal sorunlar, kuşatma gerginliğinden ibaret değildi. Bunun yanı sıra daha bir yıl bile iktidarda bulunmadan 487 Şevval / 1094 Ekim-Kasım'ında Tacuddevle Tutuş ile girmiş olduğu mücadeleyi kaybeden Berkyaruk⁶⁷, yanında bulunan birkaç sadık emirle içerisine düşmüş olduğu otorite kaybı nedeniyle

⁶² Ebu'l-Ferec, s. 334; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 215-216; Ahmed b. Mahmud, II, s. 31; Ebu'l-Fida, II, 213.

⁶³ Bundârî, s. 84; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 215-216; Râvendî, s. 141; Reşidüddin, s. 57; Hüseyinî, s. 52; İbnü'l-İbri, *Tarihu muhtasaru'd-düvel*, s. 194; İbn Haldun, V, 16; Agacanov, s. 184-185.

⁶⁴ Ahmed b. Mahmud, II, 31; K. V. Zettersteen, "Berkyaruk", İA., İstanbul, 1949, II, 556-vdd.

⁶⁵ Nîsâbü'rî, s. 36; Râvendî, s. 141; Reşidüddin, s. 57; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 440; Handmir, s. 501; Mirhond, s. 300; Özaydın, Berkyaruk Devri, s. 19.

⁶⁶ Nîsâbü'rî, s. 36; Râvendî, s. 141; Reşidüddin, s. 57; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 440; Handmir, s. 501; Özaydın, Berkyaruk Devri, s. 20.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 234.

İsfahan'a sığınmak zorunda kaldı. Böylelikle İsfahan, bir kere daha iktidar mücadelesinin siyasî, askerî ve ekonomik sorunlarıyla yüzleşti.

Berkyaruk'un İsfahan'a sığınmak istediği sırada, Terken Hatun vefat etmiş,⁶⁸ şehrin kontrolü küçük yaştaki oğlu Mahmud'a, dolayısıyla onun yanında bulunan emirlere geçmişti. Şehrin kontrolünü kaybetmek istemeyen emirler başlangıçta Berkyaruk'u İsfahan'a sokmak istememişlerdi. Ancak daha sonra Berkyaruk'u taht mücadelelerinde tamamen saf dışı bırakmak için bir plan kurmuş ve bunu gerçekleştirebilmek adına onu şehre kabul etmişlerdi.⁶⁹ Nitekim, Berkyaruk, İsfahan'a girdikten sonra Meydan Köşkü'nde hapsedildi. Fakat gözlerine mil çekilecek iken Mahmud'un çiçek hastalığına yakalanması emirlerin uygulamaya çalıştıkları planı alt üst etti. Tutuş gibi siyasî ve askerî açıdan güçlü birisinin sultan olmasının kendi çıkarları için iyi olmayacağını bilen emirler, Mahmud'un sağlık durumu netleşmeden Berkyaruk'a dokunmama kararı aldılar. Mahmud'un vefât etmesi üzerine de,⁷⁰ onu hapsedildiği yerden çıkartarak İsfahan'da Selçuklu tahtına oturtular.⁷¹

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, X, 9; Râvendî, 142; Reşidüddin, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 240; Müneccimbaşı, s. 75; Azimi, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (430-538/1038/39-1143/44), "Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile yayınlayan. Ali Sevim", TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 34

⁶⁹ Ebu'l-Ferec, I, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 234; Mirhond, s. 301; İbn Haldun, III, 594. İbn Haldun bir başka yerde Mahmud'un şehrin dışına çıkararak Berkyaruk'u şehre götürdüğünü aktarmaktadır. Bk. İbn Haldun, V, 19.

⁷⁰ Râvendî, s. 142; Reşidüddin, s. 58; Nîsâbü'rî, s. 36.

Görüldüğü gibi şehrin yönetimi sürekli el değiştirmekteydi. Bu durumun bir neticesi olarak şehirde düzenin bozulması ve kaybolan güven ortamı halkı iyice bezdirdi. İşte yine böyle bir ortamda İsfahan halkı yaşananlara önemli bir refleks gösterdi. Silahlı kuvvetlerinin azlığı sebebiyle kardeşi Muhammed Tapar ile savaşmaya cesaret edemeyen Berkyaruk, yanındaki sadece 200 süvarisi ile bir kez daha şehre sığınmak istedi. Ancak halk, bir anlamda o anki resmî otoriteye karşı çıkıp, şehrin kapılarını kapatarak Sultan'ı şehre sokmadı.⁷² Kaynaklarımızda halkın bu tutumunun sebebi net olarak açıklanmamaktadır. Bununla birlikte yaşanan olaylardan hareketle birkaç sebep üzerinde durmak mümkün görünmektedir.

İlk sebep olarak askerlerinin azlığı sebebiyle Berkyaruk'un bir meydan savaşında Muhammed Tapar'a karşı durabilmesinin zorluğundan bahsedebiliriz. Kanaatimizce o, İsfahan'a kapanmayı ve şehir duvarlarının verdiği avantajı kullanarak savunma savaşı yapmayı planlamıştı. Ancak halk olası bir kuşatmanın getireceği zorlukları görmüştü. Ayrıca kuşatma sonrası muhtemel bir teslimiyette şehrin yağmalanmasından çekinilmişti. Çünkü Nizamîler ve güçlü emirler bu dönemde Muhammed Tapar'ın safında yer alıyorlardı. Bu durumu gören halkın kaybolan devlet otoritesini tesis edebileceği ve İsfahan'ı tekrar eski ihtişamlı

⁷¹ Bundârî, s. 84; Hüseyinî, s. 52; Râvendî, s. 142; Reşidüddin, s. 59; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 441; Zehebî, *Tarihu'l-islam*, XXXIII, 35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 234.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 288; İbn Haldun, III, 598; İbnü'l-İbri, *Tarihu muhtasaru'd-düvel*, s. 197; Abbas İkbal, s. 120; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, s. 58.

günlerine döndürebileceği düşüncesiyle Muhammed Tapar'ı destekleyip Berkyaruk'u şehre sokmamış olması muhtemeldir.

Sultan'ı şehre sokmama şeklindeki girişimin bir diğer nedeni olarak Bâtınîleri gösterebiliriz. Berkyaruk'un 493 / 1100 yılında kardeşi Sencer ile yaptığı savaşta ordusunda yaklaşık 5.000 Bâtınî'ye yer vermesi⁷³, Sultan'ın onlara sempati duyduğu, hatta Bâtınî olduğu söylentilerine yol açmıştı.⁷⁴ Devlet'in içerisinde bulunduğu bu kaotik ortamdan istifade ederek İsfahan'a hâkim olmaya çalışan Bâtınîlerin halkın üzerinde estirdiği terör düşünülünce,⁷⁵ onların kapıları açmaması makul ve anlaşılır bir davranış olarak gözükmektedir.⁷⁶

Taht mücadelelerinin İsfahan'a yansımaları bu kadarla sınırlı kalmadı. Berkyaruk'un şehre alınmayışının üzerinden bir yıl geçmişti ki İsfahan, bir başka kaotik durumla karşılaştı. Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında 495 / 1102 yılında gerçekleşen savaşta mağlup olan Muhammed Tapar, İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı. Şehrin savunma direncini arttırmak amacıyla surların tamir edilmesini

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 297.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 322.

⁷⁵ Bâtınîlerin İsfahan'daki faaliyetleri bölümünde ele alınacaktır.

⁷⁶ Berkyaruk hakkında yapılan bu yorumlarla birlikte, Bâtınîlerin kendilerine düşman olan birini vezir tayin etti diye Sultan'a suikast girişiminde bulunmaları onun Bâtınî olmadığına bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 251-252; Râvendî, s. 143.

ve hendeklerin su çıkıncaya kadar kazılmasını emretti.⁷⁷ Kardeşini takip eden Berkyaruk şehri kuşatma altına aldı. Yaklaşık 8 ay süren⁷⁸ muhasara şehirdeki yaşam şartlarını ağırlaştırdı. Muhammed Tapar askerlerine maaş ödeyemeyecek hâle geldi. Hatta daha da ileri giderek halkın yiyecek sıkıntısı çekme sorununa çözüm bulamayacak duruma düştü. Muhammed Tapar içinde bulunduğu maddî sıkıntıyı aşabilmek için halka ağır vergiler koydu ve fakir halkı şehirden çıkardı. Halktan alabileceği bir şey kalmadığını fark eden Muhammed Tapar, çareyi eşraftan borç almakta buldu. Arz talep dengesinin bozulması nedeniyle refah düzeyi tamamen düşmüş olan halk elindeki imkânları yiyecek almaya sarf ettiğinden, gıda fiyatları yükselirken, diğer eşyaların fiyatları ilgisizlikten dolayı düştü.⁷⁹ Öyle ki, rivayete göre bu dönemde şehirde 10 menn buğday bir dinara, dört rıtl⁸⁰ et de bir dinara satıldı. Ayrıca yüz rıtl saman dört dinara alıcı buldu.⁸¹ Yakacak ihtiyacını karşılamak amacıyla mescidlerin ahşap kısımları ve dükkânların kapıları bile değerlendirilmeye çalışıldı.⁸²

⁷⁷ Hüseyinî, s. 54; İbnü'l-Cevzî, IX, 133-134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 333; İbn Haldun, V, 33; Müneccimbaşı, s. 89-90; Özaydın, Berkyaruk Devri, s. 74.

⁷⁸ Cemâziye'l-Evvel 495 / Şubat - Mart 1102'den 18 Zilhicce 495 / 3 Ekim 1102 tarihine kadar.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 333-334; İbn Haldun, V, 33; Müneccimbaşı, s. 90; Özaydın, Berkyaruk Devri, s. 74.

⁸⁰ bir rıtl 460,8 gr.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, IX, 134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 333-334.

⁸² İbnü'l-Cevzî, IX, 134.

Zamanın aleyhine işlediğini gören Muhammed Tapar, gizlice şehir dışına çıkıp asker toplamaya karar verdi ve güvendiği bazı emirleri İsfahan'daki askerlerinin başında bırakıp 10 Zilhicce 495 / 25 Eylül 1102 tarihinde şehri terk etti.⁸³ Bunun üzerine Berkyaruk 18 Zilhicce 495 / 3 Ekim 1102 tarihinde kuşatmayı kaldırdı.⁸⁴ Böylelikle İsfahan halkı da rahat bir nefes alma imkânına kavuştu.

Uzun yıllar süren taht kavgaları sırasında ülkede tam anlamıyla bir kaos hâkim olmuştu. Devlet, kuvvetli bir otoriteden yoksun kalmış, ekonomi çökme noktasına gelmişti. Devletin içine düştüğü bu zor durumu fark eden Berkyaruk, kardeşine anlaşma teklif etti. Sonuçsuz çatışmalardan bıktığı anlaşılan Muhammed Tapar da Rebiülâhir 497 / Ocak 1104⁸⁵ tarihinde kardeşinin sultanlığını kabul ederek taht mücadelesinden vazgeçti.⁸⁶

İki kardeş arasında varılan uzlaşma ile Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki taht mücadeleleri son bulmuştur. Ancak yaşanan olaylar devlete olduğu kadar

⁸³ Hüseyinî, s. 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 334; Ebu'l-Fida, II, s. 226. Kazvînî, Muhammed Tapar'ın şehirden ayrıldıktan sonra kardeşiyle savaştığı ve yenilerek Gence'ye gittiğini kaydetmektedir. Bk. *Tarih-i güzide*, s. 443.

⁸⁴ Ebu'l-Fidâ, II, 226; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 334-335; Özaydın, Berkyaruk Devri, s. 75.

⁸⁵ Ebu'l-Fidâ (II, s. 227), anlaşmanın Rebiülevvel ayında olduğunu belirtmektedir.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 371; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, V, 188; Handmir, s. 503; İbnü'l-Kalânîsî, s. 147; Ebu'l-Fidâ, II, 227; Abbas İkbal, s. 118.

İsfahan'a da büyük zararlar vermiştir. Bu dönemden sonra Selçuklular mevcut hali düzelterek bir daha Melikşah dönemindeki ihtişamlı günlerine geri dönememişlerdir.

İsfahan; Berkıyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentliğini sürdürdü. Muhammed Tapar'dan sonra tahta geçen Sencer ise, kendisine başkent olarak meliklik döneminden beri yaşadığı Merv şehrini seçti. Bu tercihin İsfahan'a yansımaları ise, şehrin hem başkentliği kaybetmesi hem de Büyük Selçuklu hâkimiyetinden çıkarak Irak Selçuklu Devleti'ne bağlanması şeklinde oldu.

Sonuç itibariyle, Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında İsfahan, bir devletin geçebileceği bütün süreçlerin merkezinde yer almıştır. Şehir, İmparatorluk başkenti olmanın ihtişamını da yaşamış, taht mücadelelerinin getirdiği ağır şartları da hissetmiştir. İsfahan başkentliğin hem avantajlarını hem de dezavantajlarını yaşamıştır.

B. Bâtınîliğin İsfahan'daki Tesirleri⁸⁷

⁸⁷ Batınîlik, dinî bir hareket olarak ortaya çıkmış olmakla birlikte Bâtınîler, devlet düzenini yıkmak için giriştikleri eylemler ile dönemlerinin siyasi bir aktörü de olmuşlardır. Buna ilaveten, siyasî eylemleri toplumsal sonuçların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu açılardan baktığımızda Bâtınîliğin İsfahan'daki faaliyetlerini farklı bölümler altında inceleyebiliriz. Ancak bu durumun konu bütünlüğünü bozabileceğini düşündüğümüzden Bâtınîliği bir bütün halinde aynı başlık altında incelemeyi tercih ettik.

Altıncı imam Cafer es-Sâdık'ın 148 / 765 yılında vefat etmesinin ardından onun yerine kimin imam olacağı konusu Şia içerisinde ayrışmaya yol açmıştır. İmam Cafer'in oğullarından Musa Kazım'ın imametini benimseyenler, On iki İmam Şia'sını oluştururken, imamet konusunda diğer oğlu İsmail'i kendilerine önder seçenler İsmailî olarak isimlendirilmişlerdir.

Bir süre sonra İsmailîlik de kendi içerisinde yeni bir imamet tartışması ile bölünmeye gitti. Şii Fatımî Halifesi İmam Müstansırillâh (ö. 487 / 1094)'dan sonra yaşanan veraset tartışmaları sırasında Fatımî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Müstansır'dan sonra yerine geçmesi beklenen oğlu Nizâr'ın yerine onun küçük kardeşi ve aynı zamanda kendi eniştesi olan Musta'î'nin imamet makamına geçmesini sağladı. Bu noktada, Hasan Sabbah liderliğindeki İran ve Irak'ta bulunan İsmailîler ile Suriye'de ikamet edenlerin bir kısmı Nizâr'ı destekleyerek, Fatımî hilafeti ile olan bağlarını kopardılar.⁸⁸ Böylelikle İsmailîler arasında Nizârî İsmailîler olarak adlandırılan yeni bir grup ortaya çıktı. Hasan Sabbah tarafından geliştirilen ve Şehristânî'nin "Yeni Davet" adını verdiği Nizârî akîdesini Fatımî akîdeden yani "Eski Davet"ten ayıran en belirgin özellik, fırka düşmanlarının kendini bu davaya adanmış isimler tarafından dinî bir vazife olarak öldürülmeleri usulünün bir prensip olarak kabul edilmesidir.⁸⁹ İsmailîler farklı coğrafyalarda değişik isimlerle anılmışlardır. İsfahan'da da bu gruba Bâtınî ismi verilmiştir.

⁸⁸ Farhad Daftary, *İsmaililer tarihleri ve öğretileri*, çev. Erdal Toprak, Doruk, İstanbul, 2005, s. 487.

⁸⁹ Bernard Lewis, "İsmaililer", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ts., V/II, 1122.

İsfahan'da Bâtınîliğin başlangıcı IV. / X. yy.a dayanmaktadır. Bu dönemde şehirde etkin olan Karmatîler, İsfahan'da Bâtınîler'i oluşturmuşlardır.⁹⁰ İsfahan, Büyük Selçukluların kontrolüne girdiğinde şehirdeki Bâtınîlerin lideri Fars kökenli⁹¹ bir hekim⁹² olan Abdülmelik b. Attaş idi.⁹³ O, aynı zamanda Büyük Selçuklu topraklarında yaşayan İsmailîlerin de liderliğini üstlenmişti. Onun İsmailîlik adına yaptığı en önemli işlerden birisi daha sonraları davanın en önemli ismi haline gelecek olan Hasan Sabbah'ı mezhebe kazandırmış olmasıdır. İkili, Ramazan 464 / Mayıs-Haziran 1072 tarihinde Rey'de karşılaştıklarında Hasan'ın kabiliyetli bir isim olduğunu anlayan İbn Attaş, Hasan Sabbah'ın hocalığını yaptı⁹⁴ ve onu İsmailî yapılanma içerisinde görevlendirdi. Hasan Sabbah 467 / 1074-75 yılında İsfahan'a gelmiş ve 469 / 1076-77 yılında Mısır'a gitmek için şehirden ayrılana kadar burada kalmıştır.⁹⁵ Hasan Sabbah'ın İsfahan'a bir sonraki gelişi Mısır dönüşünde 473 yılının Zilhicce / 1081 Haziran ayında gerçekleşmiştir.⁹⁶

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 313.

⁹¹ Guedy, s. 143.

⁹² İbnü'l-Cevzî, IX, 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 316. Bir diğer görüşe göre edip. Bk. Nîsâbü'rî, s. 40.

⁹³ Reşidüddin, s. 70; Râvendî, 156-157. Zehebî, Abdülmelik b. Attaş'ı, edebiyat ve belagat ve hüsn-ü hat alanında âlim, hazır cevap, ahlaklı, namuslu bir kişi olarak tarif etmektedir. Bk. *Tarihu'l-islam*, XXXIV, 77.

⁹⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, XIII, 237.

⁹⁵ Daftary, s. 475-76.

⁹⁶ Daftary, s. 477.

Abdûlmelik, güçlü devlet otoritesi altında fikirlerini geniş kitlelere anlatma fırsatı bulamadı. Bununla birlikte, Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünü takip eden süreçte yaşanan kaos ortamı, Bâtınîlerin İsfahan'da hızla yayılmaları ve etkin bir unsur haline gelmelerine zemin hazırladı.⁹⁷

Bâtınîler şehrin muhtelif mahallelerine dağılmışlardı. Hemen toplanıp kendilerine muhalefet edenlerden güçlerinin yettiği şahısların mallarını gasp etmeye ve öldürmeye başladılar.⁹⁸ Yakaladıkları fırsat Bâtınîleri o kadar cesaretlendirmişti ki, Sultan Berkyaruk'a suikast girişiminde bulunabilecek cesareti kendilerinde gördüler. Ramazan 488 / Eylül 1095 tarihinde Sicistanlı bir fedai kendileri ile mücadele eden bir vezir tayin etmesi sebebiyle Sultan Berkyaruk'u öldürmeye çalıştı. Sultan bu suikast girişiminden yaralı olarak kurtulurken fedai ve kendisine yardım eden iki kişi daha yakalandı. Yapılan sorgulamada ele geçirilen bu kişiler hiçbir şekilde suikast emrini kimden aldıklarını açıklamadılar. Sonuçta bu organizasyonun içerisinde yer alanların hepsi öldürüldü.⁹⁹ Bâtınîler hedeflerine ulaşamamış gibi görünseler de, Büyük Selçuklu sultanının yanı başına kadar adamlarını sokabilmeleri ulaşmış oldukları gücü göstermesi açısından önemlidir.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 120.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 251-252; Ravendî, s. 143.

1. Bâtınîlerin İsfahan'da Etkin Hale Gelmeleri

İsfahan'da Bâtınîliğin yayılması Abdülmelik b. Attaş'ın oğlu Ahmed önderliğinde oldu. Babası, Bâtınî olduğu anlaşıncı Rey'e kaçtı.¹⁰⁰ Ahmed ise manifaturacılık ile uğraşıp ilk zamanlarda babasının inançlarıyla hiç ilgisi yokmuş gibi görüldüğünden şehirde kalmasında sakınca görülmedi.¹⁰¹ Esasen o, liderlik vasıflarına haiz bir şahsiyet değildi. Ancak başta Hasan Sabbah olmak üzere, Bâtınîlerin önde gelen isimleri babasına hürmeten onu İsfahan'daki zümrenin lideri olarak kabul etti.¹⁰² Hanedan üyelerinin iktidar hırsıyla, Selçuklu tahtına oturmaktan başka bir şey düşünmemelerini iyi değerlendiren Ahmed, Melikşah zamanında inşa edilen Şahdiz Kalesi'nde görev almayı başarmış ve burada bulunan uşak ve kölelerin eğiticiliğini üstlenmişti. Eğitim faaliyetleri ona, Bâtınîlik propagandası yapabilme adına önemli bir fırsat sunmuştu. Ele geçirdiği bu imkânı iyi değerlendiren Ahmed, birçok kişiye öğretilerini benimseterek kalenin gizli hâkimi pozisyonuna gelmişti.

Şahdiz Kalesi'nde yaptığı faaliyetlere ek olarak, giysi alma bahanesiyle şehre indiği zamanlarda kullanmak üzere, Deşt-i Gur yakınlarında¹⁰³ bir propaganda evi açan Ahmed, büyük bir gizlilik içerisinde Bâtınî ideolojisini halk arasında yaymaya çalışmıştır. İnsanları ikna etmekte başarılı olduğunu anladığımız Ahmed, her katılanın kendi mahallesindekilere propaganda yapması temeline dayanan sistemiyle, yaklaşık 30.000 kişiye Bâtınî öğretiyi kabul ettirmiştir. Bu rakamın şehre hâkim

¹⁰⁰ Nîsâbûrî, s. 40; Râvendî, s. 156; İbnü'l-Cevzî, IX, 151.

¹⁰¹ Nîsâbûrî, s. 40.

¹⁰² İbnü'l-Esir, X, 431.

¹⁰³ Nîsâbûrî, s. 40.

olmaya yeteceği kanaatine vardıktan sonra da faaliyetlerini açıktan sürdürme kararı almıştır.¹⁰⁴

Fetret döneminde İsfahan'da yönetim üzerinde etkin bir konum elde eden Bâtınîler, devletin alması gereken vergiyi kendileri belirleyip toplar hale geldiler. Neticede hem halk hem de taht mücadelelerinden dolayı büyük bir sıkıntıya düşmüş olan Devlet, ekonomik kayba uğradı. Ayrıca Bâtınîler, İran Körfezi'nden şehre gelen ticaret yoluna da hâkim oldular ve bu yolu kullanan kervanların mallarından pay almaya başladılar.¹⁰⁵ Bu dönemden itibaren Bâtınîler, İsfahan'da kendi itikatlarından olmayanları öldürüp, mallarını yağmalamaya kalkıştılar.¹⁰⁶ Büyük Selçukluların başkentinde ortaya çıkan bu uygulamalar İsfahan'ı mevcut taht kavgalarına ilaveten hem siyâsî hem de ekonomik yönden içinden çıkılmaz bir duruma sürükledi.

Günümüz araştırmacılarından Kecbâf, Selçuklu coğrafyasında Bâtınîlerin taraftar bulmasının, dönem ayrımı yapılmaksızın, Selçuklu devlet adamlarının uyguladığı ekonomi politikalarının hâsıl ettiği memnuniyetsizlikten kaynaklandığını öne sürmektedir. Orta direğin ekonomik açıdan yok olması, yönetenler ile

¹⁰⁴ Nîsâbü'rî, s. 40; Reşidüddin, s. 70; Râvendî, s. 156-157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 431; Bundârî, s. 93; Handmir, s. 504; Mirhond, s. 306; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 445.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 432.

¹⁰⁶ Nîsâbü'rî, s. 40; Reşidüddin, s. 70; Râvendî, 156-157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 431; Bundârî, s. 93; Handmir, s. 504; Mirhond, s. 306; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 445.

yönetilenler arasındaki kopukluk gibi konuların¹⁰⁷ Bâtınîliğin etkin bir unsur haline gelmesinin arkasında yatan nedenler olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu bakış açısının tam olarak gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz. Konuya Bâtınîliğin en fazla taraftarının bulunduğu yerlerden birisi olan İsfahan özelinde cevap vermek gerekirse, Tuğrul Beyin İsfahan'ı kalkındırmak için yaptıkları ve Alparslan'ın halkın problemlerine karşı çözüm odaklı olmayı ilke edinmesi söz konusu kanaatin aksini düşündüren uygulamalardır. Bütün bunlara ilaveten Melikşah dönemine gelindiğinde şehir adeta altın çağını yaşamıştı. Dolayısıyla Bâtınîlerin yayılmasını genelleyerek Selçukluların uyguladıkları siyasal, ekonomik ve sosyal politikalara bağlamanın doğru sonuçlar vermeyeceği kanaatindeyiz. Ancak, Melikşah sonrası kaybolan devlet otoritesi ve hâkim olan kargaşa ortamında Selçuklu devletinin tüm siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısının bozulduğu, göz ardı edemeyeceğimiz bir gerçektir. Böyle bir ortamda kendi menfaatlerini düşünen isimler sadece halka zarar vermemişler, aynı zamanda devletin sonunu da hazırlamışlardır. Eğer kastedilen zulüm ortamı bu dönem ise, devlet otoritesinin kaybolmasından herkes zarar görmüştür. Esasen bu duruma işaret eden Ravendî de, Bâtınîlerin kuvvetlenmesinin, yaşanan fetret döneminden kaynaklandığını belirtmiştir.¹⁰⁸

2. Bâtınîlerin İsfahan'daki Faaliyetleri ve Toplumsal Hayata Yansımaları

Fetret döneminin doğurduğu otorite boşluğu neticesinde elde ettikleri fırsatı iyi değerlendiren Bâtınîler, İsfahan'da etkin bir siyasî güç haline gelmişlerdi. Bu

¹⁰⁷ Kecbaf, s. 121-122.

¹⁰⁸ Râvendî, s. 155.

etkinlikten aldıkları cesaretle, devrin önemli siyâsî, askerî ve ilmî şahsiyetlerine karşı suikastlar düzenleyerek adeta bir “korku imparatorluğu” kurmuşlardı. Bâtînîlerce gerçekleştirilen her suikast, toplumun zihninde onların her yere hâkim oldukları, önlenemez bir güç haline geldikleri düşüncesini uyandırmıştı. Bâtînî fedailerinin yakalanmaları halinde akıbetlerinin ölüm olacağını bildikleri halde kendilerine verilen görevi sorgulamamaları hedefleri uğrunda öldürülmeleri halinde erişeceklerine inandırıldıkları ebedî saadet vaadinden kaynaklanmaktadır. Öyle ki, fedailerin anneleri evlatları sağ-salim eve dönerlerse, bu mutluluğa erişemediklerinden dolayı üzüлp ağlardı.¹⁰⁹

Toplumun zihninde Bâtînîlere karşı oluşan bu algı, onlara İsfahan’da psikolojik üstünlük sağlamıştı. Öyle ki, Bâtînîlerin her yerde olabilecekleri düşüncesi devlet adamlarını bile etkilemişti. Devamlı olarak hayatlarını kaybetme korkusu yaşayan Selçuklu bürokratları sultanın huzuruna girerken dahi, onun izni dâhilinde elbiselerinin altından zırh giymekteydiler.¹¹⁰ Nitekim, İsfahan şahnesi Emîr Bilge Beg Sermez, Muhammed Tapar’ın İsfahan’daki sarayında Ramazan 493 / Ağustos 1100 tarihinde iki Bâtînînin saldırısı sonucu göğsüne hançer saplanarak öldürüldü.¹¹¹ Aynı gece oğullarının da öldürülmesiyle evlerinden beş ceset çıktı.¹¹²

¹⁰⁹ M. F. Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, University of Calcutta, 1938, s. 61.

¹¹⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 322.

¹¹¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 301; İbnü’l-Cevzî, IX, 114.

¹¹² İbnü’l-Cevzî, IX, 114.

Bu olay devlet ve ilim adamlarının kendilerinin de Bâtînî fedailerinin saldırısına maruz kalma korkularında ve onlara karşı önlem alma isteklerinde haksız olmadıklarını kanıtlar niteliktedir. Bâtînîler, İsfahan'da Bilge Beg'in yanı sıra kendileriyle mücadele eden birçok devlet ve ilim adamını da öldürmüşlerdir. Bu isimler arasında, İsfahan Şafîîlerinin lideri Sadreddin Abdullatîf b. Muhammed b. Sâbit (ö. 523 / 1128-1129)¹¹³, Sadreddin Muhammed b. Abdullatîf b. Muhammed b. Sâbit (ö. 552/ 1157-58)¹¹⁴, İsfahan Kadısı Abdullah¹¹⁵, Sultan Berkayaruk'un veziri Ebu'l-Mehâsin Abdülcelîl b. Muhammed ed-Dihistânî¹¹⁶, Nîşâbûr Kadısı Ebu'l-Alâ Saîd b. Ebû Muhammed en-Nîsâbûrî¹¹⁷ ve İsfahan kadısı Ebu'l-'Alâ Saîd b. Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî el-İsfahanî (448-502 / 1056-57 1108-09)'yi¹¹⁸ sayabiliriz.

¹¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 659-660.

¹¹⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, 233; Kecbâf, s. 153.

¹¹⁵ Kecbâf, s. 137. İbnü'l-Esîr'den naklettiğini kaydetmiştir. Ancak biz böyle bir kayda rastlayamadık.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 335; Bundârî, s. 90; Abbas İkbal, *Vezaret*, s. 151. Vezir'in ölümü ile ilgili bir diğer rivayete göre ise, Veziri öldüren kişi Ebû Said el-Haddad'ın kölelerinden birisiydi ve vezir efendisini önceki yıl öldürdüğü için onu öldürdü. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 415; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, V, 167; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 76.

¹¹⁸ Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXIV, 78.

Bâtınîlerin korkusuzca işledikleri bu cinayetler şehirdeki toplumsal huzur ve güven ortamını yok etmiştir. Bâtınîlik halk arasında o kadar derin bir korku salmıştır ki, toplumdaki güven duygusunun yerini neredeyse toplumsal paranoya almıştır. Hiç tahmin etmedikleri kişiler Bâtınî çıkabildiğinden insanlar, yıllardır tanıdıkları komşularının itikadından dahi emin olamamışlardır.¹¹⁹

Bâtınîlerin İsfahan'daki zulüm merkezli faaliyetleri toplumda o kadar büyük bir nefret duygusu uyandırmıştı ki, bir kişi hakkında Bâtınî olduğuna dair söylenti duyulduğunda, ithamın doğruluğu araştırılmadan o kişi cezalandırılmaktaydı. Ancak bu durum suistimallere de sebebiyet vermekteydi. Nitekim insanlar, Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle mücadele ettiğini gördüğünde aralarındaki eski düşmanlıklar sebebiyle birbirlerini Bâtınîlikle ve dinsizlikle itham ediyorlardı.¹²⁰

Halkın içerisine düştüğü Bâtınî korkusu, şehirdeki günlük hayatın olağan akışını altüst etti. Büyük Selçukluların başkentinde insanlar sokağa çıkamaz hale geldiler. Halkın içerisinde bulunduğu psikolojik ortam öyle bir hâl almıştı ki, bu durum kaynaklarda, bir insanın mutad olduğu zamanda evine dönememesi halinde, onun Bâtınî suikastına uğradığı kaygısına yol açtığı şeklinde kaydedilmiştir.¹²¹ Esasen, Selçukluların başkentinde, devlet otoritesini kabul etmeyen silahlı bir grubun bu denli güçlü olması Devlet'in içerisine düşmüş olduğu durumun vahametini göstermesi açısından son derece önemlidir.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

¹²⁰ Bundârî, s. 67-68.

¹²¹ İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

Bâtınîlerin fütursuzca işledikleri cinayetler ve uyguladıkları baskı ve zulüm, İsfahan halkında Bâtınîlere karşı büyük bir kin ve nefrete yol açtı. Toplum bu duyguları yaşarken, rivayete göre İsfahan, Alevî Medenî denilen Bâtınî bir adam ve karısının yardım isteme bahanesiyle kandırdıkları insanları, acımasız işkencelerle ölüme terk ettikleri haberiyle çalkalandı. İnsanların eve gelip yerde duran kilimi kaldırdıklarında evin altına kazılan kuyu içerisinde cesetler ve zar zor nefes alabilen insanlarla karşılaştıkları nakledilmektedir.¹²² Gördükleri manzara, Bâtınî zulmünden bunalan İsfahanlılarda sosyal patlamaya sebep oldu. Devlet'in kendi vatandaşının can ve mal güvenliğini koruyamadığını gören halk, Şâfiî Fakih Ebu'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed el-Hocendî'nin önderliğinde birleşmiş, oluşturdukları milis kuvvetleriyle Bâtınîlere karşı harekete geçmişlerdi. Öncelikli olarak Alevî Medenî, karısı ve onlara yardım edenlerin yakalanıp Ordu Pazarı denilen yerde yakıldığı anlatılmaktadır.¹²³ Daha sonra toplumda caydırıcı olması için ele geçirilen Bâtınîlerin kazılan büyükçe bir ateş çukurunun içerisine atıldığı ifade edilmektedir.¹²⁴ Mamafih toplumsal öfke patlaması boyutunda gerçekleşen bu olaylar, sınırlı kalmış ve bir süre sonra son bulmuştur.

¹²² İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

¹²³ Nîsâbü'rî, s. 40; Râvendî, s. 157-158; Reşidüddin, s. 70-72; Handmir, s. 505; Mirhond, s. 306-307. Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 445-446. Bir diğer rivayette çift ile birlikte onlara bağlılıklarından şüphelenilenlerin evle beraber ateşe verildiği kaydedilmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

3. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle Mücadelesi

Büyük Selçuklu Devleti'nin içerisine düşmüş olduğu fetret dönemini sonlandıran uzlaşmanın ardından sultan olan Berkyaruk, tahta geçtikten yaklaşık bir yıl sonra vefat etti. Onun yerine Büyük Selçuklu tahtına geçen kardeşi Muhammed Tapar'ın ilk hedefi, kaybolan devlet düzenini tekrar sağlamaktı. Bunun için de çözmesi gereken ilk sorun olarak Bâtınîleri görmekteydi. Muhammed Tapar, Bâtınîleri o kadar tehlikeli görüyordu ki, ona göre en büyük gazâ Bâtınîler ile yapılacak mücadeleydi.¹²⁵

Bununla birlikte, Sultan'ın hedefi o kadar da kolay sonuçlandırılacak bir durum değildi. Büyük Selçuklu ordusunun içerisinde dahi Bâtınîliği benimsemiş insanlar bulunuyordu. Sultan'ın kendilerine karşı bir harekâta girişeceğini öğrenen bu grup, Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Kılıç Arslan'ın Bağdad'ı zapt ettiğine dair asılsız bir söylenti çıkararak, ordu içerisinde kargaşaya sebep oldu. Ayrıca yazdırılan asılsız mektuplarla Horasan Bölgesi'nde de karışıklıklar çıktığına dair haberler yayarak Sultan'ın ilgisini Bâtınîlerin üzerinden çekmeye çalıştı. Bütün bu engelleme çabalarına rağmen haberlerin hepsinin asılsız ve dikkatini dağıtmaya yönelik olduğunu anlayan Sultan, ordusuna hareket emri vererek 6 Şaban 500 / 2 Nisan 1107 tarihinde Bâtınîlerden intikam almak isteyenlerin de katılımıyla İsfahan'daki Şahdîz Kalesi'ni kuşattı.¹²⁶

¹²⁵ Râvendî, s. 156.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 431-432.

Kuşatmanın uzamasıyla birlikte erzakın tükenmesi Bâtınîleri çok zor durumda bıraktı.¹²⁷ Bâtınîler kuşatmadan kurtulmak adına bir takım girişimlerde bulundular. Öncelikli olarak Bunun üzerine Ahmed b. Attâş, Bâtınîlikten vazgeçtiğini ve sultan'ın kendisini şehrin hâkimi olarak kabul etmesi halinde Muhammed Tapar'ın hükümdarlığını kabul ederek savaşlarda Selçuklulara hizmet edeceğini bildirerek uzlaşmayı aradı.¹²⁸ Ayrıca toplumun dinî duygularının üzerine giderek, kendilerinin de Müslüman olduklarını, aralarındaki ayrımın sadece imamet konusundaki görüş farklılığından kaynaklandığı öne sürdüler. Görüşlerini tartışmak için de Sultan'dan kendilerine bu konuları konuşabilecekleri âlimler göndermesini istediler ve devrin önemli ilmî şahsiyetlerinden bazılarının adlarını verdiler. Bunlar arasında İsfahân Hanefîlerinin reisi ve şehrin kadısı Ebu'l-Alâ Saîd b. Yahya ve diğer bazı fakihler vardı. Âlimler konuyu görüşmek için kaleye çıktıklarında Bâtınîler'in asıl maksadının zaman kazanmak olduğunu anlayarak geri döndüler.¹²⁹

Bu girişim sonuçsuz kalınca Bâtınîler, Şâhdiz Kalesi'ni ancak Hâlincan Kalesi'nin kendilerine teslimi, haklarında söylenen sözlere itibar edilmemesi ve erzak yardımı şartıyla teslim edebileceklerini bildirdiler. Onların bu tekliflerine olumlu yaklaşan Sultan Muhammed Tapar da kaleye her gün veziri Sa'dulmülk aracılığıyla erzak vb. göndermeye başladı.¹³⁰ Bâtınîlerin bu teklifi de bir oyalama çabasıydı. Zira Bâtınîlerle mücadele edilmesini destekleyen emirlerden birisinin

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 431-432.

¹²⁸ Hodgson, *The Ismaili State*, s. 446.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 432-433.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 433.

gönderilen fedailer tarafından yaralandı. Bunun üzerine Sultan derhal Hâlincan Kalesi'nin tahrip edilmesini ve muhasaranın sürdürülmesini emretti. Hâlincan Kalesi'ni de yerle bir ederek içindeki Bâtınîler'i öldürttü.¹³¹

Bâtınîler son bir taktik olarak, Kale'yi kademeli olarak boşaltmayı teklif ettiler. Bu öneri Sultan tarafından kabul gördü. Bâtınîler'den bir kısmı gidecekleri yere kadar güvenliklerinin sağlanması için Selçuklu komutanları eşliğinde, Errecân'daki en-Nâzır Kalesi'ne, bir kısmı Tabes Kalesi'ne, bir kısmı da Alamut kalesine gitmek üzere Şahdiz kalesinden ayrıldılar.¹³² Ancak bu harekette savunma direncini arttırmak ve elde bulunan erzağın daha uzun bir süre kullanımını sağlamak için bir taktikti. Bâtınîler zayıf ve güçsüzleri kaleden çıkarttıktan sonra direnmeye devam ettiler.

Ahmed b. Abdülmelik bir taraftan savunma tedbirleri alırken diğer taraftan Sultan'ın yanında bulunan kendisine bağlı adamlar vasıtasıyla bir çıkış yolu aramaktaydı. O, Vezir Sa'dulmülk ile gizli bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma uyarınca Vezir, Sultan'a karşı bir suikast girişiminde bulundu. Ancak kendisine karşı yapılan plandan haberdar olan Sultan, suikastten kurtuldu ve¹³³ ertesı gün veziri ile birlikte ve Ebu'l Alâ-i Mufaddal'ı (onun ileri gelen dört adamını) Bâtınî itikadına

¹³¹ Bundârî, s. 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 433,

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 433.

¹³³ Ravendî, 159-160; Reşidüddin, s. 72-73; Hüseyinî, s. 58. İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, X, 437), yaşananlardan bahsetmeden vezirin Sultan'a ihanet, dört adamının da Bâtınî oldukları gerekçesiyle öldürüldükleri kaydetmektedir.

sahip oldukları için İsfahân kapısında Şevval 500/ Mayıs Haziran 1107 tarihinde astırdı.¹³⁴

Bu noktada Sultan'a karşı girişilen başarısız suikast girişimi ise, Kale'nin savaşılmadan teslim alınmasını isteyen Sultan adına bardağı taşıran son damla oldu. Bunun neticesinde Muhammed Tapar 2 Zilkâde¹³⁵ 500 / 25 Haziran 1107 tarihinde ordusuna taarruz emri verdi. Bu sırada Bâtınîler'in ileri gelenlerinden biri Sultan'a sığınıp eman diledikten sonra kaleye nasıl çıkabileceklerini göstereceğini söyledi. Sultan'ın askerleri gösterilen yerde Bâtınîlerin olduğunu söyleyince görünenlerin asker değil insan şekli verilmiş silah ve zırhlar olduğunu söyledi.¹³⁶ Bunun üzerine kaleye çıkan askerler, Ahmed b. Abdulmelik ve yanında bulunanların büyük çoğunluğu öldürüldü.¹³⁷ Öldürüleceğini anlayan karısı da değerli mücevherlerini

¹³⁴ Ravendî, s. 160; Reşidüddin, s. 74; Hüseyinî, s. 58. İbnü'l- Esîr (*el-Kâmil*, X, 437), yaşananlardan bahsetmeden vezirin Sultan'a ihanet, dört adamının da Bâtınî oldukları gerekçesiyle öldürüldükleri kaydetmektedir.

¹³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, Zilhicce olarak kaydetmektedir. Bk. s. 154.

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 434.

¹³⁷ Hüseyinî, s. 55; Râvendî, s. 161; İbnü'l-Cevzî, IX, 150-151; İbnü'l-Kalânîsî, s. 155; Mirhond, s. 308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 434; Bundârî, s. 93; Reşidüddin, s. 74; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 445; Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri, s. 82; Azimi, s. 42. Râvendî (s. 161)'ye göre, Ahmed b. Abdu'l-Melik bir hafta bekletildikten sonra Sultan'ın emriyle şehrin her tarafında gezdirilerek oğlu ile birlikte öldürülmüştür.

takarak intihar etti.¹³⁸ Kale'nin tekrar ele geçirilmesinin ardından Sultan'ın kâtibi Emirü'l-Küttâb Ebû Nasr b. Ömer el-İsfahanî¹³⁹, minberlerden okunması için kalenin nasıl ele geçirildiğini tasvir eden bir fetihname kaleme aldı.¹⁴⁰ Daha sonra Kale, bir daha böyle bir fitnenin yuvalanmasını engellemek adına yıkıldı.¹⁴¹

Böylelikle yaklaşık 2 ay süren kuşatmanın ardından Şahdiz kalesinin fethedilmesiyle birlikte Melikşah'ın vefatının ardından başlayan süreçte İsfahan'ın düzenini bozan, halkın yaşam kalitesini düşüren Bâtınîlerin şehirdeki etkinliği son buluyordu. Ancak Şahdiz'in ele geçirilmesi Devlet'in bu hareketten kurtulduğu anlamına gelmiyordu. Hasan Sabbah önderliğindeki Bâtınîler, Alamut Kalesi merkezli faaliyetlerine devam edeceklerdir.

C. İsfahan'da İdarî Kurumlar

Büyük Selçuklu devlet teşkilatında eyalet ve vilayetlerde görevli mülkî idareciler ve memurlara 'amîd, şahne¹⁴², 'amil¹⁴³, nâzır, muhtesib¹⁴⁴, reis, kadı¹⁴⁵,

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 434.

¹³⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 152.

¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 151; Reşidüddin, s. 74.

¹⁴¹ Hüseyinî, s. 55; Râvendî, s. 161; İbnü'l-Cevzî, IX, 150-151; Mirhond, s. 308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 434; Bundârî, s. 93; Reşidüddin, s. 74; Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 445; Azimi, s. 42.

¹⁴² Nizâmülmülk, s. 33.

¹⁴³ Nizâmülmülk, s. 16.

¹⁴⁴ Nizâmülmülk, s. 31.

hatib¹⁴⁶, müftü unvanı veriliyordu.¹⁴⁷ Bu memuriyetlere atanacak isimler bir takım ölçütlere göre seçiliyordu. Öncelikli olarak, meslekî, bilgi, tecrübe kabiliyet, itimada şayanlık gibi bir memurda taşıması zorunlu olan özelliklerin yanı sıra büyük Selçuklu Devleti'nde görev alabilmek için kişinin din ve soy bakımından da asil olması gerekmektedir. Nizâmülmülk özellikle din ve soy kriterinin üzerinde durmuş ve buna uyulmadığı takdirde toplumun mutlu edilemeyeceği gibi devlet gelirlerinin de boşa sarf edileceğini vurgulamaktadır.¹⁴⁸ Burada bahsedilen din şartı ile Hanefî veya Şafî olmak kastedilirken, soy şartında da birinci öncelik Horasanlı olmaktır.

Büyük Selçuklu hanedanının devlet erkânı için koymuş olduğu kriterler, bu dönemdeki siyasî mücadelenin sadece savaş meydanlarıyla sınırlı kalmadığının ispatı niteliğindedir. Selçuklular devlet kademelerinde görev alma imkânlarını dinî-siyasî rakipleri Büveyhîler ve Fatımîlerden olma olasılığına sahip isimlere kapatarak Devlet'i güvence altına almayı planladıkları söylenebilir.

Büyük Selçuklular özellikle kuruluş dönemlerinde bu kıstasların uygulanmasında son derece hassas davranmışlardı. Öyle ki, bir kişi devlet kademelerinde görev olmak istediğinde eğer, Hanefî veya Şafî mezhebinden ve Sünnîliğin hâkim olduğu bir bölgeden ise kendisine görev verilirdi. Buna mukabil,

¹⁴⁵ Nizâmülmülk, s. 29.

¹⁴⁶ Nizâmülmülk, s. 31.

¹⁴⁷ Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 188.

¹⁴⁸ Nizâmülmülk, s. 113-115.

Şifliğin yaygın olduğu Kum, Kâşân, Âve, Sâve ve Rey'den ise isteği reddedilirdi.¹⁴⁹ Bu konuda özellikle Alparslan çok katı bir tavır içerisindeydi. O, emirlerine kendilerinin Horasanlı ve Maverâünnehrli Türkler olduklarını, fethettikleri bölgelerin aslî unsuru olmadıklarını vurguladıktan sonra, Irak ahalisinin çoğunlukla, kötü mezhepli, kötü dinli, kötü itikadlı ve Deylem taraftarı olduklarını, Müslüman oldukları, heva ve heves peşinde koşmadıkları, bid'at tanımadıkları için, Allah'n kendilerini yücelttiğini söylemiştir.¹⁵⁰ Nizâmülmülk, Melikşah döneminin sonlarına doğru devlet kademelerinde var olduğunu düşündüğü yozlaşmayı bu kurallara uyulmamasıyla ilişkilendirmektedir.¹⁵¹

Nizâmülmülk, kitabının birçok yerinde sultanların tayin ettikleri memurları halkın mutluluğu ve devletin menfaatleri doğrultusunda sürekli denetlemeleri gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵² Sultanın denetlemesine ek olarak memurların birbirlerinin yanlış olarak düşündükleri kararları hususunda sultanı bilgilendirmeleri gerektiğini kaydetmiştir.¹⁵³

Dönem içerisinde Selçuklu taşra bürokrasisinde bir takım görevler önemini yitirirken yerlerine başka ad altında kurumlar ihdas edilmiştir. Buna ilaveten bazı zamanlarda memuriyetlerin görev tanımlarında daralma veya genişleme olmuştur.

¹⁴⁹ Nizâmülmülk, s. 115.

¹⁵⁰ Nizâmülmülk, s. 116

¹⁵¹ Nizâmülmülk, s. 115.

¹⁵² Nizâmülmülk, s. 16.

¹⁵³ Nizâmülmülk, s. 29.

Örneğin Sencer dönemindeki bir resmi belgede, bu dönemde şehir reislerinin amilin görev tanımı içerisinde giren vergilerin kontrolü görevini, yine muhtesip tarafından ifa edilmesi gereken pazardaki fiyatların belirlenmesi ve alış-verişin kontrolü gibi konularda söz sahibi olduğunu görmekteyiz.¹⁵⁴ Büyük Selçuklu Devleti'ndeki idarî kurumlar hakkında alfabetik sıra ile bilgi vereceğiz.

1. 'Amîd

Farklı görevleri üstlenmekle birlikte üst düzey devlet bürokratlarına verilen bir unvan olan 'amîd, ilk olarak Sâ mânîler de ortaya çıkmıştır. Sâ mânîlerin devlet teşkilatlanmasında Dîvân-ı İnşâ veya Divânü'r-Resâil ile aynı görevi yürüten Amîdü'l-Mülk divanının başında bulunan kişiye "hâce amîd" denilmiştir. Gazneliler'de Rey ve Cibâl gibi büyük vilayetlerin idarî ve malî teşkilatının başında geniş yetkilere sahip amîd unvanlı bir memur bulunmaktaydı.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Tuğrul Bey döneminden itibaren mevcut olan¹⁵⁵ 'amîd", eyaletler veya büyük şehirlerde sivil idarenin en büyük memuru idi. 'Amîd'in devlet kademesindeki muhatabı vezirdir.¹⁵⁶ Selçuklu bürokrasisinin protokolünde vezir, büyük divan üyeleri, ordu komutanları ile birlikte yer bulması¹⁵⁷ 'amîd görevine verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. 'Amîd, bulunduğu

¹⁵⁴ Atabetü'l-Ketebe, s. 25; Kurpalidis, s. 119.

¹⁵⁵ Sıbt, s. 6.

¹⁵⁶ Sıbt, s. 108.

¹⁵⁷ Nizâmülmülk, s. 106, 113.

yerde idarî¹⁵⁸, askerî¹⁵⁹ ve malî¹⁶⁰ konular başta olmak üzere hemen her mesele ile ilgilenirdi. Melikşah'tan itibaren şahne (şihne)lik kurumunun önem kazanmasıyla birlikte 'amîdler daha çok, şahneye bağlı olarak malî konular, özellikle iktâ meseleleriyle ilgilenen görevli haline gelmiştir.¹⁶¹

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'ın ilk 'amîdi fethin ardından Tuğrul Bey tarafından bu göreve getirilen Ebu'l-Feth Muzaffer en-Nîsâbü'rî'dir.¹⁶² Ebu'l-Feth'in kendisine verilen görevi en iyi şekilde yerine getirmesi ve özellikle halkın refah seviyesi yükseltmesi çok sevilmesine yol açtı. Onun bir yılda yaptığını bir başkasının ömrü boyunca yapamayacağına dair şiirlerin yazılmış olması,¹⁶³ onun icraatlarından memnuniyeti göstermesi açısından kayda değerdir.

¹⁵⁸ Örnek olarak Tuğrul Bey'in Arslan Besasîrî ve daha sonra kardeşi İbrahim Yınal ile mücadele etmek için Bağdat'tan ayrıldığı dönemlerde 'Amîdü'l-İrak Ebû Nasr, Bağdat'a gelerek hükümdar adına her türlü idare görevini üzerine almıştır. Bk. Sıbt, s. 13.

¹⁵⁹ 'Amîdü'l-İrak, Tuğrul Bey'in Bağdat'ta bulunduğu bir sırada Vâsıt şehrine sefer düzenlemiştir. Şehrin surlarını yıkan ve bu surları çeviren su dolu hendekleri kapatan 'Amîdü'l-İrak zaferini bildiren bir fetihnameyi Tuğrul Bey'e göndermiştir. Bk. Sıbt, s. 15.

¹⁶⁰ Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak için Bağdat'tan ayrıldığında, 'Amîdü'l-İrak, Vâsıt'ta vergileri topluyordu. Bk. Sıbt, s. 33.

¹⁶¹ Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 55.

¹⁶² Gürgani, s. 21.

¹⁶³ Gürgani, s. 23; Mâferrûhî, s. 101; Avî, s. 97.

Şehirde ‘amîdlik görevini üstlenmiş bir diğer isim de Ebu’l-Feth es-Sekâî idi.¹⁶⁴ Bundarî aralarında Ebu’l-Feth’in de bulundu İsfahan mülkî erkânının Zeynül-mülk Ebû Sa’d b. Hindu’yu hanedanın gözünden düşürmek üzere, iftiralar üzerine ittifak etmeleri sebebiyle onu alçak olarak nitelendirmiştir.¹⁶⁵

2. Âmil

Amil unvanı ile Büyük Selçuklu Devleti’nde genel manada memur¹⁶⁶ kastedilirken özel anlamda vergi tahsildarlarına bu unvan verilmiştir.¹⁶⁷ Nizâmülmülk eserinde âmillere halka, iyi davranmaları, harac ve öşürü mükelleflerden nezaketle istemeleri, hasad yapılmadan vergi istememeleri için talimat verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Aksi takdirde reayanın sıkıntıya düşeceğini, mahsulünü değerinin altında satmak zorunda kalacağını da ilave etmiş, böyle bir durumun yaşanmaması adına gerektiği durumlarda çiftçinin aynî ve nakdî yardımlarla desteklenmesi gerektiğini öğütlemiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Sem’ânî, *Ensâb*, I, 93.

¹⁶⁵ Bundârî, s. 105.

¹⁶⁶ Nizâmülmülk’ün bir âmile iki veya daha fazla iş verilmemesi gerektiğini vurgularken ki âmil, memur anlamındadır. Bk. Köymen, Alparslan ve zamanı, s. 222.

¹⁶⁷ Selçuklu devlet adamlarından Muhammed Nesevî, Alparslan tahta geçtiği sırada Basra vilayetinin âmilliğini yürütmekteydi ve topladığı vergilerle Sultan’ın yanına dönmüştü. Bk. Hüseyinî, s. 22.

¹⁶⁸ Nizâmülmülk, s. 16.

3. Hatib

Nizâmülmülk'ün verdiği bilgilerden namaz kıldırma işiyle görevli olan hatiplerin devlet görevlileri olduğunu anlamaktayız. Ona göre, namaz kıldırma görevinin hassasiyeti sebebiyle hatipler dindar ve Kur'an bilgisi yüksek isimlerden seçilmelidir.¹⁶⁹

4. Kadı

İsfahan'da mevcut olan şehir yönetiminin önemli bir kanadı da hiç şüphesiz kadılık kurumuydu. Kadı olarak atanacak kişide ilim, zühd ve kanaatkârlık aranan kriterlerdendir. Nizâmülmülk kadılar hakkında bilgi sahibi olunması gerektiğini ve bu özelliklere sahip olmayan isimlerin azledilmesi gerektiği vurgulamaktadır.¹⁷⁰ Vezir, Müslümanların canları ve malları kadıların ellerinde olduğu için onlara makamlarına göre vazifelerini suiistimale ihtiyaç duymayacak kadar maaş verilmesi gerektiği kaydetmiştir.¹⁷¹ Ayrıca diğer devlet erkânına, kadıların hükümdarların naibleri olmaları¹⁷² ve huzur ve güvenin tesisi için kadıya görevini ifa ederken yardım etmelerini öğütlemiştir.¹⁷³

¹⁶⁹ Nizâmülmülk, s. 31.

¹⁷⁰ Nizâmülmülk, s. 29.

¹⁷¹ Nizâmülmülk, s. 29.

¹⁷² Nizâmülmülk, s. 31.

¹⁷³ Nizâmülmülk, s. 29

İsfahan kadıları Büyük Selçuklu sultanlarının Haneffî olması hasebiyle, bu mezhebe mensup fakihlerden seçiliyordu. Şehrin Büyük Selçuklular dönemindeki ilk kadısı fethin ardından Tuğrul Bey tarafından bu göreve getirilen Hânefî fâkih Ali b. Ubeydullah el-Hâtîbî (ö. 467 / 1079) idi.¹⁷⁴ Ayrıca Ebû Nasr Ahmed Sâidî (ö. 482)¹⁷⁵, Kadı Ebû Bekr Muhammed b. Hasan (ö. Zi'l-Kade 484)¹⁷⁶, Ebu'l-'Alâ Sâid b. Muhammed (ö. 502 / 1109)¹⁷⁷ ve İsmail b. Ali b. Abdullah el-Hatîbî (ö. 502 / 1109)¹⁷⁸ İsfahan'da bu dönemde kadılık yapmış isimler arasındadır.

İsfahan'da Selçuklular döneminde gayr-i Müslimlerin yaşadığını biliyoruz. Ancak bu insanların adli sorunlarını nasıl hallettiklerine dair bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte, İslam dünyasının farklı şehirlerindeki uygulamanın burada da geçerli olduğunu, yani diğer din mensuplarının adlî sorunlarını kendi hâkimlerine götürüp çözüme ulaştırdıklarını, Müslüman kadılara başvurmaları halinde de davalarına bakıldığını söyleyebiliriz.

¹⁷⁴ Bundârî, s. 105; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 182.

¹⁷⁵ Kecbâf, s. 173.

¹⁷⁶ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 505.

¹⁷⁷ Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXIV, 78; Kecbâf, s. 172-173.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 471; Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXV, 14; Ömer Menekşe, *Büyük Selçuklu Devleti Yükseliş Dönemi, Fakihleri (1063-1092)*, Yüksek Lisans Tezi, s. 103-104.

5. Muhtesib

Çoğunlukla Türk unsurun görevlendirildiği bu makamın¹⁷⁹ vazifesi, terazileri ve fiyatları kontrol etmek, alış-verişin doğru yapılıp yapılmadığına dikkat etmek, şehir dışından getirilip satılan ürünleri kontrol etmek, ticarete hile yapılmasını engellemektir. Böylece satışlar esnasında hile yapılmamasını, dirhemlerin dürüst tutulmasını temin eder. Nizam'ı-Mülk bu durumu devletin temellerinden biri ve adaletin bizzat tecellisi olarak görür. Eğer hükümdar, muhtesibi desteklemez ise, fakirler muzdarip olurlar, pazarcılar piyasayı istedikleri gibi yönlendirirler.¹⁸⁰ Günümüz açısından baktığımızda muhtesipliğin piyasaları düzenleyen, tekelleşmeyi önleyen, fiyat kontrolü yaparak tüketicinin haklarını gözetten bir yapılanma olduğunu söyleyebiliriz. Ticaretin şehir hayatında çok önemli bir unsur olduğu İsfahan gibi bir şehirde muhtesibin ifa ettiği görevin önemi muhakkaktır.

Bir kişinin muhtesip olarak tayin edilirken gözetilen bir takım özellikler de vardır. Nizâmülmülk hükümdarların bu görevi daima ya has adamlarından birine ya da bir hadimine yahut da hiç kimseye müsamaha etmeyen ihtiyar bir Türke verdiklerini, bu suretle işlerin adalet üzerine olduğunu söylüyor.¹⁸¹

¹⁷⁹ Köymen, Alparslan ve Zamanı, s. 225.

¹⁸⁰ Nizâmülmülk, s. 31.

¹⁸¹ Nizâmülmülk, s. 31-32.

6. Reis

Doğu şehirlerine özgü bir kurum¹⁸² olan reislik, İslam medeniyeti tarihinde terim olarak IV. / X. yy.dan VI. / XII. yy.a kadar genellikle bugünkü belediye başkanı ve vali karşılığında kullanılmıştır. Görevleri, kanunlara uygun bir şekilde diğer devlet görevlilerini organize ederek şehirdeki siyasi işleyişi sağlamaktır.¹⁸³ Bazı bölgelerde reîslerin, idarî işler yanında hisbe ve şurta teşkilatının görev tanımı içerisinde yer alan çarşı ve pazarın kontrolü, emniyet ve huzurun sağlanması gibi konular ile de ilgilendikleri görülmektedir. Reîslik görevine eşrafın kararıyla, veraset yoluyla veya tayinle gelinirdi. Her üç durumda da reîsin siyasî iktidarca onaylanması şarttı.¹⁸⁴ Reisler elçi, olarak da görevlendirilebiliyordu.¹⁸⁵

Büyük Selçuklular zamanında reîsler merkezî hükümet tarafından tayin ediliyordu. Selçukluların VI. / XII. yy.ın ikinci yarısından itibaren önemli şehirlere şahne (şahne) tayin etmeleriyle birlikte reîslerin fonksiyonu ve itibarı giderek azalmaya başlamıştır. Reis olarak seçilecek kişide birtakım özellikler aranırdı. Reisler hayat tecrübesi olan, soylu bir aileye mensup kişilerden seçilirlerdi.¹⁸⁶ Ayrıca İsfahan'daki durumdan hareketle bu isimlerin dinî saygınlığı da olan kanaat önderleri

¹⁸² Kurpalidis, s. 116

¹⁸³ Atabetü'l-Ketebe, s. 40-41; Kurpalidis, s. 116.

¹⁸⁴ Faruk Sümer, "Reis", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 543.

¹⁸⁵ Tuğrul Bey, Nişabur reisi Ebû Nasr Muhammed b. Said'i Bağdat'a elçi olarak göndermiştir. Bk. Sıbt, s. 89.

¹⁸⁶ Atabetü'l-Ketebe, s. 40; Kurpalidis, s. 118;

olduğunu söyleyebiliriz. İsfahan'da reîslik yapan Şafîî Hocendî¹⁸⁷,ler ve Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl es-Sekafî (ö. 489 / 1096)¹⁸⁸ bu duruma örnektir. Bu noktada şunu da belirtmekte yarar var ki, reîs atamalarında dini vukufiyetin yanı sıra şehrin ve reîs olarak atanacak kişinin mezhebi de dikkate alınmıştır. İsfahan'da reîslik görevine Şafîî âlimlerin getirilmesi, tayinler ile ilgilenen Nizâmülmülk'ün bu mezhebe tabii olmasının yanı sıra, şehirdeki güçlü Şafîî nüfus ile de ilgilidir. Etkin Şafîî nüfus, aldıkları kararları uygulama noktasında reîslerin elini güçlendirmiştir.

7. Şahne (Şihne)

Alparslan'ın saltanatının sonlarından itibaren¹⁸⁹ 'amîdlik önemini yitirmeye başlamış, bu görevin yerini ikamet ettiği şehrin muhafazası ve asayişinin sağlanmasından sorumlu olan askerî vali konumundaki şahneler almıştır. Türk soylu askerler tarafından yürütülen bu görev ile ilgili tespit edilebilen en eski bilgi, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine ayaklanan Hemedân halkının şehir 'amîdi ile birlikte şahneyi ve adamlarından 700 kişiyi öldürmesidir.¹⁹⁰ Şahnenin başlıca görevi, temelde mahkemenin verdiği görevleri icra etmektir. Yanı sıra kadılar, fakihler ve din adamları ve askerlerle istişare edip onlara saygı göstermekle de yükümlüydü. Vergilerin tahsili sırasında âmile yardım eder, toplanan verginin yerine ulaşmasını sağlardı. Ayrıca şehrin, buraya bağlı yerlerin ve yolların güvenliğinden sorumluydu. Suçluları ve karışıklık çıkaranları takip eder, hırsızları yakalayıp mahkemeye sevk

¹⁸⁷ İbn Haldun, Tarih-i İbn Haldun, V, 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 509.

¹⁸⁸ Mâferrûhî s. 106; Bundârî, s. 105; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XXIV, 108.

¹⁸⁹ Köymen, Alparslan ve Zamanı, s. 218.

¹⁹⁰ Sibt, s. 107.

eder,¹⁹¹ bazı durumlarda suçlular hakkında hükmü kendisi verirdi. Şahne'nin kontrolünde bir ordu denilebilecek kadar büyük bir askerî kuvvet bulunuyordu.¹⁹²

Şahnenin tayin ve azli genellikle hükümdar veya vezir tarafından gerçekleştirilirdi. Şahnenin en önemli görevi sorumluluğu altında yaşayan halkın refah ve huzurunu¹⁹³ sağlamaktı.

Melikşah döneminden itibaren, 27 Şevval 493 / 4 Eylül 1100 tarihinde öldürülene kadar İsfahan şahnesi Emîr Bilge Beg Sermez idi.¹⁹⁴ Onun ölümünden sonra bu göreve kimin getirildiğine dair bir kayıta rastlayamadık. Esasen İbn Haldun, “Berkyaruk’un Bâtınîleri Öldürmesi” başlığı altında İsfahan şahnesi olarak Emir Üner'i zikretmiştir.¹⁹⁵ Bununla birlikte bu durum sehven yapılmış bir hata neticesidir.¹⁹⁶

¹⁹¹ Erdoğan Merçil, “Şahne”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 292.

¹⁹² Bundarî, s. 42.

¹⁹³ Bağdat'ta şarkıcı bir kadın sebebiyle yaşanan Türk-Arap mücadelesi sırasında şahne Gevherâyîn, Halife'nin vezirinin resmi talebi doğrultusunda olaylara karışanların bir kısmını yakalayarak örnek olması hasebiyle cezalandırmıştır. Bk. Köymen, Alparslan ve Zamanı, s. 220.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 240; İbnü'l-Cevzî, IX, 114.

¹⁹⁵ İbn Haldun, *Tarih-i ibn Haldun*, V, 31.

¹⁹⁶ İbn Haldun, *Tarih-i ibn Haldun*, Terceme-i Metn, IV, 59.

Kaynaklarımızda Emir Bilge Beg Sermez'den sonra bir şahnen bahsedilmemesi bilgi eksikliğinden ziyade, devletin içerisine düştüğü kaos ortamında merkezî otoritenin zayıflaması ve devlet yönetiminin sürekli el değıştirmesi neticesinde yeni bir şahnenin belirlenememesi ile açıklamanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

IV. BÖLÜM

EKONOMİK VE MALÎ DURUM

Ekonomi, şehrin büyümesi ve kalkınmasında etkin olan faktörlerden biridir. Şehirlerin ekonomik büyüklüğü, onları insanların gözünde daha cazip ve yaşanabilir hale getirir. İsfahan'ın da sahip olduğu büyük ekonomik potansiyel, kurulduğu dönemden itibaren bu benzerleri içerisinde müstesna bir yere taşımıştır. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan, Musab b. Zübeyr ile olan mücadelesinde Iraklılara mektuplar yazarak onları yanına çekmeye çalışmıştır. Abdülmelik'in haberleştiği herkesin, yapacakları yardıma karşılık İsfahan emirliğini istemesi¹ şehrin sahip olduğu zenginliği göstermesi açısından kayda değerdir.

İsfahan, Büyük Selçukluların hâkimiyetine girmeden önce, bir yıldan uzun süre kuşatma altında kalmıştır. Kuşatma süresince şehirde ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Temel ihtiyaç maddelerinin tükenmesi ile birlikte arz-talep dengesi bozulmuş ve bu durum fiyatların aşırı oranda yükselmesine sebep olmuştur. Uyguladığı politikalardan, yaşanan ekonomik krizin farkında olduğunu anladığımız Tuğrul Bey, şehirde kontrolü sağladıktan sonra halktan üç yıl süre ile vergi alınmamasını emretmiştir.² Böylelikle günümüz ekonomi ifadeleriyle söyleyecek olursak, vergi muafiyeti getirerek İsfahan için büyümeye endeksli bir

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 325.

² Nasır Hüsrev, s. 166; Agacanov, s. 121.

ekonomi politikası belirlemiştir.³ Bu politika kısa sürede etkisini göstermiş ve kuşatmanın olumsuz izleri tamamen silinmiştir. Şehrin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden bir yıl sonra İsfahan'a gelen Nasır Hüsrev de, halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan'dan daha güzel ve mâmur bir şehir görmediğini belirterek⁴ bu durumu tasdiklemiştir. Ekonomik hayatın istikrara kavuşması şehrin nüfusuna da etki etmiştir. Nitekim kuşatma sırasında şehri terk edenler, ekonominin canlanmasının ardından geri dönmüşlerdir.⁵

İsfahan'ı önemli kılan özelliklerinden bir diğeri de sahip olduğu ticaret potansiyeliydi. Coğrafi konumu, Büyük Selçukluların siyasî nüfuzu, şehirde var olan üretim endüstrisi ve yer altı zenginlikleri gibi unsurlar, İsfahan'da ekonomik kalkınmanın ana faktörlerindendi. Şimdi bu unsurlar üzerinde durabiliriz.

A. Ekonomiye Etkileyen Faktörler

1. Coğrafi Konum

İsfahan ekonomisini büyüten etkenlerden birisi, batısında Şam ve Halep, doğusunda ise ipek yolu üzerinde bulunan Semerkant ve Buhârâ gibi ticaret merkezlerinin olmasıydı. Bu konum, şehri doğu ile batı arasında hem ticaret ürünlerinin, hem de ilmî birikimlerin paylaşılarak geliştirildiği önemli bir merkez

³ Ekonomist Nouriel Roubini'nin bu konudaki fikirleri için bkz. <http://www.ntvmsnbc.com/id/25357725/> 26.06.2012

⁴ Nasır Hüsrev, s. 167.

⁵ Nasır Hüsrev, s. 167; Agacanov, s. 121.

haline getirdi.⁶ Ayrıca şehir; Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgelerinden gelen ticaret yollarının kesişme noktasıydı.⁷ Bu sebepten dolayı, Basra ve Horasan'dan gelen kervanlar İsfahan'a uğramadan geçmiyorlardı.⁸ Bu durum İsfahan için sürdürülebilir bir kalkınmayı beraberinde getirmişti. İsfahan'ın sahip olduğu ticarî merkeziyet özelliği, şehrin pazarlarındaki ürün çeşitliliğini arttırmış ve farklı coğrafyalardan bol miktarda yabancı ürüne ulaşılabilmesini kolaylaştırmıştı.

Şehirde yaşanan ticarî yoğunluk, Cibâl Bölgesi'ndeki bütün ticaret ürünlerinden daha fazlasının İsfahan'da bulunmasını⁹ ve şehrin büyük bir ekonomik hacme ulaşmasını sağlamıştır. Sadece Ku-Tiraz Mahallesi'nde yaklaşık 50 kervansarayın bulunması¹⁰ şehrin sahip olduğu ekonomik gücü göstermesi açısından kayda değerdir.

2. Siyasî İstikrar

Şehrin ekonomik kalkınmasını destekleyen bir diğer unsur da, Büyük Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu siyasal nüfuz ve ülke sınırları içerisinde sağlanan güven ortamıdır. Esasen, uluslar arası ticaretin en önemli gerekliliklerinden birisi güvenlik unsurudur. Ortaçağda kervanların güvenli bir şekilde seyahat edebilmeleri, farklı coğrafyalarda üretilen ürünlerin yer değiştirmelerinde önemli bir rol

⁶ Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

⁷ İbn Havkal, s. 362.

⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 389.

⁹ İstahrî, s. 177.

¹⁰ Nasır Hüsrev, s. 166.

oynamıştır. Çin'den Anadolu'ya kadar çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Büyük Selçuklu Devleti, hâkimiyet sahasında asayişî sağlayarak ülke sınırları içerisinde istikrarlı bir ortam oluşturmuştur. Büyük Selçuklu coğrafyasında sağlanan güven ortamı, hem ulusal hem de uluslararası ticaret faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. İsfahan'ın sahip olduğu ticarî büyüklüğe, başkent olmasının getirdiği siyasî güç de eklenince şehir, devrin en önemli ticaret merkezlerinden birisi haline gelmiştir.

Büyük Selçuklular döneminde farklı coğrafyalardan getirilen geniş ürün yelpazesinin İsfahan'da insanların beğenisine sunulması, şehrin bir ithalat-ihracat merkezi haline geldiğini düşündürmektedir. Tacirler sadece kendi mallarını satmak için değil, aynı zamanda vatanlarına uzak bölgelerden İsfahan'a gelen ürünleri almak için de şehre gelmekteydiler. Bu bağlamda İsfahan'ı adeta dönemin piyasa ekonomisinin kalbi durumundaki şehirlerden birisi olarak da değerlendirebiliriz. Çin, Bahreyn, Umman, Hindistan gibi bölgelerde üretilen ürünlerin İsfahan pazarlarında yer alması, şehirdeki ticarî ilişkilerin boyutunu gözler önüne seren önemli örnektir.

B. Ekonomik Faaliyet Alanları

1. Tekstil ve El Sanatları

İsfahan'da önemli oranda gelişmiş bir tekstil üretimi yapılmaktaydı.¹¹ Şehirde imal edilen tekstil ürünleri günün şartları içerisinde son derece kaliteli bir düzeye sahipti. Özellikle ipekli ve pamuklu ürünler diğer şehirlerde üretilenlerle mukayese edilebilecek seviyedeydi.¹² Halı ve perde dokumacılığı da İsfahan tekstil sektörünün

¹¹ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 209.

¹² İstahrî, s. 177.

önemli ürünleri içerisinde yer almaktaydı. İsfahan'da üretilen halılar sağlamlığı ile şöhret kazanmıştı.¹³

Selçuklular döneminde üretilen tekstil ürünlerine baktığımızda, dokumacılıkta bitki ve hayvan figürlerinin yer aldığı Çin tarzı ile ağaç yaprakları ve dallarının kullanıldığı İslamî tarz benimsenmiştir. İbrişim kumaşlarda sarı, koyu kırmızı ve kahverengi zemin üzerine yeşil ve beyaz renkte hayvan figürleri ile kûfî yazı işlenmiştir.¹⁴

Büyük Selçuklular Döneminde, İsfahan'ın ekonomisine katkı sağlayan önemli iş kollarından biri de el sanatlarıydı. İsfahanlı seramik ustaları gayet başarılıydılar. 4 miskal ağırlığındaki testilere 8 rıtl su doldurulabiliyordu. Seramiğin yanı sıra altın-gümüş işlemeciliği ve takı imalatı, ressamlık, çömlekçilik, heykeltıraşlık, alçı işçiliği, hattatlık, taş ustalığı, mimarlık, ağaç oymacılığı ve fildişi işlemeciliği şehirdeki zanaatlar arasında gösterilebilir. El sanatları ürünleri de şehrin ihraç ürünleri arasında özel bir yere sahipti ve farklı coğrafyalardan alıcı bulabilmekteydi.¹⁵

İsfahan'da çıkarılan ve işlenen madenlerle değerli taşlara da ayrıca değinmek gerekmektedir. Başkent, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin çıkarıldığı bir

¹³ Hasan İbrahim Hasan, IV, 263; Kecbâf, s. 66.

¹⁴ Kecbâf, s. 66.

¹⁵ Kecbâf, s. 66-67.

şehirdi.¹⁶ Teymuretü'l-Kübra'da altın ve Teymuretü's-Sügra'da gümüş, Çekâzeh u Corcerd köyünde ise her iki madenin de yatağı bulunuyordu.¹⁷ Şehirde değerli madenlerin çıkarılması, mücevherat sektörünün gelişmesini sağlamıştır. İsfahan'da yaklaşık iki yüz esnafın bulunduğu bir sarraflar çarşısı kurulmuştu.¹⁸ Şehirdeki bu çarşı, mücevherat sektörünün gelişmişliğinin yanı sıra halkın ekonomik seviyesinin yüksekliğinin ve alım gücünün de bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

İsfahan'da üretimin var olması, şehirdeki ticarî canlılıkla birleşince, ekonominin gelişmesi açısından çok yönlü fayda sağlamıştır. Yerel tacirlerin şehre sağladığı faydalardan bazıları şunlardır: 1. Ticaret yaparak kâr elde ediyorlardı. 2. Kendi ürünlerini en cazip fiyatla satma imkânına sahip oluyorlardı. 3. Üretim fazlası malın elde kalıp imalat sektörünü zayıflatmasının önüne geçiyorlardı. 4. Ellerindeki mevcut mal stokunu eritmek suretiyle halkı üretimi artırma ve geliştirmeye teşvik ediyorlardı.¹⁹

¹⁶ XIII. yüzyılın başlarında eserini kaleme alan Yâkût, bu dönemde İsfahan'ın her kasabasından 12.000.000 miskal altın çıkarıldığını kaydetmektedir. Bk. Yâkût, *Mucemu'l-Buldân*, I, 207.

¹⁷ *Mâferrûhî*, s. 18; *Âvî*, s. 39.

¹⁸ Nasır Hüsrev, s. 166.

¹⁹ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 131.

2. Ziraat

Ticarî faaliyetlerin yanı sıra ziraî verimliliği ve zengin tarım ürünü yelpazesi de İsfahan ekonomisini kalkındıran bir diğer unsurdur. Toprak ağası anlamına gelen dihkân²⁰ kavramının İsfahan'da yaygın bir şekilde kullanılması ziraî verimlilikten elde edilen ekonomik değerin büyüklüğünü ortaya koymaktadır.

Verimli toprakları, uygun iklimi, Zayenderud Nehri'nin sağladığı yeterli sulama imkânı²¹ sayesinde bölgenin en lezzetli tarım ürünleri İsfahan'da üretilmekteydi.²² Şehrin ovada kurulmuş olan kuzey ve doğu kesimi tarıma elverişli bir iklime sahipti.²³ Hamdullah Müstevfi'ye göre İsfahan, nar hariç her türlü bitkinin yetişmesine uygun bir yerdir.²⁴ Bu duruma işaret eden İstahrî'ye göre İsfahan, Cibâl Bölgesi'nin²⁵, Yâkût'a göre ise yeryüzünün en verimli topraklarına sahiptir. Özellikle Yahudiyye en verimli yerler arasında zikredilmiştir.²⁶ Ayrıca İsfahan'da yetiştirilen meyvelerin benzerlerinin başka hiçbir yerde yetiştirilmediği kaydedilmiştir.²⁷ Müelliflerin bu sözlerini mübalağa olarak kabul etsek de, söz konusu ifadeler İsfahan

²⁰ Hasan Kurt, Buhara, s. 125.

²¹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 216.

²² Âvî, s. 30.

²³ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48; Âvî, s. 9.

²⁴ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48.

²⁵ İstahrî, s. 177.

²⁶ Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, IV, 365.

²⁷ *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 525.

topraklarının insanları etkileyecek kadar verimli olduğunu ve büyük bir şöhrete sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

İsfahan'da yüksek verimli ve çok çeşitli tarım yapılmaktaydı.²⁸ Bu durum şehirde tarım ürünlerinin ucuza satılmasını sağlıyordu.²⁹ Ayrıca ziraat, şehir ekonomisine önemli bir katkı sağlıyordu. Burada üretilen tarım ürünleri başta Irak olmak üzere³⁰, Hind ve Bizans bölgelerine ihraç ediliyordu.³¹ İsfahan'da üretilen ve nâmı şehir sınırlarını aşan ziraî ürünler şunlardır:

Elma: İsfahan'da iki çeşit elma yetiştirilmekteydi. Birincisi, bir çeşit kış elması olan “azayış”tır. Maferuhi'ye göre, şehrin batısındaki Nasır Âbâd bölgesinde yetiştirilen bu elma İran'ın başka hiçbir yerinde yetişmemektedir.³² İsfahan'da yetişen diğer elma türü ise, “bahar elması”dır ve ünü her tarafa yayılmıştır.³³ Ancak çok kısa süreli bir meyvedir ve mevsimi çabuk geçer.³⁴ İsfahan'da yetiştirilen elmaların güzelliği ve kalitesi hakkında aktarılan rivayete göre, eğer bir kişi elma yerse çevresindeki herkes onun kokusunu alırdı.³⁵ Bu özelliğinden dolayı hırsızların

²⁸ Âvî, s. 48, 64.

²⁹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49

³⁰ İstahrî, s. 177.

³¹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49

³² Hünerfer, *Âşinâ*, s. 23.

³³ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 23-24.

³⁴ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 23.

³⁵ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296; Âvî, s. 30

yakalanmasında da kullanılmıştır.³⁶ Ayrıca elma ve ayva taşıyan kervanların çevreye yayılan güzel kokulardan tanındığı da kaydedilmektedir.³⁷

Armut: Melecî adı verilen armut türü, armut ağacının söğüt ağacına aşılmasıyla elde edilmekteydi³⁸ ve çok tatlıydı.³⁹

Ayva: İsfahan ayvası sadece İran'da değil bölge ülkelerinde de meşhurdur. İbn Rüste, kitabında İsfahan'da yetiştirilen ayva ve elmaların Bağdat'taki Abbâsî halifesine gönderildiğini, kervanın geçtiği yerlerdeki halkın meyvelerin kokusundan kervanın Bağdat'a giden meyve konvoyu olduğunu anladığını ve satın alabilmek için acele ettiklerini kaydetmektedir.⁴⁰

Nektarin: İki çeşidi vardır. Birincisine “Şetrenci” adı verilir ve çoğunluğu kırmızı, bazı yerleri beyaz olan kırmızı-beyaz bir boncuğa benzer. Diğeri ise kırmızısı ve beyazı halis bir renktedir. Her ikisi de tatlılık, sululuk, yumuşaklık açısından birbirine benzemektedir.⁴¹

³⁶ Nizâmülmülk, s.48.

³⁷ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 23.

³⁸ Kazvînî, *Âsâru 'l-bilâd*, s. 296.

³⁹ Kazvînî, *Âsâru 'l-bilâd*, s. 296; Âvî, s. 30

⁴⁰ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 23.

⁴¹ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 23.

Pirinç: Lincan, Elincan, Çaharmahal, Guhab ve Ceyy, Berâân bölgelerinde üretilmektedir. Ancak üretim miktarı sadece iç pazara yetecek kadar olduğundan diğer tahıllarda olduğu gibi bir ihraç ürünü olarak yetiştirilmemektedir.⁴²

Pamuk: İran'ın en kaliteli pamuğu İsfahan'da yetiştirilmektedir.⁴³

Su Kerevizi: Bahar mevsiminde karın altından kendini gösterir ve kokusu elli adım öteden duyulabilir. Su kerevizinin bu türü sadece İsfahan'a özgü bir bitkidir ve Çaharmahal'ın dağlarında ve Feriden bölgesinde yetişir.⁴⁴

Ayrıca şekerpare kayısı, kiraz, mihri ve germek suruşfadiran üzümü, gurgab ve sin kavunu, karpuz, dut, şeftali⁴⁵, buğday, arpa, bakla, salatalık, patlıcan, burçak, mercimek, mısır, nohut, darı, susam, kenger otu, dağ soğanı ve kenevir⁴⁶ İsfahan'da yetiştirilen geniş tarım ürünü yelpazesi içerisinde sayabileceğimiz ürünler arasındadır.

3. Ekonominin Unsurları

İsfahan'da Cuma ve dinî tatiller hariç her gün ticarî faaliyet sürdürülmekteydi. Bu faaliyette şehrin pazarları önemli bir yer tutuyordu. Pazarlar

⁴² Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 21.

⁴³ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 22.

⁴⁴ Hünerfer, *Âşinâ*, s. 22.

⁴⁵ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49; Âvî, s. 48, 64.

⁴⁶ Âvî, s. 48, 64.

halka arz edilen ürün kategorilerine göre çeşitli sınıflara ayrılmıştı ve her biri farklı merkezlerde bulunuyordu. Örneğin, tuğla ve alçı gibi ürünleri satanlar şehrin etrafında yer alıyordu. Akşamları yaşanabilecek hırsızlık olaylarından veya esnaflar arası çekişmelerden malların zarar görmemesi için pazarların kapıları kilitleniyordu.⁴⁷ Ayrıca pazarlarda farklı iş kollarından usta ve zanaatkârlar toplanıyor ve iş bekliyorlardı.⁴⁸ Böylelikle halk da ihtiyacı olan meslek grubundan ustaya kolaylıkla ulaşabiliyordu.

Büyük Selçuklular Dönemi'nde İsfahan pazarlarında, Bağdat'ta üretilen nâdide tuhafiyeye ürünleri, Kûfe ipekleri, Bizans'ta işlenen sırmalı ve Mısır'da üretilen keten kumaşlar, Bahreyn mücevherleri, Umman abanozu, Hindistan'dan getirilen fildişi, Çin'in nadir eşyaları, Horasan kürkleri, Taberistan kerestesi, Azerbaycan ve Gılân'da hazırlanan yünlü giysiler ve Ermeni halıları gibi farklı bölgelerden gelen lüks, nadir bulunan ve kıymetli ürünlere çok rahat ulaşılabilirdi. Bunlara ilaveten, Maferruhî'nin uzak diyarlar olarak nitelendirdiği bölgelerden getirilen yelkenli gemiler, kap-kacaklar, halılar, mobilyalar, ilaç ve tedavide kullanılan aletler ve tohumlar İsfahanlıların beğenisine ve kullanımına sunulmaktaydı.⁴⁹ İsfahan halkı, sosyal statülerine göre bu geniş ürün yelpazesinden kendine uygun olanlarını kullanmaktaydı.⁵⁰ Bir ürünün arz edilebilmesi için o ürüne talebin olması gerekir.

⁴⁷ Keczâf, İsfahan, s. 64.

⁴⁸ Âvî, s. 54.

⁴⁹ Mâferrûhî, s. 83-84; Âvî, s. 53.

⁵⁰ A. A. Hakimov, Arts and crafts in Transoxania and Khurasan, History of Civilizations of Central Asia, IV, 440.

İsfahan'da farklı coğrafyalardan getirilerek insanların beğenisine arz edilen geniş ticarî ürün yelpazesi, toplumun bu ürünleri talep edebilecek mâlî güce sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Şehrin ticaretine katma değer sağlayan bir diğer ticarî faaliyet, panayırlardır. Müslüman tüccarlar ticaret merkezi olan şehirlerde çeşitli dönemlerde panayırlar kuruyorlardı. Panayırlarıyla ün kazanan şehirlerden birisi de İsfahan'dı. Bu ticarî faaliyet çerçevesinde tüccarlar mallarına göre ayrılıyor ve her grup kendine ait bölgede ürünlerini teşhir ediyordu.⁵¹

Kurulduğu dönemden itibaren büyük bir ekonomik canlılığın yaşandığı İsfahan'da, paranın da önemli bir yere sahip olduğu düşünülebilir. İsfahan'da paranın tarihinin Aşkanîler dönemine kadar uzandığı bilinmektedir.⁵² Abbasîler döneminde de İsfahan'da sikke kestirilmiştir.⁵³ Büyük Selçuklular dönemine baktığımızda ise, arkeolojik kazılar sonucunda Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Mahmud, Berkjaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde İsfahan'da kestirilen altın ve gümüş sikkelere de ulaşılmıştır.⁵⁴

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da alışveriş için Cozâyî ve Arslânî adı verilen altın sikkeler kullanılmaktaydı. Bu dönemde İsfahan'da kullanılan ve

⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, IV, 269.

⁵² Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

⁵³ Kecbâf, s. 58.

⁵⁴ Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 146-147.

günümüze ulaşan sikkelerin ağırlıkları 1,55 ila 5,9 gr., boyutları ise 1,9 ila 2,7 cm aralıklarında değişmekteydi. Sikkelerin bir yüzünde Selçuklu sultanının, diğer yüzünde ise Abbasî halifesinin adları, bunların kenarlarında nerede ve hangi yıl basıldığı bilgisi ile diğer semboller ve yazılar yer almaktadır.⁵⁵

İsfahan'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin en ihtişamlı günlerinde başkent olması da şehrin ekonomik hacmine ve halkın refah seviyesine olumlu bir şekilde yansıyor. Ülke içerisinde toplanan öşür ve harac vergileri ve diğer devletlerin ödediği vergiler⁵⁶ İsfahan'da bulunan devlet hazinesine getiriliyordu. Hanedan üyeleri ve devlet adamlarının hem şahsî kullanımları için köşkler, hem de sosyal sorumluluk projeleri olarak değerlendirebileceğimiz mescit, kervansaray gibi unsurlar inşa etmeleri⁵⁷ sonucunda şehre giren para, başta inşaat sektörü olmak üzere bu sektör ile ilişkili piyasalarda kullanılıyordu. Bu durum İsfahan ekonomisinde sürekli bir sıcak para akışını sağlıyordu. Sıcak paranın kullanımı şehrin ekonomik hacmini büyüten ve şehrin zenginliğini arttıran unsurlardandı.

Sonuç itibariyle, Büyük Selçuklular döneminde İsfahan, Melikşah'ın vefatına kadar ki süreçte ekonomik yönden çok çeşitli gelir kaynaklarına sahip, son derece zengin bir şehirdi. Bu dönemde şehirde geçim sıkıntısı diye bir derdin olmadığı, insanların ihtiyaçlarından fazlasına sahip oldukları ve lüks bir yaşam sürdürdükleri

⁵⁵ Kecbâf, s. 59.

⁵⁶ 483 / 1090-91 yılında ise bir Bizans elçisi şehre gelerek yıllık haracı teslim etmişti.

Bkz. Hüseyinî, s. 44-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 171.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Mimarî Doku Bölümü.

açıktır. Sahip olduğu özellikler şehri devrin önemli cazibe merkezlerinden birisi haline getirmişti. Melikşah döneminde yaşandığı rivayet edilen iki olay, İsfahan'ın bu devirde ulaşmış olduğu ekonomik gücün birer kanıtı niteliğindedirler. İlk rivayete göre Sultan Melikşah, halkın maddî seviyesini öğrenmek amacıyla devletin ekonomik açıdan dar boğazda olduğunu belirterek İsfahanlılardan yüksek miktarda para ister. Durumdan haberdar olan ihtiyar bir kadın sultana mektup yazarak ihtiyaç duyulan paranın tamamını ödemeyi teklif eder. Bir başka rivayet göre ise, Melikşah devrinde İsfahan halkı o kadar zenginleşmişler ki, her sabah evlerinin önüne altın ibrikle su serpmek istemişlerdir.⁵⁸

Bu iki olayın tarihi gerçekliği hakkında değerlendirmelerde bulunulabilir, abartı olarak kabul edilebilir. Ancak biz bunun yerine, aktarılan olayların verdikleri mesaj, bir anlamıyla ana fikir üzerinde durmak gerektiğini düşünmekteyiz.

İsfahan ekonomisi için çizdiğimiz olumlu ve müreffeh tablo Melikşah'ın vefatının ardından aksi yönde değişmiştir. Melikşah sonrası yaşanan siyasî açıdan çalkantılı dönemden en fazla etkilenen yer, devletin başına geçmek için hâkim olunması zorunlu yer konumundaki İsfahan'dı. Fetret döneminde şehir yönetiminin sürekli el değiştirmesi, taht yolundaki rakibi bertaraf etmek isteyenlerin kuşatmalarının sebep olduğu siyasî istikrarsızlık ve Bâtınîlerin hayatın olağan akışını bozan faaliyetleri sonucunda güven ortamının kaybolmasının şehirdeki ekonomik sisteme de zarar verdiği muhakkaktır. Özellikle kuşatmalar altında şehirdeki

⁵⁸ Mirjafari, s. 623; Hünerfer, *Gencîne*, s. 58.

ekonomik faaliyetlerin durma noktasına geldiği, halkın başta temel gıda maddeleri olmak üzere ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandıklarını görmekteyiz.

V. BÖLÜM

TOPLUMSAL VE DİNÎ YAPI

A. Demografik Yapı

Büyük Selçuklular dönemindeki İsfahan'ın siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî yapısının tam olarak ortaya çıkabilmesi için öncelikli olarak şehirde kimlerin yaşadığının bilinmesi gerekir. İsfahan'ın ilk sakinlerinin Merv kökenli olduğuna dair bir rivayet mevcuttur.¹ Bununla birlikte İsfahan'ın etnik yapısı sabit kalmamış sürekli değişim göstermiştir. Şehir, kuruluşundan Büyük Selçuklu hâkimiyetine kadar geçen süreçte birçok farklı hanedanın egemenliğine girmiştir. Hâkim olan devletlerin kendi siyasî hedefleri doğrultusunda uyguladıkları iskân politikaları sonucunda Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde İsfahan; farklı ırk, dil ve dinlerden insanların ikamet ettiği kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Bu kozmopolit yapı içerisinde toplumsal birliktelikler din, etnik köken, meslektaşlık, hemşerilik gibi ortak paydalar üzerine kurulmuştur.² İsfahan toplumunu oluşturan etnik unsurlar şunlardır:

1. Farslar

İsfahan'da halkın büyük çoğunluğunu şehrin yerlisi olan Fars kökenli dihanlar oluşturmaktaydı.³ Bununla birlikte İslam fethiyle başlayan süreçte idarenin sırasıyla Araplar, Deylemliler ve Türklere geçmesi neticesinde şehrin yerlileri yönetilenlere dönüşmüştür.

¹ İbn Fakih, *Buldân*, s. 321.

² Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 87; Makdisî, *Ahsenu't-tekasim*, s. 386.

³ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 86.

2. Araplar

İsfahan'daki Arap varlığı, şehri fetheden İslam ordusunun öncü birliklerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays'ın Teymere bölgesine yerleşmesiyle başlamıştır.⁴ İsfahan'a yerleşen Araplar genellikle, başta şehrin fethi sırasında olmak üzere Sâsânî toprakları ve Horasan Bölgesi'nin fethinde yer alan kabilelere mensupturlar. Ayrıca Kûfe ve Basra'dan gelerek şehre yerleşenler de İsfahan'daki Arap nüfusunu oluşturmuştur.⁵ Araplar ikamet etmek için çoğunlukla Teymere, Ceyy, Enâr, Berkrud, Kûmidân ve Erdistan bölgelerini seçmiştir.⁶ İsfahan'da ikamet ettiğini tespit ettiğimiz Arap kabileleri şunlardır:

a. 'Anber Kabilesi

Temîm Kabilesi'nin bir kolu olan Anber Kabilesi⁷,nden İsfahan'da yaşadığını tespit ettiğimiz ilk isim büyük fıkıh âlimi imam Züfer (110-158)'in babası Huzeyl b. Kays'dır. Huzeyl, Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed döneminde İsfahan valiliği yapmıştır.⁸ Huzeyl'in tayininin ardından 'Anber kabilesinin buraya yerleştiği görülmektedir.⁹

⁴ Tarih-i Kum, s. 24.

⁵ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 50.

⁶ A.K.S. Lambton ve J. Sourdel-Thomine, *İsfahan*, s. 170.

⁷ İbn Hazm, *Cemheretü ensabi'l-arab*, s. 208; Kehhâle, I, 126.

⁸ İbn Hazm, *Cemheretü ensabi'l-arab*, s. 208.

⁹ Belâzurî, *Futûh*, s. 310.

b. Anz Kabilesi

Günümüzde de varlığını sürdüren kabilenin soyu Adnân'a kadar uzanır. Asıl yurdu Yemâme olan kabilenin¹⁰ İsfahan'a gelişi muhtemelen daha önce ikamet ettikleri yerlerden olan Kûfe üzerinden olmuştur. Şehrin, Cabelek ve Berkrud¹¹ bölgesinde ikamet etmekteydiler.

c. Benî Abdu'l-Kays Kabilesi

Kabilenin atası olan Abdülkays'ın soyu Efsa, Du'miyy, Cedile, Esed, Rabîa, Nizâr ve Ma'd yoluyla Hz. İsmail'in soyundan gelen Adnân'a kadar ulaşır¹² ve Hz. Peygamber'in nesebi ile birleşir. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde özellikle Sâsânî İmparatorluğu'na karşı kazanılan zaferlerde büyük pay sahibidirler. Abdu'l-Kays Kabilesi mensupları fetihlerin ardından Tevvec, Basra, Kûfe, Musul ve Merv'in yanı sıra İsfahan'a da yerleşmişlerdir.¹³

d. Benî Hanîfe Kabilesi

Bekir b. Vâil kabilesinin önemli bir koludur. Kabile mensuplarının soyu Adnân'a kadar uzanır.¹⁴ İsfahan'a ne zaman geldiklerine dair bir kayda rastlanılamamakla birlikte bu kabileye mensup olan kişilerin de fethi müteakiben İsfahan'a yerleşmiş oldukları düşünülebilir.

¹⁰ Abdülkerim Özaydın, "Aneze", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 195-196.

¹¹ A.K.S. Lambton ve J. Sourdel-Thomine, *İsfahan*, s. 170.

¹² Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, s. 148.

¹³ Mustafa Fayda, "Abdülkays", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 248-249.

¹⁴ Kehhâle, I, 312; M. Ali Kapar, "Hanîfe", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 42.

e. Benî Hilâl Kabilesi

Bu kabilenin mensupları İsfahan'ın Teymere adlı yerleşim biriminde ikamet etmekteydiler.¹⁵

f. Debbe Kabilesi

Adnânîlere mensup bir kabiledir.¹⁶ Debbe kabilesinden İsfahan'a gelen ilk isim şehrin valisi Zeyd b. Husayn'dır.¹⁷ Muhtemelen onun valiliği sırasında kabilesine mensup kişiler İsfahan'a yerleşmişlerdir.

g. Hemdân Kabilesi

Yemen'de yaşayan Kahtânîler'e mensup bir Arap kabilesidir. Şeceresi Hemdân b. Malik b. Zeyd b. Evsele b. Rebîa b. el-Hiyâr b. Malik b. Zeyd b. Kehlân şeklindedir.¹⁸ Hemdânîler İsfahan'ın çoğunlukla Cermkâsân ve Serdkâsân bölgelerinde ikamet etmekteydiler.¹⁹

¹⁵ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu kabâili'l-arab*, Beyrut, 1994, II, 661.

¹⁷ İbn Hazm, *Cemheretü ensabi'l-arab*, s. 204-205.

¹⁸ Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, s. 106.

¹⁹ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

h. Huzaâ Kabilesi

Kahtanîler'e mensup²⁰ olan bu kabilenin İsfahan bölgesine gelişi, şehrin Müslümanların eline geçişiyle eş zamanlıdır. Şehri fetheden komutanlardan Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ²¹, Huzâa kabilesine mensuptur.

i. Kays Kabilesi

İsfahan'ın Teymere²² ve Enâr²³ adlı yerleşim yerlerinde ikamet etmekteydiler.

j. Sakîf Kabilesi

Kays Aylân'dan Hevâzin kabilesinin bir koludur. Asıl yurdu Taif olan Sakîf kabilesi mensupları, İslâm fetihleri sırasında Arap yarımadasının farklı bölgeleri, Irak, Hindistan, Sind, Kuzey Afrika ve Endülüs'ün²⁴ yanı sıra İsfahan'a da

²⁰ Kehhâle, I, 338.

²¹ İbn Fakih, *Buldân*, s. 529; İbnü'l-İbri, *Tarihu muhtasaru'd-düvel*, s. 102; Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 157. Yâkût, Seyf'den aktardığını kaydettiği bir rivayette, Abdullah b. Büdeyl b. Verka el-Huzaî'nin Sıffin savaşında öldürüldüğünde 24 yaşında olduğunu, bu sebepten dolayı İsfahan'ın fethinde yer alamayacağını aktarmaktadır. bk. Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, s. 209.

²² Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88; A.K.S. Lambton ve J. Sourdell-Thomine, *Isfahan*, s. 170.

²³ A.K.S. Lambton ve J. Sourdell-Thomine, *Isfahan*, s. 170.

²⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Sakîf", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 10-11.

yerleşmişlerdir. Kâsım b. Fazl es-Sekafî, Ahmed es-Sekafî Büyük Selçuklu döneminde yaşamış, bu kabileye mensup âlimlerdendir.

k. **Temîm Kabilesi**

Adnânîlere mensup bir Arap kabilesidir. Temîm kabilesi mensupları Hz. Ömer dönemi fetih hareketlerine katılmış ve önemli yararlılıklar göstermişlerdir. Fetihlere katılanlardan bir kısmı Sâsânî topraklarına yerleşmişlerdir.²⁵ Bunlar arasında İsfahan'ı fetheden İslam ordusunun öncü birliklerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays da vardı. Temîm kabilesi mensupları İsfahan'ın Teymere²⁶ ve Ceyy²⁷ adlı yerleşim yerlerinde ikamet etmişlerdir.

3. **Yahudiler**

İsfahan'ın en eski sakinlerindendirler. Bâbil Kralı Buhtu'n-Nasr²⁸ (m.ö. 605-562) m.ö. 587 yılında, Kudüs'ü ele geçirince burada yaşayan edip ve sanatkarları²⁹ esir ederek³⁰ İsfahan'a kadar getirdi ve burada bıraktı. Yahudiler iklimi Kudüs'e

²⁵ İrfan Aycan, "Temîm", *DİA*, XL, 418-419.

²⁶ Tarih-i Kum, s. 24.

²⁷ A.K.S. Lambton ve J. Sourdel-Thomine, *İsfahan*, s. 170.

²⁸ İbranice ismi Nebûkadrezzar'dır. Bk. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 380.

²⁹ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

³⁰ İbn Fakih, Yahudilerin Kudüs'ten kendilerinin kaçtığını aktarmaktadır. Bk. İbn Fakih, *Buldân*, s. 530.

benzeyen³¹ Ceyy yakınlarındaki³² Benihna mahallesinde³³ kendilerine bir yaşam alanı inşa ederek Yahudiyye adını verdiler.³⁴

Yahudiler şehre geldiklerinde yaklaşık 2700 kişiydi.³⁵ Selçuklu dönemine gelindiğinde ise, bu rakam 3500 kişi civarındaydı.³⁶ Bölgede en fazla Yahudi'nin yaşadığı şehir İsfahan'dı.³⁷

Büyük Selçuklular döneminde Yahudiler çoğunlukla ticaret ile uğraşmaktaydılar.³⁸ Nitekim şehirdeki zengin tüccar ailelerinin büyük çoğunluğu bu millettendi.³⁹ Ayrıca Yahudiler ticaretin yanı sıra kasaplık, hacamatçılık, dericilik ve dokumacılık ile de meşgul oluyorlardı.⁴⁰

³¹ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

³² Yâkût, *Mucemu'l-Buldân*, I, 208.

³³ İbn Fakih, *Buldân* trc. s. 97.

³⁴ Yâkût, *Mucemu'l-Buldân*, I, 208; Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296; Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 388; Ensarî, s. 289; Makrizî, *Kitabu'l-Mevâiz*, III, 720.

³⁵ *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 525

³⁶ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 65.

³⁷ Himyerî, s. 43.

³⁸ Yâkût, *Mucemu'l-Buldân*, I, 209.

³⁹ M. Sel., "İspahan", *the Jewish Encyclopedia*, s. 659.

⁴⁰ Kecbâf, s. 65.

4. Deylemliler

Etnik kökenleri tam olarak belirlenemeyen Deylemliler muhtemelen çok eski dönemlerden beri İran'da yaşayan, fakat Farisî olmayan bir kavme mensupturlar.⁴¹ Büveyhîlerin İsfahan'da idareyi ele geçirmesinin ardından bu bölgede Deylem kökenli Alauddevle Muhammed b. Rüstem Düşmanziyâr hâkim oldu. Onun idaresi altında Deylemliler bir nüfusun şehre yerleşmiş olması muhtemeldir.

5. Kürtler

İsfahan toplumunu oluşturan bir diğer etnik unsur ise Kürtlerdi.⁴² İsfahan'da Kürt nüfusun varlığına dair belirleyebildiğimiz en eski tarih 295 / 907-908 yılıdır. Nitekim İsfahan'da ikamet eden Kürtler, söz konusu yılda Halife Muktedir Billah'a isyan eden Abdullah b. İbrahim el-Mesmaî'ye katılmışlardır.⁴³ Ancak onların şehre ne zaman ve nasıl geldikleri hakkında kaynaklarımızda net bir bilgiye ulaşamadık. İsfahan'da Kürt nüfus, şehrin Kâmdân ve Fehmân isimli yerleşim yerlerinde ikamet etmekteydi.⁴⁴

⁴¹ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 264.

⁴² Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 12.

⁴⁴ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

6. Türkler

Türklerin İsfahan'a ilk gelişi 420 / 1029-1030 yılında olmuştur. Sultan Gazneli Mahmud, mağlup ettiği Arslan Bey'in siyasî hâkimiyetini kabul eden yaklaşık 2000 çadırılık bir Türk grubunu İsfahan'a yerleştirmiştir.⁴⁵

İsfahan farklı etnik grupların ikamet ettiği bir şehirdi. Bununla birlikte şehirde etnik temelli bir çatışma veya ayrışma kaynaklarımızda yer almamaktadır. Bunun sebebi, incelediğimiz dönemde insanlar arasındaki ayrışmanın milliyetçilik üzerinden değil, din veya mezhep üzerinden yapıyor olmasıdır. Esasen şehir halkı hakkında bilgi veren Yâkût'un insanlar arasındaki mücadeleleri mezhep mücadelesi üzerinden vermesi bu durumun bir sonucu olmalıdır.

7. Nüfus

Elde kesin bir arşiv belgesi bulunmaması nedeniyle, İsfahan'ın Büyük Selçuklu Devleti dönemindeki nüfusu hakkında net bir rakam veremiyoruz. Ancak bir takım mukayeseler ile bu konu hakkında tahminde bulunabiliriz.

Maferrehî, İsfahan'da günlük 2000 koyun ve 100 ineğin tüketildiğini kaydetmiştir.⁴⁶ Bu bilgidен hareketle Lambton, en makul hesaplama ile bile şehrin nüfusunun 100.000 kişiden fazla olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Ancak verilen bu hayvan sayılarından bir değerlendirme yapmanın çok doğru sonuçlar vermeyeceği

⁴⁵ İbnü'l-İbri, *Tarihu muhtasaru'd-düvel*, s. 180.

⁴⁶ Mâferrûhî, s. 86. Âvî, s. 64.

⁴⁷ A.K.S. Lambton ve J. Sourdel-Thomine, *Isfahan*, s. 172.

kanaatindeyiz. Öncelikli olarak verilen rakam tüm şehir için değil yakın mahalleler içindir. Bu yakın mahallelerin İsfahan'ın ne kadarlık bir bölgesine tekabül ettiği ise meçhuldür. Bununla birlikte, unutulmamalıdır ki bu eser İsfahan'ı övmek için yazılmıştır. Bu amaca yönelik olarak verilen sayılar veya aktarılan özelliklerin abartılmış olma ihtimali yüksektir. Sonuç olarak, kitapta verilen rakamlar veya nitelikler üzerine bir bilgi inşa etmek yerine bunları kesretten kinaye olarak kabul etmenin daha doğru bir yaklaşım olacağını düşünmekteyiz.

İsfahan'ın nüfusunu hesaplamaya çalışan isimlerden birisi de David Duran Guedy'dir. O, kendisine, Bulliet'in şehirlerin nüfusunu bulmak için geliştirdiği sistemi örnek almıştır. Buna göre, şehrin yüzölçümü nüfus yoğunluğuna çarpılarak şehirde ikamet edenlerin sayısı hesaplanabilir. Guedy, İran coğrafyasında bulunan şehirlerdeki binaların çok katlı olmamasından hareketle, Bulliet'in Nişabur için kabul ettiği hektar başına 100 ila 200 kişi arasını değer olarak almış ve yapmış olduğu hesaplamalar neticesinde İsfahan'ın Selçuklular dönemindeki nüfusu için 150.000 rakamının uygun olacağı sonucuna varmıştır.⁴⁸ Biz bu rakamın da şehrin nüfusunu tam olarak yansıtmadığı kanaatindeyiz.

Selçuklularla döneminde şehrin alanı 15.000 adımdan fazlaydı.⁴⁹ Bu rakam yaklaşık 8 km²'ye, hektar üzerinden hesaplayacak olursak 800 hektara karşılık gelmektedir. Bulliet'in vermiş olduğu rakamı esas aldığımızda şehir içerisinde yaşayanların nüfusu için 80.000 ila 160.000 arası bir rakama ulaşmaktayız. Şehir

⁴⁸ Guedy, s. 26.

⁴⁹ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

surları dışında Berâân, Sünbülân, Hurçân, Fursân, Bağ-ı Abdu'l-Azîz, Kervâân, Eşkhân, Lenbân ve Vîzâbâd isimli yerleşim yerlerinin var olduğunu biliyoruz.⁵⁰ Adı geçen yerleşim yerleri Büyük Selçuklu döneminde mahalle olarak adlandırılmaktadırlar. Bu durum, zikredilen yerleşim birimlerine ait köylerin var olduğunu göstermektedir. Netice itibariyle, şehrin Selçuklular döneminde kazandığı siyasî ve ekonomik itibarı da göz önüne aldığımızda, sur içi nüfusa kale duvarları dışında yaşayanları da ilave ederek 150.000'den daha fazla olmalıdır.

Tahmin ettiğimiz nüfusu Farslar, Araplar, Deylemliler, Kürtler, Türkler ve Yahudiler oluşturmaktaydılar. Adı geçen Her bir toplum için net bir rakam söyleyemiyoruz. Bununla birlikte, Yakubî III. / IX. yüzyılda toplumu oluşturan unsurlardan bahsederken Farsların sayısının Araplardan fazla olduğunu söylemiş, diğer halklardan bahsetmemiştir. Bu durum büyük çoğunluğun bu iki milletten oluştuğunu düşündürmektedir.

B. Sosyal Hayat

1. Toplumsal Sınıflar

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da ikamet edenler, genel itibariyle aldıkları görevler ve meslekleri temel alınarak sınıflandırılmışlardır. Bu isimlendirmelerden hareketle, İsfahan toplumunu oluşturan zümreleri genel itibariyle, Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmasının ardından İsfahan'da ikamet etmeye başlayan askerî⁵¹ ve idarî bürokratlar⁵², tarım ile uğraşan toprak

⁵⁰ Mâferrûhî, s. 81; Âvî, s. 51.

⁵¹ Mâferrûhî, s. 87.

sahipleri⁵³, ithalat ve ihracat ile uğraşan tüccar⁵⁴, şehir ekonomisinin önemli bir unsuru olan esnaflar⁵⁵, halk zümresi⁵⁶ ve serseriler⁵⁷ olarak sınıflandırabiliriz. Ayrıca şehrin sahip olduğu ilmî düzey ve kurulan medreselerden hareketle şehirde bir ilmiye sınıfının olduğunu da söyleyebiliriz.

2. Toplumsal Özellikler

İsfahan toplumu hakkında bilgi veren kaynaklarımız şehir halkını tarif ederken, olumlu ve olumsuz birçok özelliği sıralamışlardır. İsfahan halkı için zikredilen olumlu özelliklere baktığımızda, İsfahanlılar en güzel toplumlar arasında sayılmıştır.⁵⁸ Ayrıca İsfahan, en akıllı⁵⁹ ve en iyi silah kullanan⁶⁰ insanların ikamet ettiği yerlerden birisi olarak kabul edilir.

⁵² Ibn Rustah, s. 153; Ibn Havkal, s. 363; Mâferrûhî, s. 87.

⁵³ Mâferrûhî, s. 87.

⁵⁴ Mâferrûhî, s. 87.

⁵⁵ Mâferrûhî, s. 88.

⁵⁶ Ibn Rustah, s. 153; Mâferrûhî, s. 88.

⁵⁷ Mâferrûhî, s. 88.

⁵⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekasim*, s. 257; İbn Fakih, s. 418.

⁵⁹ İbn fakih, *Buldân*, s. 418; Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 257.

⁶⁰ İbn fakih, *Buldân*, s. 418; Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 257.

Yezdigerd, Nihavend şavaşında mağlup olunca ordusunda bulunan 1.000 tatlıcı İsfahan'a yerleşmiştir. Bu sebepten dolayı İsfahanlılar “tatlıcıların hocası” olarak kabul edilmektedir.⁶¹

Zikredilen olumlu özelliklerinin yanı sıra İsfahanlılar için bazı kötü benzetmelerde de bulunulmuştur. Bu bağlamada nitelendirmeler arasında “en düzenbaz”⁶², “en cimri”⁶³, “sefil”⁶⁴, “gayr-i meşru ilişkiye düşkün”⁶⁵ ve “dinsiz”⁶⁶ gibi olumsuz sıfatları da görmekteyiz. İsfahan'da yalan söylemenin yaygın olması şiirlere dahi konu olmuştur.⁶⁷

Toplum için kullanılan, özellikle olumsuz nitelendirmelerin genele mâl edilmesinin yanlış sonuçlar ortaya çıkarabileceği muhakkaktır. Bununla birlikte kitaplara ve şiirlere konu olacak kadar bir nitelendirme üzerinde durulması, en azından toplumun bir kesiminin ahlakî düzeyinin düşüklüğüne işaret etmesi açısından önemlidir.

⁶¹ İbn Fakih, *Buldân*, s. 530.

⁶² İbn fakih, *Buldân*, s. 419; Makdisî, *Ahsenu't-tekasim*, s. 257.

⁶³ İbn fakih, s. 418; Makdisî, *Ahsenu't-tekasim*, s. 257; Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 209.

⁶⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekasim*, s. 257.

⁶⁵ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 209.

⁶⁶ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, V, 413.

⁶⁷ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49.

Hürremîlik, Cenahîlik ve Bâtînîlik toplum düzenini bozan ve şehre büyük zararlar veren inanışların insanlara verdikleri zararlar ve çizdikleri imaj göz önüne alındığında, İsfahan toplumu hakkında var olan menfî değerlendirmelerin temelinde bu grupların olduğunu düşünebiliriz. Zira, Selçuklular döneminde Bâtînîler ve de daha önceki dönemlerde İsfahan'da taraftar bulabilen İslam dışı unsurların itikatları ve yaşayışları şehir için belirtilen olumsuz özelliklerle benzerlikler göstermektedir. Hz. Âdem (a.s.) ve Havva'nın cennetten çıkarılıp dünyaya gönderildiklerinde Şeytan'ın da onlarla beraber geldiği ve İsfahan'da yaşadığı,⁶⁸ ayrıca Deccal'in İsfahan'dan hatta Yahudiyye'den⁶⁹ çıkacağına dair rivayetleri de⁷⁰ bu çerçevede değerlendirebiliriz.

3. Halkın Geleneksel İnanışları

Maferruhî, İsfahan toplumunda var olan bir takım geleneksel inanışları nakleder. Bunlardan birisine göre, Ruveydeşt mahallesine bağlı bir köyde⁷¹ halk “tezkere mührü” adını verdikleri demirden bir mühre sahipti. Dolu yüklü bulutlar köyün üstüne toplandığında bu mührü kalelerinin etrafına asıyorlardı. Böylelikle mühürlerin bulutları köyden uzaklaştırdığına inanıyorlardı.⁷²

⁶⁸ İbn Fakih, s. 536.

⁶⁹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 50.

⁷⁰ İbn Fakih, s. 536; Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 209.

⁷¹ Kaynakta köyün adı geçmemektedir.

⁷² Mâferrûhî, s. 16; Âvî, s. 37.

Heraskan Ebruz köyünün bulunduğu kalenin etrafı bir hendek ile çevriliydi. İnanişâ göre, hendeğin içerisine dışarıdan hiçbir şey düşmüyordu. Birisi hendeğin içerisine bir şey atmak istediğinde çıkan büyük bir rüzgâr hendeği temizliyordu. Yine aynı köyün bir fersaha bir fersah alana sahip “fas” adı verilen bir yeri vardı. Bu bölgede otlayan hayvan sürüleri ile vahşi hayvanlar birbirlerine saldırmazlardı. Bu sebepten dolayı halk bölgenin büyülü olduğuna inanırdı.⁷³

Gâleher köyünde ise halk, Ebrûz dağından damla damla çıkan suyun şifalı olduğuna inanırlardı ve tîr ayının⁷⁴ ilk günü o çevrede oturan köylüler dağın eteğinde toplanıp “Ey Söğüt kızı! Falanca kişinin hastalığına şifa olması için bu sudan bana biraz ver” diyerek farklı yerlerden hareket ederek taş atarak dağa yaklaşıyorlar ve bir yerde toplanıyorlardı. Topladıkları suları hastalıklarında kullanarak şifa bulduklarına inanıyorlardı.⁷⁵

Ebrûz Kâşân köyünden çıkan “Esfizâb” denilen su akıntısı⁷⁶ bölgede bulunan köylerin su ihtiyacını karşılıyordu. Bu suyun özelliği kaynağının bulunamamasıydı. Rivayete göre, bu sudan içen Arap asıllı İsfahanlıların hepsi bir musibet ile

⁷³ Mâferrûhî, s. 16; Âvî, s. 37.

⁷⁴ İran takviminde 22 Haziran-22 Temmuz arasına tekabül eden aydır. Yaz mevsiminin başlangıcıdır.

⁷⁵ Mâferrûhî, s. 16-17; Âvî, s. 37-38.

⁷⁶ Metinde “کاريز” şeklinde geçmektedir. Bu kelime sözlükte “su mecrası. Su yolcular suyun, cereyanını tecrübe için saman ve talaş döktükleri için kahriz denilmiştir.” Şeklinde geçmektedir. Bk. Ziya Şükun, III, 1479.

karşılaşmışlardır. Bu yüzden Araplar susuzluktan ölseler bile bu sudan içmiyorlar ve bu bölgede ikamet etmiyorlardı.⁷⁷

21 Aralık gününü 22 Aralığa bağlayan geceye Şeb-i Yelda” denirdi. Bu gece Kuzey yarımkürede yılın en uzun gecesidir. İranlılar ve diğer bazı kavimler bu geceyi kutsal kabul ederler ve kutlama yaparlardı.⁷⁸ İsfahan’da bu gecede 30 âciz misafiri evinde ağırlayan ve onları mutlu edenlerin evinden mutluluk, huzur ve refahın eksik olmayacağına inanılırdı.⁷⁹

4. Günlük Hayat

İsfahan halkı hakkında bilgi veren Maferruhî, şehirde yaşayanların İsfahan’a değer kattığını vurgulamaktadır. Onun anlattığına göre, toplumun bütün sınıfları, her sabah mutad oldukları saatte çocuklarını divan, meydan, bahçe veya dükkân gibi farklı yerlerde bir araya getirmek için toplanırlardı. Herkes çocuğunun güzel bir isimle anılmasını arzular ve bu sebepten dolayı aralarında hangisinin soyunun daha üstün olduğunu ve evlilik ile ne kazandıklarını tartışırlar, hizmetkâr ve arkadaşlarının çokluğuyla gururlanırlardı. Bunu yaparken de zekâlarıyla övünür ve kimin daha yetenekli, daha kurnaz olduğunu, en iyi kimin ata binip avlandığını ve en fazla arazinin kimde olduğunu tartışırlardı. Bunlarla birlikte aynı zamanda musiki ve şarap hakkında konuşup hangisinin daha zengin ve malının çok olduğu, usta oldukları

⁷⁷ Mâferrûhî, s. 17; Âvî, s. 38.

⁷⁸ <http://www.loghatnaameh.org/dekhodaworddetail-86175dc091de45d7b33086b910c4d6e8-fa.html>, 29.05.2012.

⁷⁹ Âvî, s. 65.

meslekler ve sanatlar, dövüş sporları ve insanları aldatmaktaki maharetleri konusunda yarışarlardı. Sonra her biri sınıfına göre, leziz yemeklerin ve en kaliteli içeceklerin olduğu meclislerde en iyi müzik ve eğlence için ne gerekiyorsa yapardı.⁸⁰

Nevruz kutlamaları da İsfahanlıların vazgeçilmez eğlenceleri arasındaydı. Yeni yılın huzur, mutluluk ve bolluk içerisinde bereketli geçmesi için kutlanan nevrüzda⁸¹ toplumun her sınıfından küçük-büyük bütün İsfahanlılar kendi sınıfına göre rengârenk elbiselerini giyerek Corin adı verilen pazar yerinde toplanıp her çeşit yemek ve meşrubatla nevrüzü kutlardı. 1-2 ay süren bu kutlamalarda insanlar, neşe ve sevinç içerisinde oyunlar oynar hayatın zevk ve lezzetlerinden istifade ederlerdi. Muhtemelen ürün çeşitlerine göre kurulan birçok pazarda, pazarcılar ve seyyar satıcılar herkesin bütçesine göre çeşit çeşit malları insanların beğenisine sunarlardı.⁸² Bu bakımdan nevrüz kutlamasını aynı zamanda bir alışveriş şenliği olarak da değerlendirebiliriz.

İsfahanlılar için et, sofraların vazgeçilmez yiyeceklerinden birisiydi. Her yıl çok sayıda hayvan kesilerek⁸³ “behâr hôş”⁸⁴ adı verilen bir yöntemle etler kurutulup

⁸⁰ Mâferrûhî, s. 88.

⁸¹ Âvî, s. 36.

⁸² Âvî, s. 17.

⁸³ 100.000 koyun ve 1.000 inek. Bk. Mâferrûhî, s. 86; Âvî, s. 64

⁸⁴ Eti tuz ile kurutup kış için saklama işlemine denir. Bk.

<http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail->

[0bf0ea8acb5b402496d4f9a3536bf2e6-fa.html](http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-0bf0ea8acb5b402496d4f9a3536bf2e6-fa.html) 30.05.2011.

günümüzdekine benzer şekilde pastırma haline getirilirdi. Böylelikle etler yıl boyunca lezzetinde, kokusunda her hangi bir değişiklik olmadan, çürüme veya böceklenme meydana gelmeden saklanırdı. Bunlar uzak bölgelere dahi, hediye olarak gönderilirdi. İsfahanlılar bozulma ihtimali yüksek olan et ile sebze ve meyve gibi ürünlerini, yiyeceklerin uzun süre bozulmadan kalabilmesini sağlayan soğuk hava depolarına benzetebileceğimiz yerlerde saklarlardı.

5. İsfahan’da Kullanılan Diller

İsfahan’da kullanılan dillere baktığımızda, Eşkanîler döneminde kestirilmiş sikkelerde Yunanca’nın var olduğunu görmekteyiz. Sâsânîler döneminde ise kullanılan dil ve yazı, Pehleviceye dönüşmüştür. Şehrin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinin ardından ise, İsfahan’da Arapça yaygınlık kazanmıştır.⁸⁵ Selçuklular dönemine gelindiğinde ise halk arasında Farsça, Arapçadan daha yaygın şekilde kullanılmıştır. Selçukluların etkisiyle bu dönemde kullanılan Farsça ve Arapça’ya, Türkçe ifadeler girmiştir.⁸⁶ Yahudilerin İsfahan ticarî hayatının önemli bir parçası olması⁸⁷, İbraniceyi özellikle Avrupa ülkeleri ile kurulan ticarî ilişkilerde sıklıkla kullanılan bir dil haline getirdi.⁸⁸ Ayrıca şehirde var olan etnik unsurlardan hareketle Arapça ve Farsça’nın yanı sıra Türkçe, Kürtçe gibi dillerin de İsfahan’da kullanıldığı sonucuna varabiliriz.

⁸⁵ Mîr Seyyid Ali Cenâb, *Ferheng-i Merdum-ı İsfahan*, Sâzmân-ı Ferheng-i Tefrîh-Şehrdâr-ı İsfahan, 1385hş., s. 15-16.

⁸⁶ Mîr Seyyid Ali Cenâb, s. 17.

⁸⁷ M. Sel., *Ispahan md. the Jewish Encyclopedia*, s. 659.

⁸⁸ Libby Benedict, “İsfahan”, *The Universal Jewish Encyclopedia*, s.607.

İsfahan'da konuşma dilinin ari lisanlardan biri olan Pehlevice olmasına rağmen⁸⁹ edebiyat ve bilim dili olarak Arapça tercih ediliyordu. Şehrin bu dönemde yetiştirmiş olduğu ilim adamlarının eserlerini Arapça yazmayı tercih ettiklerini görmekteyiz.

Farklı etnik unsurların anlaşabilmelerinin yolu birbirlerinin dillerini bilmelerinden geçmektedir. Bu sebepten dolayı, İsfahan'da insanların, en azından meramlarını anlatacak kadar diğer etnik unsurların dillerini öğrendiklerini de söyleyebiliriz.

6. Dinî Yapı

İsfahan'daki Yahudi nüfusu demografik yapı altında incelediğimiz için bu başlık altında şehirdeki Müslümanların durumunu inceleyeceğiz.

1. Şîlik

İsfahan'da Şîlik erken dönemlerden itibaren taraftar bulmuştur. Hemdân kabilesinin önde gelen isimlerinden olan ve Hz. Ali döneminde İsfahan, Rey ve Hemedân valiliğini yürüten Yezid b. Kays (ö. 37) İsfahan'da Hz. Ali taraftarı olarak tanımlanan ilk isimdir. Büyük Selçuklu öncesi şehre hâkim olan Şîî Büveyhîler ve Kâkûyîler döneminde iktidarın resmi mezhebi olması hasebiyle on iki imam Şîliği şehirde yaygınlık kazanmıştır.⁹⁰ Buna mukabil Büyük Selçuklu döneminde Şîî

⁸⁹ İbn Hurdazbih, s. 57.

⁹⁰ Eymanî, s. 112.

unsurun şehirdeki etkinliğini kaybettiği görülmektedir. Bu nedendir ki şehir devrin önemli sünnî merkezleri arasında zikredilmektedir. Esasen bu görüşü destekleyebilecek verilere de ulaşabiliriz. İsfahan'daki Şîîlerin tarihi üzerine yapılmış bir çalışmada, yüzyıllara göre şehirdeki Şîî bilginlerden bahsedilirken Selçuklu hâkimiyetindeki dönemde yarı yarıya bir azalma görülmektedir. Bu durum şehirde Şîî nüfusun azalmasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte Sultan Muhammed Tapar döneminde Ahmed b. Abdulmelik önderliğinde yaklaşık 30.000 Bâtınî'nin şehirde var olduğunu görmekteyiz. Bâtınî unsurun temellerini şehirdeki Şîîler oluşturmuştur. Bu durumu bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde değerlendirdiğimizde, merkezi otoritenin güçlü olduğu ilk dönemde toplumun Şîî kesiminin toplumsal görünürlülüğünün zayıfladığını söyleminin daha yerinde olacağı kanaatindeyiz.

2. Sünnîlik

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan, Sünnîliğin en önemli merkezlerinden birisi haline geldi.⁹¹ Bu Sünnî yapıyı oluşturan unsurlara baktığımızda;

1. Hanefîlik

İsfahan'a yerleşen Arapların büyük çoğunluğunun Ebû Hanife'nin şehri olan Kûfe'nin yanı sıra Basra'dan buraya gelmiş olmaları⁹² ve geldikleri coğrafya ile

⁹¹ Heidi A. Walcher, *Between Paradise and Political Capital: The Semiotics of Safâvîd* Isfahan, s. 335

<http://environment.research.yale.edu/documents/downloads/0-9/103walcher.pdf>

14.06.2012

⁹² Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 86.

bağlarını koparmamaları Hanefîliğin İsfahan'da yayılmasına zemin hazırlayan sebepler arasında gösterilebilir.⁹³ Büyük Selçuklu hanedanının Hanefî olması ve şehre kendi mezheplerinden bir kadı tayin etmeleri şehirdeki Hanefî oranını arttırmıştır. Ayrıca Melikşah'ın tesis ettiği medresede hanefî fikhının da öğretilmesi⁹⁴ şehirdeki Hanefî sayısının artmasına imkân sağlamıştır. Büyük Selçuklular döneminde Hanefî mezhebine mensup olanlar Cobâre mahallesinde ikamet etmekteydiler.⁹⁵

b. Hanbelîlik

Selçuklular İsfahan'a hâkim olduklarında Hanbelîlik İsfahan'da en yaygın mezhep konumundaydı. Hanbelîliğin şehirdeki önderi konumundaki ibn Mende ailesi İsfahan'ın entelektüel yaşamında önemli bir yere sahipti. Onların etkinliği, bölge şehirlerindeki en kalabalık Hanbelî nüfusun, Bağdat dâhil olmak üzere, İsfahan'da oluşmasını sağlamıştır.⁹⁶

c. Şâfîlik

Büyük Selçuklular hâkimiyetin ardından İsfahan'ın mezhebî yapısında önemli bir değişim yaşanmıştır. Şehirde Hanbelîlik etkinliğini kaybetmiştir. Şâfî öğretile

⁹³ Guedy, s. 35-36.

⁹⁴ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 277-278.

⁹⁵ Kecbâf, s. 45.

⁹⁶ Sıbt, s. 194.

toplumun çoğunluğunun benimsediği görüşler haline gelmiştir.⁹⁷ Şâfîiler, Derdeşt mahallesinde ikamet etmekteydiler.⁹⁸

3. Selçuklu Hâkimiyetinin İsfahan'ın Sünnî Mezhebî Yapısına Etkileri

Selçukluların şehre hâkim olmasının ardından ise, Hanbelîlik şehirdeki etkinliğini kaybetmiş ve İsfahan'da Hanefîlik ve Şâfîlik yayılmıştır. Bu dönüşümün sebepleri arasında Büyük Selçuklu Devleti'nin uyguladığı eğitim politikası sonucunda şehirde kurulan başta İsfahan Nizamiye Medresesi olmak üzere medreselerin önemli bir etken olduğunu düşünmekteyiz.

Eğitim, toplumsal değişimi sağlayan önemli bir unsurdur. Bununla birlikte, eğitimi etkin bir faktör olarak kullanabilmek için, cazip hale getirmek ve toplumda tercih edilebilir kılmak gerekmektedir. Nizamiye Medreseleri'nin bir takım uygulamalarıyla bu etkiyi sağlamakta başarılı olduğunu görmekteyiz. Medreseler öğrencilerine sadece kalacak yer tahsis etmekle kalmayıp öğrenim hayatları süresince verdiği burslarla öğrencilerin geçimini de kolaylaştırıyordu. Bu nedenlerin medresenin tercih edilmesini arttırdığını söyleyebiliriz.

Medreselere olan ilgiyi arttıran bir diğer sebep de, medreselerde eğitim görenlerin devlet kademelerinde bürokrat olarak görevlendirilmeleri ve Selçuklu hanedanı tarafından himaye edilmeleriydi. Bununla birlikte, Nizamiye medreselerinde müderris olmanın veya öğrenci olarak kabul edilmenin temel şartının

⁹⁷ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49

⁹⁸ Kecbâf, s. 45.

Şâfiî olmaya bağlanması, sunulan fırsatlardan istifade etmek isteyenlerin mezhep tercihleri üzerinde etkili olmuştur. Birçok âlim bu medreselerde ders verebilmek için birbirleriyle yarışmış hatta bu uğurda mezheplerini değiştirmiştir. Ahmed b. Ali bu Hanbelî iken Şafîliği benimseyen bu isimlere bir örnektir.⁹⁹

Öğrenciliğe kabul edilmenin temel şartı olan Şâfiî olma kriteri de, eğitim görmek isteyenlerin mezhep tercihleri üzerinde etkili olmuştur ve kurulan medreselerin de etkisiyle İsfahan halkının büyük çoğunluğu Şâfiî mezhebine mensup olmuştur.¹⁰⁰

Toplunun mezhep tercihini etkileyen bir diğer sebep olarak, Nizamiye medreselerinin dinî ilimlerin ve özellikle Şâfiî fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş olmasını ve medreseler bünyesinde bu alana dair birçok eserin kaleme alınmasını gösterebiliriz. Bu durumun bir getirisi olarak, Şâfiî âlimlerin tanınırlığı artmış ve Şâfiîlik yaygınlık kazanmıştır.¹⁰¹

Mezhep çatışmalarının yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde İsfahan'da yaşanan değişime toplu bir karşı çıkışa kaynaklarımızda rastlayamadık. Selçuklu sultanlarının ve şehir idarecilerin İsfahan halkına karşı takındıkları hoşgörülü tavrı bu durumun sebepleri arasında gösterebiliriz. Tuğrul Bey döneminde şehirden üç yıl süre ile vergi alınmamasını ekonomiyi düzeltme çabasının yanı sıra halkın gönlünü

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, IX, 250-251.

¹⁰⁰ Hamdullah Müstevfi, s. 49.

¹⁰¹ Abdülkerim Özyadın, "Nizâmiye Medresesi" *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 191.

kazanma adına atılan bir adım olarak da görebiliriz. Alparslan şehirde bulunduğu zaman dilimlerinde halktan devlet adamları hakkında gelen şikâyetleri dikkate almıştır. Sultan şehirdeki devlet görevlilerini halka iyi davranmaları ve aşırı vergi yüklememeleri konusunda uyararak¹⁰² topluma önemli oldukları izlenimini vermiştir. Melikşah ise özellikle kurmuş olduğu medresenin toplumun geneline hizmet vermesi ile her gruba eşit mesafede olduğunu, tebaası arasında ayırım yapmadığını hissettirmiştir. Yönetimi adalet ve eşitlik ilkeleri üzerine kuran Büyük Selçuklular, şehirde çıkması muhtemel huzursuzlukların önüne geçmişlerdir.

Hanedanın tutumunun yanı sıra İsfahan, Büyük Selçukluların idare merkeziydi. Şehirde yaşanabilecek bir tepki isyan olarak algılanabilir ve sert bir müdahale ile karşılanabilirdi. Bu düşüncenin, yaşanan değişimden memnun olmasalar bile, Hanbelîlerin sessiz kalmayı tercih etmelerinde bir faktör olduğunu düşünebiliriz.

İsfahan'da mezhebî dönüşüme toplu bir karşı çıkışın yaşanmamasının bir diğer sebebi olarak, şehirde sağlanan yüksek standartlı yaşam kalitesini de gösterebiliriz. Ekonomik yapı başlığı altında halkın ekonomik seviyesi hakkında bilgi vermiştik. Sahip olunan imkânları kaybetmek istemeyen insanların şehirde huzursuzluk çıkarabilecek bir oluşumun içerisinde yer almak istememeleri olasılığı yüksek bir ihtimaldir.

¹⁰² Mâferrûhî, s. 102; Avî, s. 97-98.

Sonuç olarak, Büyük Selçuklu döneminde İsfahan'ın toplumsal yapısını incelediğimizde, çok uluslu, çok kültürlü ve çok dilli bir yapının sağlanan siyasî istikrar, ekonomik refah ve yüksek seviyeli ilmî ortam içerisinde bir arada, güven içerisinde, mutlu ve huzurlu bir dönem geçirdiğini söyleyebiliriz. Tabii ki, Melikşah sonrası yaşananların siyasal ve ekonomik yapının yanı sıra şehrin toplumsal düzenine de olumsuz etkilerini göz ardı edemeyiz.

VI. BÖLÜM

İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

İsfahan III / IX. yy.dan itibaren kültür merkezlerinden biri olarak anılmaya başlandı.¹ Şehre bu özelliği katan unsurlardan birisi Sâ mânî hükümdarı Mansûr b. Nuh (ö. 366 / 976)'a atfedilen Sıvânü'l- Hikme adlı kütüphaneydi. Ancak söz konusu kütüphane içerisindeki kıymetli eserler ile birlikte çıkan yangın sonucunda kül olmuştur. Kütüphane'de yanan kitaplar arasında Farabî'ye "Muallimu's-Sânî" denmesine yol açan *et-Ta'limü's-Sânî* adlı eser de bulunuyordu. İbn Sîna (ö. 428 / 1036-1037) da *eş-Şifâ fî'l-Mantık* adlı eserini İsfahan'da bulunan bu kütüphanede kaleme almıştır.² Ayrıca Arap edebiyatı ve tarih alanında değerli eserler kaleme alan Ebu'l-Ferec el-İsfahanî (284-356 / 897-967)'nin yanı sıra hadis, fıkıh, kelam ve tarih alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ebû Nuaym el-İsfahanî (336-430 / 948-1038) gibi isimler de şehrin sahip olduğu ilmî düzeyi göstermek açısından önemli örneklerdir.

İsfahan'ın sahip olduğu ilmî altyapıya, Büyük Selçuklular döneminde kurulan eğitim-öğretim kurumları da eklenince şehirde yüksek düzeyli bir ilmî havanın oluştuğunu görmekteyiz. Bunun neticesinde hem birçok İsfahanlı âlim yetişmiş, hem de şehir dışından çok sayıda isim, ilmî faaliyetler amacıyla şehirde bulunmuşlardır. Nitekim Yâkût, "İsfahan'dan her ilim dalında başka hiçbir yerde olmayacak kadar çok sayıda âlim ve din bilgini çıkmıştır."³ sözüyle şehirdeki ilmî hareketliliğin boyutuna vurgu yapmıştır.

¹ Hasan İbrahim Hasan, IV, 272.

² Katip Çelebi, II, 569.

³ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 209.

A. EĞİTİM-ÖĞRETİM

İsfahan'daki ilmî ortamın unsurlarını medreseler, kütüphaneler, hângâhlar ile ilim ve edebiyat meclisleri için devrin önde gelen isimlerinin evlerinde ayırdıkları özel salonlar⁴ teşkil etmektedir. Ayrıca İsfahan Ulu Cami de şehrin ilmî yapısının önemli bir parçasıdır. Farklı ilim dallarından âlimler hem kendi içlerinde yaptıkları münazaralar hem de oluşturdukları ilim halkaları⁵ ile toplumun bilgi düzeyine katkı sağlamışlardır.

1. İsfahan Nizamiye Medresesi

V. / XI. yüzyılda Fatımîler ile Büyük Selçuklu ve Abbasîler arasındaki mücadele siyasi ve askerî alanın yanı sıra ilmî bir boyut da kazanmıştı. Fatımîlerin şîîliği yayma adına açmış oldukları medreselere karşı Nizâmülmülk, İslâm dünyasında ciddi bir tehlike haline gelmiş olan Şîî-İsmailî fikirlerin zararlı etkilerine karşı ehl-i sünnet inancının korunması ve yayılmasını sağlamak, İslâm dünyasındaki fikir kargaşasını ve çatışmasını asgari düzeye indirmek⁶ ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek amacıyla kendi adıyla anılan medreseler açmaya karar verdi. Kurulan bu medreseler arasında İsfahan Nizamiye Medresesi, eğitim kadrosu, yetiştirdiği isimler ve şehrin ilmî yapısına etkisiyle en saygınlarından birisiydi.⁷

⁴Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.

⁵ Mâferrûhî, s. 85; Âvî, s. 62.

⁶ Abdurrahman Acar, “Selçuklu Medreseleri ve İslâm kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, *Uluslar arası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta, 2007, s. 355.

⁷ Kecbâf, s. 146.

VIII. / XIV. yüzyıla kadar eğitim-öğretime devam eden⁸ Medrese'nin ne zaman kurulduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte çağdaş araştırmacılardan Nurullah Kisaî, medresenin Bağdat medresesiyle eş zamanlı veya bir süre önce inşa edildiğini hesaplamıştır.⁹ Bütün medreselerde olduğu gibi, İsfahan medresesinin giderleri de vakfedilen mallardan elde edilen gelirler ile finanse ediliyordu. Medresenin gelirlerinin 10.000 dinar civarında olduğu kaydedilmektedir.¹⁰ VI / XII. yüzyıla ait bir belgeden bu gelirlerin Zayenderud vadisindeki tarım alanlarından, nehrin üzerinde kurulan su değirmenlerinden ve şehirdeki dükkânlardan elde edildiği anlaşılmaktadır.¹¹ Elde edilen gelir, görevli personelin maaşlarına ilaveten öğrencilere verilen aynî ve nakdî yardımlar ile medresenin ısıtma, aydınlatma, kâğıt, mürekkep, kalem vb. masraflarının karşılanmasında kullanılıyordu.¹² Vakıf sistemi medreselere sürekli bir gelir kaynağına sahip olma imkânı sağlamıştı. Sahip olunan malî özerklik bu kurumlarda eğitimin sürekliliğini sağlayan unsurlardan birisi olmuştur.

İsfahan Nizamiye Medresesi'nin işleyişi hakkında net bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte, kurulan her bir medreseyi bir bütünün eş parçaları olarak değerlendirebiliriz. Zira hepsi aynı amaca yönelik kurulmuş ve tek elden idare edilmekteydiler. Bu noktadan hareketle elimizde var olan başta Bağdat Nizamiye Medresesi olmak üzere, diğer medreselere ait bilgilerden hareketle çıkarımlar yapmaya çalışacağız. Buna göre, vakfın idaresinin Nizâmülmülk ve evladına ait olduğu Nizamiye

⁸ Keczâf, s. 74.

⁹ Kesai, s. 223.

¹⁰ Maferrûhî, s. 104, Âvî, s. 142.

¹¹ Guedy, s. 124.

¹² Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 363.

Medreseleri Şafîîlerin eğitime tahsis edilmişti.¹³ Medresenin eğitim kadrosunun Şafîî olmasının yanı sıra memur kadrosunda görev almanın ana şartı da bu mezhebe bağlı olmaktan geçmekteydi.¹⁴

Medresenin Görevli Kadrosu

Nizamiye Medresesi'nde görevlendirilen personel arasında bir Şafîî müderris, bir vâiz, medrese kütüphanesindeki kitapların bakımı için bir Hâzinü'l-kütüb, Kur'an okumayı öğretmek için bir mukrî, Arap dile ve grameri öğretecek bir hoca,¹⁵ nâib, mütevellî, muîd, müftü, nâzirü'l-vakf, hattat, müstensih, ferraş ve kapıcı yer almaktaydı.¹⁶

Medresede müderris tayin edilen âlimlere siyah cübbe giydirilir, sarık ve şal hediye edilirdi, görevinden ayrılan müderris cübbe ve sarığını iade etmek zorundaydı.¹⁷

Ders Programı

Medreselerin idaresi tek bir elden olsa da bütün medreselerde aynı müfredatın takip edildiğini söylemek mümkün değildir. Her bir müderrisin kendi bilgi birikimi çerçevesinde tercih ettiği dersleri ve kitapları okuttuğunu söylemek medreselerin özerk yapısına daha uygun düşmektedir. Bununla birlikte genel olarak, Kur'an-ı Kerim ve Kur'an ilimleri, Hadis ve ilimleri, Şafîî Fıkıh Usulü ve Eşari Kelamı, Arap dili ve edebiyatı, Adap ve

¹³ İbnü'l-Cevzî, IX, 66.

¹⁴ Kesai, s. 125.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, 66.

¹⁶ Kesai, s. 121.

¹⁷ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, trc. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 166.

kısımları, Riyaziyyat ve Feraizin genel program çerçevesinde okutulan dersler olduğunu görmekteyiz.¹⁸

Medreselerin müfredatında var olan derslerin yanı sıra birde okutulması yasak olan dersler mevcuttu. Eşarî âlimler tarafından reddedilen ve kabul edilmeyen genel felsefe ve metafizik Nizamiye medreselerinde yasaklanmıştı.¹⁹

Öğretim Metodu

Medresede tek tip öğretim metodu belirlenmemişti. Hocalar kendi metotlarını belirlemekte özgürdüler. Dersler genellikle hocalar ile birlikte kılınan namazın ardından başlardı. Ders saatleri mevsimlere, dersin niteliğine, müderrislerin ilmî mertebesine göre değişirdi.²⁰ Derse başlamadan önce hz. Peygamber'e salat ve selam getirilip Kur'an-ı Kerim okunurdu. O ders için seçilen metin yüksek sesle okunur, hoca gerekli yerlerinin izahını yapar ve ilgili yerleri düzeltirdi. Öğretim metodunda, hoca ve talebe işbirliği, karşılıklı olarak sorulan sorular dersin işlenişinde önemli bir rol oynardı.²¹

Öğrenim Süresi

Öğrencilerin medreseye kayıt yaşları değişkenlik gösteriyordu. İsteyen istediği yaşta öğrenci olabiliyordu. Öğrenim süreleri de belli kitapların tahsil edilmesiyle

¹⁸ A. K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire, Cambridge", Cambridge History of Iran, V, 216; Kesai, s. 134; M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, s. 51.

¹⁹ M. Asad Talas, s. 51.

²⁰ Kesai, 132-133.

²¹ Kesai, s. 131-132; M. Asad Talas, s. 51.

tamamlanıyordu. Belirlenen kitaplarını bitirmeyenlere icazet verilmezdi. Öğrenci dersi alacağı hocayı tercih hakkına sahip olduğu gibi, müderris de öğrencilerini belirleyebiliyordu.²²

Medrese'nin Toplumsal Etkileri

Nizamiye medreseleri dini ilimlerin ve özellikle Şafîî fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş, hilaf, cedel, usul ve kelam ilimlerinde büyük gelişmeler sağlanmış, bu konularla ilgili çok sayıda kitap telif edilmiştir. Şafîî mezhebi yaygınlık kazanmış, Şîî-İsmailî düşünceye set çekilmiştir.²³

Nizamiye Medresesi'nin hem eğitim-öğretim kadrosu hem de öğrenim süresi boyunca ve de mezun olduktan sonra öğrencilerine sunduğu imkânlar, insanların mezhep tercihleri üzerinde etkili olmuştur. Birçok âlim bu medreselerde ders verebilmek için birbirleriyle yarışmakta hatta bu uğurda mezheplerini değiştirebilmekteydiler. Ahmed b. Ali gibi Hanbelî âlimler medresede ders verebilmek için mezhep değiştirmişlerdi.²⁴ Öğrenciliğe kabul edilmenin temel şartı olan Şafîî olma kriteri de, eğitim görmek isteyenlerin mezhep tercihleri üzerinde etkili olmuştur.

Nizamiye medreseleri vasıtasıyla hem Şafîî fikhı gelişmiş, bu konuyla alakalı birçok eser kaleme alınmış, hem de medreselerin de etkisiyle İsfahan halkının büyük çoğunluğu Şafîî mezhebinin öğretilerini benimsemiştir.²⁵

²² Güray Kırpık, s. 105.

²³ Abdülkerim Özyadın, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, s. 191.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, IX, 250-251.

²⁵ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulub*, s. 49.

Değişen mezhep tercihi ilmi hayat üzerinde de etkili olmuştur. Medrese öncesi dönemde Hanbelî âlimler şehrin ilmi hayatını şekillendirirken, medrese sonrasında Hanefî ve Şafîî âlimler şehrin ilmi hayatını biçimlendiren isimler olmuşlardır.

Toplumsal hayat ve ilmî hayatta ki büyük değişime rağmen Bağdat'ta karşımıza çıkan mezhep çatışmaların bir benzeri İsfahan'da yaşanmamıştır. Bu durumun sebepleri arasında İsfahan'ın Büyük Selçukluların başkenti olması hasebiyle var olan güçlü merkezi otorite ilk akla gelen sebepler arasındadır. Devletin merkezinde sorun çıkaranların ve huzuru bozanların en ağır şekilde cezalandırılacağı herkes tarafından bilinmekteydi. Ayrıca Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da sağlanan ekonomik refahın getirdiği yüksek yaşam standartlarının da etkisi inkâr edilemez.

Nizamiye Medresesi Kütüphanesi

Nizamiye medreseleri aynı zamanda sahip oldukları kütüphaneler ile de ilim erbabına hizmet vermektedir. İsfahan Nizamiye Medresesi'nin de zengin bir kütüphanesi mevcuttu. Kaynaklarımızda Nizâmülmülk'e yakın bir isim olarak aktarılan Ebu'l-Muzaffer Ahmed-i Tabib adlı şaire ait olan meşhur bir eserin kütüphanede bulunduğu aktarılmaktadır. Bu yapı Ebû Abdullah Keyâ isimli yine Vezir'e bağlı bir ismin kontrolündeydi.²⁶

Sultan Mes'ud devrinde (1134-1152), medresenin başında bulunan Sadreddin Muhammed b. Abdullatif el-Hocendî, İsfahan valisi olan Necmeddin Reşîdü'l-Gıyasî'nin Şafiîlere karşı takınmış olduğu olumsuz tavırdan dolayı Fars Valisi Buzabe ile birlikte

²⁶ Ahmed b. Mahmud, II, 19.

hareket etmekteydi. Muhammed b. Abdullatif ile Buzabe arasındaki ittifak ortaya çıkınca İsfahan Valisi askerî bir birlik hazırladı. Durumdan haberdar olan Hocendî şehirden ayrılarak canını kurtardı. Bununla birlikte 542 / 1147 yılında gerçekleşen bu olay sırasında halk, İsfahan Nizamiye Medresesi'ne saldırmış ve kütüphaneyi yağmalamıştır.²⁷

Medresenin Müderrisleri

Sadreddin Muhammed b. Sâbit el-Hocendî (ö. 483/1090-1091): İsfahan'daki Nizamiye Medresesi'nin ilk müderrisi ve vakfın mütevellisi²⁸, Nizâmülmülk'ün Merv'de vaaz ederken dinleyip beğendiği Horasanlı Şâfîî fakih Ebû Bekir Muhammed b. Sabit el-Hocendî'dir.²⁹ Soyu Emevîler döneminde Horasan valiliği yapmış olan Yezid b. Mühalleb'e dayanmaktadır. Fıkıh ve hadis sahalarında derin bilgisi sebebiyle saygı gören Hocendî'nin, Sadreddin lakabına nisbeten medreseye “Medresetü's-Sadriyye” de denilmiştir. Kendisinden sonra dört çocuğu ilimle uğraşmış ve Hocendî ailesi İsfahan'ın ilim hayatında derin izler bırakmışlardır.³⁰ Hocendî ailesinin de etkisiyle İsfahan'da Şâfîilik hızla yayılmıştır. Nizâmü'l-Mülk, Hocendî ile istişare ederdi.³¹

²⁷ Bundarî, s. 201.

²⁸ Farisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafır b. İsmail Abdulgafır, 529/1134, *el-Halkatü'l-ula min tarihi nisabur*, Kum, 1982, s. 77.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 366; Avfî, I, 354.

³⁰ Sübkî, *Tabakât*, IV, 124; Kecbâf, s. 145.

³¹ Avfî, I, 354.

Muhammed b. Sâbit el-Hocendî döneminde İsfahan Nizamiye Medresesi ilmî açıdan ülkedeki diğer medreselerin önüne geçmiştir. Nitekim bazı kaynaklarda onun döneminde İsfahan'dan “Daru'l-İlim” olarak bahsedilmektedir.³²

Hocaları: Babası Sâbit b. Hasan'ın dışında Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Estirâbâdî, Abdu's-Samed b. Nasr el-'Asımî, Ebû Sehl Ahmed b. Ali el-Ebîverdî'den ders almıştır.

Öğrencileri: Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Fazl et-Talhî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Abdu'l-Men'am b. Fâzşâh, Hamd b. Muhammed el-Mümeyyiz, Ebu'l-Abbâs er-Rutbî, Ebû Ali Hasan b. Süleyman el-İsfahanî³³, Ebû Abdullah Ebû Said, Ebû Cafer b. Meşâd, Ebu'l-Kâsım er-Râzî, İbn Vezân olarak meşhur İmâduddin Muhammed b. Abdü'l-Kerim, Ebû Saîd Beledî diye bilinen Süleyman b. Muhammed ve Abdurrahman b. Abdullah el-Hasîrî er-Râzî öğrencilerindendir.³⁴

Eserleri: Fıkıh alanında yazılmış olan *Zevâhiru'd-Durer* ve *Ravzatu'l-Menazir* kaleme aldığını tespit ettiğimiz eserleridir.³⁵

Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Sâbit el-Hocendî (ö. Şaban 531 / Nisan-Mayıs 1137): Muhammed b. Sâbit'in en küçük oğludur. Babasının yanında fıkıh eğitimi almıştır. Onun vefatının ardından İsfahan Nizamiye Medresesi'ne müderris tayin

³² Kecbâf, s. 146.

³³ Sübkî, *Tabakât*, IV, 124.

³⁴ Kecbâf, s. 146.

³⁵ Sübki, *Tabakât*, IV, 124-125.

edilmiştir. Ulaştığı ilmî düzey sebebiyle şehirdeki Şâfiîlerin liderliğini üstlenmiştir. 70’li yaşlarında vefat etmiştir.

Hocaları: Muhammed b. Sâbit el-Hocendî, Kâsım b. Fazl es-Sekafî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Mâce el-Ebherî³⁶, Ebû Kâsım Ali b. Abdurrahman b. ‘Aleyk’dir.³⁷

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed et-Taberî (ö. 495 / 1101-1102): Şâfiî fikhî hocalarındandır.³⁸

Ebu’l-Meâ’lî Hasan b. Muhammed b. Hasan el-Verkânî (ö. 559 / 1163-64): Döneminin önemli isimlerinden birisidir. Ediplik ve şairlik yönü de vardır. Hocendî ailesi adına medresede ders vermiştir.

Hocaları: Sâbit b. Hasan el-Hocendî, Muhammed b. Ahmed b. Şekruveyh, Muhammed b. Ahmed b. Hasan b. Mâce el-Ebherî, Kâsım b. Fazl es-Sekafî’dir.³⁹

İsfahan Nizamiye Medresesi, diğer örneklerinde olduğu gibi, dinî ilimlerin ve başta Şâfiî fikhî olmak üzere hilaf, cedel, usul ve kelam ilimlerinin gelişmesinde ve bu ilim dallarıyla ilgili çok sayıda kitabın telif edilmesinde önemli rol oynamıştır.⁴⁰

³⁶ Sübkî, *Tabakât*, VII, 66-67; Kesai, 226; Kecbâf, s. 151.

³⁷ İbnü’l-Cevzî, X, 70; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 53.

³⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 352.

³⁹ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, I, 205-206; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, XII, 144-145.

⁴⁰ Abdülkerim Özyadın, “Nizamiye Medresesi”, *DİA*, XXXIII, 191.

Medresenin varlığı şehrin mezhebî yapısının Hanbelîlikten Şafîliğe doğru değişmesinde ve Şafî mezhebinin geniş halk kitlelerince benimsenmesinde rol oynayan önemli faktörlerden birisidir. Değişen mezhep tercihi ilmî hayat üzerinde de etkili olmuştur. Medrese öncesi dönemde Hanbelî âlimler şehrin ilmi hayatını şekillendirirken, medrese sonrasında Şafî âlimler şehrin ilmî hayatını biçimlendiren isimler olmuşlardır.

2. Melikşah Medresesi

Nizâmülmülk ile başlayan medrese açma faaliyeti genişlemiş ve başta sultanlar olmak üzere birçok hanedan üyesi ve devlet adamı ülkenin dört bir köşesinde olduğu gibi İsfahan'da da eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Sultan Melikşah da İsfahan'da bir medrese inşa ettirmiştir.⁴¹

Medresenin vakfiyesi düzenlenirken hangi mezhebe tahsis edileceği konusu gündeme geldiğinde Sultan, tebaası arasında ayrım gözetmediği, Selçukluların bütün mezheplere eşit mesafede olduğu izlenimini vermek adına, medreseyi bütün mezheplerin eğitim göreceği bir sistem üzerine inşa etmiştir. Bu dönemde özellikle Bağdat'ta ve Büyük Selçuklular öncesi İsfahan'da yaşanan mezhep kavgalarını göz önünde bulundurarak benzer çekişmelerin devletin başkenti İsfahan'da tekrarlanmasının önüne geçmek, şehirdeki dengeleri gözetmek, farklı mezheplerin bir arada yaşayabileceklerini ve birbirlerine tahammül edebileceklerini göstermeye yönelik bir girişimde bulunmuştur. Böylelikle mezhep taassubunu kırmaya yönelik bir politika izlemiş ve şehirdeki huzur ve güvenin bozulmasına yol açabilecek olumsuz bir durumun yaşanmasının önüne geçmeyi hedeflemiştir.

⁴¹ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 282.

Melikşah'ın açmış olduğu medresede Hanefîler ile Şâfiîler beraber eğitim görmüşlerdir.⁴² Medrese de eğitim gören mezhep grupları arasında Selçuklu öncesi şehrin dinî hayatının en etkin aktörü olan Hanbelîlerin yer almaması, Melikşah döneminde bu mezhebin şehirdeki etkinliğini kaybettiğinin göstergesidir.

3. Muhammed Tapar Medresesi

İsfahan'da eğitim-öğretim faaliyetinde bulunulan bir diğer Selçuklu Medresesi de Muhammed Tapar tarafından inşa edilen ve genellikle Şâfiî öğrencilerin okudukları Sultan Muhammed Selçukî Medresesi'dir.⁴³ Medresenin ne hocaları, ne de yetiştirdiği öğrenciler bilinmemektedir. Zira bu konularda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

4. Fahriyye Medresesi

Melikşah döneminde İsfahan'ın idaresini üslenen Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Muzaffer Fahrulmülk bir medrese inşa etmiştir. tutucu bir Şâfiî olduğu bilinen Fahrulmülk'ün kurduğu bu medrese de Şâfiîlerin eğitim gördüklerini tahmin ediyoruz. Safevîlerin son dönemine kadar eğitim-öğretim faaliyetine devam eden bu medresede istinsah edilmiş bir eser günümüzde Tahran Üniversitesi'nde muhafaza edilmektedir.⁴⁴

5. Hocendî Kütüphanesi

Hocendî ailesinin de şehirde saygın bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Bu kütüphane 542 / 1147-48 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁴⁵

⁴² Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 277-278.

⁴³ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulub*, s. 49.

⁴⁴ Keczâf, s. 110.

⁴⁵ Keczâf, s. 144.

6. Rasathane ve Celâlî Takvim

İsfahan'da Selçuklu öncesinde de rasat yapılmaktaydı. Ahmed b. Davud ed-Deynûrî 235 / 849-50 yılında⁴⁶, Ebû Hanîfe ed-Düneysirî 335 / 946-47 yılında İsfahan'da rasat ile meşgul olmuştur. Hatta Ebû Hanife, Ruknuddevle Hasan b. Büveyh adına *Zîcû Ebû Hanife* adlı bir eser kaleme almıştır.⁴⁷

Sultan Melikşah 467 / 1074-75 yılında Ömer Hayyam, Ebû'l Muzaffer İsfizarî, Meymun b. Necip el-Vasitî, Abdurrahman Haris, Muhammed Hazin ve Muhammed b. Ahmed el-Ma'murî el-Beyhakî gibi âlimleri İsfahan'da bir araya getirmiştir. Sultan bu ilim heyetine şehirde kurdurmuş olduğu rasathanede yeni bir takvim yapmalarını emretmiştir.⁴⁸ Onlarda o güne kadar kullanılmakta olan takvimlerdeki yanlışlıklarını düzelterek Sultan'ın "Celâlî'd-Devle" lakabına nispetle, "Celâlî" adını verdikleri güneş yılını esas alan bir takvim meydana getirmişlerdir.

7. İsfahanlı Âlimler

a. Hadis İlmi ve Muhaddisler

Özellikle isnad ilminde şehirde birçok âlim yetişmiştir. Yâkût, bunun sebebini şehirdeki yaşam süresinin uzunluğundan dolayı ilim adamlarının çok sayıda hadis duymalarına bağlamaktadır.⁴⁹ İsfahan'da Büyük Selçuklular döneminde adından bahsedebileceğimiz başlıca muhaddisler şunlardır:

⁴⁶ Kâtip Çelebi, II, 736.

⁴⁷ Kâtip Çelebi, II, 778.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 98.

⁴⁹ Yâkût, *Mucemu'l-Buldân*, I, 209.

Sadruddin İmaduddin Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Silefi el-İsfahanî

(ö. 576 / 1180): Şâfiî fakih, hadis âlimi, kari ve edebiyatçıdır. İsfahan'da doğmuş olmasına rağmen çıkmış olduğu ilim yolculuklarında birçok âlimden ders almıştır. Bu yolculukların sonuncusunda İskenderiye'ye yerleşerek ilimle meşgul olmuş ve dersler vermiştir. Burada adına bir medrese inşa edilmiştir.⁵⁰

Hocaları: Kâsım b. Fazl es-Sekafî, Abdurrahman b. Muhammed b. Yusuf el-Kasrî, Saîd b. Muhammed el-Cevherî, Mekkî b. Mansûr es-Selâr, Muhammed b. Muhammed b. Abdu'l-Vehhâb el-Medînî, Ebû Mutî' Ebû Abbâs b. Eşte⁵¹, Ebû Necm Bedr b. Dülef b. Yûsuf el-Ferkî⁵², Ebû Sa'd Muhammed b. Muhammed el-İsfahanî⁵³, Ebu'l-Kâsım Gânem b. Muhammed el-Burcî'dir.⁵⁴

Öğrencileri: Ebû Ali el-Berdânî, Muhammed b. Tâhir, Ebu'l-İzz Muhammed b. Ali, Ziyâi b. Hibetullah b. 'Asâkir, Yahya b. Sa'dûn el-Kurtubî, Kadı İyâz, Ali b. Mufaddal, Rebia' el-Yemnî, Abdulkâdir er-Rahâvî'dir.⁵⁵

⁵⁰ Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan, s. 99.

⁵¹ Zehebî, Tezkiratu'l-Huffaz, II, 1298- 1300; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 229-233.

⁵² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 255.

⁵³ Zehebî, A'lam, XIX, 254-255.

⁵⁴ Zehebî, A'lam, XIX, 320-321.

⁵⁵ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1298- 1300; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 229-233.

Eserleri: es-Silefiyyâtü min Eczâi'l-Ehâdîs⁵⁶, es-Selmâsiyyât⁵⁷, Şartu'l-Kırâeti ale'ş-Şuyûh⁵⁸, el-Meşihatü'l-Bağdâdiyye⁵⁹, Şartu'l-Kırâeti ale'ş-Şuyûh⁶⁰, es-Südasiyyât, el-Erbaûn, el-Müselsel bi'l-Evveliyye'dir.⁶¹

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Şekruveyh (ö. 482 / 1089-1090):
İsfahan'da kadılık da yapmıştır.⁶²

Öğrencileri: Ebû Nasr Hasan b. Muhammed el-Yûnârî⁶³, Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî⁶⁴, Ebû Abdullah Hasan b. Abbâs er-Rüstemî'dir.⁶⁵

Süleymân b. İbrahim b. Muhammed b. Süleymân (ö. 486 / 1093-1094): hadis hafızıdır.

Hocaları: Ebû Abdurrahman el-Cürcânî, Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Mâlînî, Ebû Bekir b. Merdûye, Abdullah b. Ahmed b. Cev el-Ebherî, Ebû Nua'ym'dır.

⁵⁶ Katip Çelebi, II, 800.

⁵⁷ Katip Çelebi, II, 801.

⁵⁸ Katip Çelebi, III, 835.

⁵⁹ Katip Çelebi, IV, 1354.

⁶⁰ Katip Çelebi, III, 835.

⁶¹ Topaloğlu, s. 89; Zirikli, *el- 'Alam*, I, 215-216.

⁶² Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, c. II, s. 1194.

⁶³ Zehebî, *A'lam*, XIX, 621-622.

⁶⁴ Zehebî, *A'lam*, XX, 119-122.

⁶⁵ Zehebî, *A'lam*, XX, 432-435; Sübkî, *Tabakât*, VII, 64-65.

Öğrencileri: İsmail b. Muhammed et-Timî, Ebû Sa'd el-Bağdâdî Ebû Nasr el-Gâzî, Hibetullah b. **Tâvs** el-Mukarrî, İbn Abdu'l-Muttalib el-Hüseynî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan es-Seydelânî, Muhammed b. Abdu'l-Vâhid el-Megâzelî, Recâi b. Hâmd el-Me'dânî, Mesû'd es-Sekafî⁶⁶, Ümmü'l-Kirâm Zûî⁶⁷ kendisinden ilim tahsil eden isimlerdendir.

İsmail b. Fazl b. İhşîd es-Serrâc (ö. Şa'bân 524 / Temmuz-Ağustos 1130):⁶⁸

Hocaları: Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahim, Ebû Feth Ali b. Muhammed b. Abdu's-Samed ed-Düleylî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Cafer, Ebû Fazl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî, Ebû Tâhir Ahmed b. Mahmûd'dur.

Öğrencileri: Muhammed b. Abdullatîf el-Mehlebî⁶⁹, Ebu'l-Kâsım İsmail b. Fazl b. Ahmed b. Serrâc'dır.⁷⁰

Eserleri: Tabakâtu's-Sahâbe, el-Esrâf fî İhtilâfî'l-Ulemâ ve Kitâbu's-Sinin adlı eserleri kaleme almıştır.⁷¹

Abdurrahim b. Muhammed b. Ahmed b. Hamdân b. Musa el-İsfahanî (ö. Safer 500- Şevval 568 / Ekim 1106- Mayıs-Haziran 1173):

⁶⁶ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1197-1199.

⁶⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 418.

⁶⁸ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1274.

⁶⁹ Sübkî, *Tabakât*, VI, 133.

⁷⁰ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, III, 233; Kecbâf, s. 153.

⁷¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 100.

Hocaları: Gânem b. Muhammed el-Berecî, Ebû Ali el-Haddâd, Cafer es-Sekafî, Muhammed b. Abdu'l-Vâhid, Abdu'l-Vâhid b. Muhammed, Hibetullah b. Husayn, Ebû İzz b. Kâdeş'tir.

Öğrencileri: Hâfız Abdu'l-Gânî, Şeyhu'l-Muvaffik'tır.⁷²

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Mâce el-Ebherî el-İsfahanî (ö. 481 / 1088-1089):⁷³

Hocaları: Ebû Cafer b. Merzubân'dır.

Öğrencileri: Muhammed b. Tâhir es-Sâcî, İsmail et-Teymî, Ebû Sa'd b. Bağdadî, Mahmûd b. Mâşâze, Ebû Mansûr Abdullah b. Muhammed Kisâî, Abdu'l-Mugîs b. Ebû 'Adnân, Mesud b. İsmail, Ebû Nasr Gâzî, Ebu'l-Hayr Bâğbân, Mahmûd b. Abdu'l-Kerîm Yûrce, Ebû Reşîd Ahmed b. Hamd el-Hirkî, Abdu'l-Men'am b. Muhammed b. Sa'deveyh, Hasan b. Recâi b. Selîm, Muhammed b. Ebû Kâsım es-Sâlihânî⁷⁴, Hüseyin b. Hamd el-'Umrevî⁷⁵, Ümmü'l-Kirâm Zûi'dir.⁷⁶

⁷² Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1322-1323.

⁷³ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 84; Zehebî, *A'lam*, XVIII, 515; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1190-1191.

⁷⁴ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 581-582.

⁷⁵ Sübkî, *Tabakât*, VII, 74.

⁷⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 418.

Ebû İshak İbrahim b. Sehl b. Muhammed b. Mendeveyh es-Sâlehânî (d. Yaklaşık 490): Salih, mütedeyyin bir kişi olarak tarif edilir.

Hocaları: Ebû Mutî' Muhammed b. Abdu'l-Vâhid el-Mısrî'den ders almıştır.

Eserleri: Salihayn⁷⁷ adlı bir eseri vardır.

Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Süleym el-Bevvânî (ö. Zi'l-Kade 484 / Aralık-Ocak 1091-1092): İsfahan'ın bazı nahiyyelerinde kadılık yapmıştır.

Hocaları: Hâfız Ebû Bekir Merdûye, el-Berkân'î'dir

Öğrencileri: Hafız Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Fazl el-İsfahanî'dir.⁷⁸

Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ali b. Cafer b. Zerîk el-Esedî el-Muzirî en-Nesefî el-İsfahanî el-Hatîbi el-Hanefî (448-533 / 1056-1057 / 1138/1139): İsfahan Ulu Camii'nin hatibidir. Bağdat ve İsfahan'da hadis eğitimi almıştır. Abdullah b. Muhammed aynı zamanda İsfahan Kadısı Abdullah el-Hatîbî'nin amcasının oğludur.

Hocaları: Ebû Hatîb Abdu'r-Rezzâk b. Şemme, Ebû Bekir Ahmed b. Fazl el-Bâtırgânî'dir.

⁷⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 72.

⁷⁸ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 505.

Öğrencileri: Ebû Sa'd es-Sem'ânî, Ebû Musa el-Medînî, Ebu'l-Ferec b. Cevzî, Muhammed b. Ahmed el-Muzirri'dir.⁷⁹

Ebû Nasr Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Abdurrahman el-Harcânî el-Mukarrî (ö. 4 Recep 475 / 28 Kasım 1082): İbn Tâne olarak da bilinir. Sıka ve salih kişiler arasında kaydedilir. İsfahan'da ders halkası mevcuttu.

Hocaları: Bağdat'ta Ebû Ali b Şâzân ve İsfahan'da Ebû Bekir b. Merdûye başta olmak üzere birçok kişiden ders almıştır.⁸⁰

Ebû Kâsım Hasan b. Muhammed b. Cafer et-Temîmî: Salih, ilmi açıdan görüş sahibi bir kişidir.

Hocaları: Ebû Hasan Ahmed b. Abdurrahman ez-Zekvânî, Ebû Nasr Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-Mukarrî, Ebû Mes'ûd Süleymân b. İbrahim, Ebû Hüseyin Saîd b. Muhammed b. Yahya el-Cevherî, Ebû Fevâris Terrâd b. Muhammed ez-Zeynebî'dir.

Eserleri: Mu'cem⁸¹ adlı bir eseri vardır.

Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl b. Ahmed b. Ahmed b. Mahmûd es-Sekafî el-İsfahanî (397-489 / 1006-1096): İsfahan'ın reisidir. O, Nizâmülmülk tarafından bu göreve getirildi. Maferruhî tarafından saygın, soylu, temiz, basiret sahibi, mert ve adil bir kişi

⁷⁹ Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXVI, 324.

⁸⁰ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 356.

⁸¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 212-213.

olarak tarif edilir.⁸² Döneminin en önemli âlimlerindendir.⁸³ Maddi açıdan zengin isimlerden birisidir. İlim tahsili için Nişabur, Bağdat ve Hicaz gibi birçok farklı bölgeye gitmiştir. Hadis ilmi ile uğraşanlara bolca ihsanda bulunmuştur.⁸⁴

Hocaları: Ebû Ferec Osmân b. Ahmed b. İshâk b. Bundâr el-Berecî, Abdullah b. Ahmed b. Havle el-Ebherî, Muhammed b. İbrahim el-Cürcânî, Ebû Bekir b. Merdûye, Ali b. Fîle el-Ferazî, Ahmed b. Abdurrahman el-Yezdî⁸⁵, Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Mehmeş, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Zekeriyâ el-Müzekkî, Abdurrahman b. Bâlûye, Ali b. Ahmed b. ‘Abdân, Ebû Bekir el-Hîrî, Muhammed b. Musa es-Seyrafî, Ebû Amr Muhammed b. Abdullah Er-Rezcâhî, Ali b. Muhammed b. Halef, Ebû Hâzim el-‘Abdevî ve Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Habîb⁸⁶ gibi devrin önde birçok isminden ilmî açıdan istifade etmiştir.

Öğrencileri: Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Yahya b. İbrahim el-Mezkî⁸⁷, İsmail et-Teymî, Ebû Nasr el-Gâzî, Ebû Sa’d el-Bağdâdî, Ebû Mutahher Seydelânî Kâsım, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan Seydelânî, Ebû Reşîd Muhammed b. Ali b. Bâğbân, Hasan b. Abbâs er-Rüstemî, Mesud b. Hasan es-Sekafî, Ebû Ruşeyd Abdullah b. Ömer el-İsfahanî ve Hafız Ebû Tâhir es-Silefî kendisinin ilminden istifade eden isimler arasındadır.

⁸² Mâferrûhî ,s.106.

⁸³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XXIV, 108.

⁸⁴ Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXIII, 309; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1227; Dîmeşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V, 392; Zirikli, V, 180.

⁸⁵ Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXIII, 309.

⁸⁶ Zehebî, *A'lam*, XIX, 9-10.

⁸⁷ Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXIII, 309.

Eserleri: el-Erbaîn li's-Sekafî⁸⁸, Fevâidü'l-‘Aşera⁸⁹ ve es-Sekafiyyât⁹⁰

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Mehrâyezîd (366-459 / 976-1067): Mutezilî muhaddis. Tefsir ve edebiyat ilimleriyle de uğraşmıştır. İsfahan'da vefat etmiştir.

Eserleri: 20 ciltlik “Tefsiru'l-Kur'an” adlı bir eseri vardır.⁹¹

Ebû Nasr Hasan b. Muhammed b. İbrahim b. Ahmed b. Ali el-Yûnârî el-İsfahanî (466-Şevvâl 527 / 1073-74 / Ağustos-Eylül 1033):

Hocaları: Ebû Bekir b. Mâce, Ebû Mansûr b. Şekruveyh'dir.

Öğrencileri: Fâtıma binti Sa'd'dır.⁹²

Ebû Sa'd Hâmid b. Ali b. Ahmed b. Abdu'l-Vâhid b. Ahmed b. Eyyûb el-İsfahanî: Ebû Kâsım Taberânî'nin torunudur.

Hocaları: Muhammed b. Ahmed b. Hasan b. Mâce el-Ebherî⁹³'nin ilminden istifade etmiştir.

⁸⁸ Zehebî, *A'lam*, XIX, 9-10; Katip Çelebi, I, 94; Zirikli, V, 180.

⁸⁹ Zehebî, *A'lam*, XIX, 9-10; Zirikli, V, 180.

⁹⁰ Katip Çelebi, II, 451.

⁹¹ Zirikli, V, 276.

⁹² Zehebî, *A'lam*, XIX, 621-622.

Ebû Nasr İbrahim b. Fazl el-İsfahanî el-Bar (440-Şevvâl 530 / 1048-49-Temmuz 1136): İsfahanlı muhaddisler arasında adı zikredilmektedir.

Hocaları: Ebû Hüseyin b. Nukûr'dur.

Öğrencileri: Silefî, Yahya es-Sekafî ve Dâvud b. Nizâmülmülk⁹⁴ ondan hadis rivayetinde bulunmuşlardır.

Ebû Recâi Zâkir b. Ali b. Ahmed b. Ali el-Esvârî: Büyük Selçuklu devri muhaddisleri arasında kabul edilmektedir.

Hocaları: Ebû Şükr Hamd b. Ali el-Habbâl, Ebû Gâlib Ahmed b. Abbâs b. Muhammed'dir.⁹⁵

Ebu'l-Feth Recâi b. İbrahim b. Ömer b. Hasan b. Yûnus b. Hasan b. Yahya b. Yûnusî (ö. 517): Hadis ilmiyle meşgul olan bir soydan gelmektedir.

Hocaları: Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahim'den ders almıştır.⁹⁶

⁹³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 242.

⁹⁴ Zehebî, *A'lam*, XIX, 629-631.

⁹⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 275.

⁹⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 279.

Ebû Nasr Ahmed b. Ali Uzvârî İsfahanî: Büyük Selçuklu dönemi muhaddislerindendir.

Hocaları: Ali b. Saîd es-Sîrfî⁹⁷, nin ilminden istifade etmiştir.

Ebu'l-Vefâ Abdu'l-Vâhid b. Hamd b. Abdu'l-Vâhid b. Mahmûd b. Sebbâğ eş-Serâbî (446-533): İsfahanlı muhaddislerdendir.

Hocaları: Ebû Tâhir Ahmed b. Mahmûd es-Sekafî, Ebû Kâsım İbrahim b. Mansûr b. İbrahim es-Selemî, Ebû Osman Saîd el-‘Ayyâr, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-‘Attâr, Ümmü'l-Kiram Kerîme binti Ebû Saîd Abdurrahman b. Ömer b. Abdullah'dır.⁹⁸

Ebû Tâhir Abdu'l-Hâkim b. Zufer b. Ahmed b. Mahmûd b. Ahmed b. Mahmûd es-Sekafî: Şehirdeki hadis ilmine katkıda bulunan bir diğer isimdir.

Hocaları: Ebû Hayr Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Hârûn b. Rarâ, Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî'dir.⁹⁹

Ebu'l-Vefâ Ğanem b. Ahmed b. Hasan b. Muhammed b. Cafer b. Ali el-Celûdî (yaklaşık 450 - 538): Muhaddis bir ailenin önde gelen isimlerindendir.

Hocaları: Ebû Fazl b. Ebû Osmân Saîd b. Ebû Saîd el-‘Ayyâr es-Sûfî, Ebû Nasr Muhammed b. Ali b. ‘Abîdullah el-Kâğezî'dir.¹⁰⁰

⁹⁷ Mehdevî, *A'lâm-ı İsfahan*, I, 434; Kecbâf, s. 75.

⁹⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 494.

⁹⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 506.

¹⁰⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 5.

Ebû Tâhir Muhammed b. İbrahim b. Mekkî b. Ali et-Tırâzî (460-549): İbn Hâcer olarak bilinir. Salih, görüşlerinde isabetli, hadis alanında istekli bir kişidir. Boş zamanlarını İsfahan Ulu Camii de ilimle meşgul olarak geçirirdi.

Hocaları: Ebû Zeyd Ahmed, Ebû Mansûr Şucâ'â b. Ebû Hasan Ali b. Şucâ', Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Esîd el-Medînî, Ebû Muzaffer Mahmûd b. Cafer et-Temîmî'dir.¹⁰¹

Ebû Sehl Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Ali b. Sa'deveyh el-İsfahanî (446-530): Güvenilir, salih, çok hadis dinlemiş bir kişidir.

Hocaları: Ebû Fazl Abdurrahman b. Ahmed b. Hasan er-Râzî, Ebû Kâsım İbrahim b. Mansûr b. İbrahim es-Selemî, Ebû Fazl Muhammed b. Muhammed el-Halâvî'nin bilgisinden yararlanmıştır.¹⁰²

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Mufîd(ö. 534): Hadîs öğrenmeye istekli bir âlimdir.¹⁰³

Ebu'l-Kâsım Recâi b. Mutahher Hâmid b. Recâi el-Me'dânî: Muhaddis. Fâzıl bir şahsiyettir.

¹⁰¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 52.

¹⁰² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 55-56.

¹⁰³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 67.

Hocaları: Ebû Mesud Süleymân b. İbrahim'dir.¹⁰⁴

Ebû Bekir Ahmed b. Fazl b. Muhammed Bâtırganî İsfahanî (372- Safer 460 / 982-83 – Aralık- Ocak 1067-68): Devrinin muhaddisleri, seçkin kâîleri ve şeyhü'l-kurralarından kabul edilir. İsfahan Camii'nde imamlık yapmıştır.

Hocaları: Abdulaziz Muhammed b. Abdulaziz et-Temîmî'den kıraat dersi almıştır.

Öğrencileri: Ebû Ali el-Haddâd, Saîd b. Ebû Recâi, Hüseyin b. Abdü'l-Melik, Muhammed b. Abdu'l-Vahid, Ahmed b. Fazl el-Mehhâd, Şebîb b. Muhammed Cûre, Abdu's-Selâm b. Muhammed el-Hasanâbâdî

Eserleri: Sevâd, Tabakatu'l-Kurra, el-Muddehil ila Marife Esâtîdi'l Kırâât ve Mecmu'l-Rivâyât adlı kitapları vardır.¹⁰⁵

Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Bağdâdî İsfahanî (ö. 540 / 1145-46): Sika raviler arasında kabul edilir. Müslim'in Sahih'ini ezberlemiştir.

Hocaları: Ebû Amr Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed b. İshâk Abdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ali Sinî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. İbrahim et-Tayyân'dan rivayette bulunmuştur.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 275.

¹⁰⁵ Zehebî, *A'lâm*, XVIII, 182-183; Mehdevî, *A'lâm-ı İsfahan*, I, 446; Kecbâf, s. 75.

¹⁰⁶ Mehdevî, *A'lâm-ı İsfahan*, I, 451.

Ebû Tâhir Ahmed b. Mahmud es-Sekafî İsfahanî (360-Rebiü'l-Evvel 455 / 970-71 / Mart-Nisan 1063): Muhaddis olmasının yanı sıra devrin edipleri arasında yer almaktadır.

Hocaları: Ebû Şeyh, Ebû Bekir b. Mukrîfe, Ebû Ahmed b. Cemîl, Ebû Müslim Abdurrahman b. Şehdel, Ahmed b. Ali Hulkânî, Hafız Ebû Abdullah b. Mende'den ders almıştır.

Öğrencileri: Yahya b. Mende Saîd b. Ebû Recâi, Muhammed b. Muhammed Kettân, Sehl b. Nâsır el-Kâtib, Hüseyin b. Abdü'l-Melik Hellâl, Hamd b. Fazl el-Havâs el-Hâfız'ın ilmine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁷

Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Semkeveyh Ebu'l-Futûh (409- Zilhicce 482 / 1018- Şubat-Mart 1090): İsfahan doğdu. İlim tahsili için Bağdat, Nîsâbûr, Semerkand ve Şîrâz'a seyahatlerde bulundu. Nîsâbûr'da vefat etti.

Hocaları: İsfahan'da İbrahim Sıbt Bahraveyh; Bağdat'ta Ebû Muhammed Hallâl; Nişabur'da Ebû Hafs b. Mesrûr; Semerkand'da Ömer b. Şâhîn; Şîrâz'da Ebû Bekir b. Ebû Ali'den ders almıştır.

Öğrencileri: İsmail b. Muhammed et-Teymî, Ebû Abdullah el-Dekkâk'ın ilmi gelişimine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 121-122; Kecbâf, s. 76.

¹⁰⁸ Zehebî, *A'lam*, XIX, 17.

Ebu'l-Mehâsin Ahmed b. Abdullah Helâvî: VI. / XII. asırda yaşamış muhaddislerdendir.

Hocaları: Ebû Amr b. Mende

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî¹⁰⁹

Ebû Nasr Hüseyin b. Recâi b. Muhammed b. Ahmed b. Süleym es-Süleymî (d. 469): Kur'an'ı çok okuduğundan "Ehl-i Kur'an" olarak nitelendirilir.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Süleym, Ebû Amr Abdu'l-Vehhâb b. Mende, Muhammed b. Mâce el-Ebherî'dir.¹¹⁰

Ebû Nâsır Ahmed b. Muhammed b. Ebu'l-Kâsım b. Filîze Emîn Hûzî İsfahanî (ö. 13 Şevval 531 / 4 Temmuz 1137): Hûziyân köyünde ikamet etmiştir.¹¹¹

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Hâle Renânî İsfahanî (ö. 535 / 1140-41): Muhaddis ve kıraat hocası. Mârbîn'e bağlı Renân köyündendir. Kıraat alanında birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Hocaları: Ebû Ali Hudâd ve Zer Vâsîtî'dir.¹¹²

¹⁰⁹ Mehdevî, *A'lâm-ı İsfahan*, I, 431.

¹¹⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 232.

¹¹¹ Kecbâf, s. 76.

¹¹² Kecbâf, s. 76.

Ebu'l-Feth Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Ali Sûdrecânî İsfahanî(ö. 496 / 1102-03): hadis ilminin yanı sıra edebiyat ve çocuk eğitimi ile de uğraşmıştır.¹¹³

Hafız Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed b. Kâsım b. Tîb Temîmî et-Tarkî İsfahanî: Hadis ve hocaların rivayet tarzları konularında güvenilirirdi.

Hocaları: Ebû Ali Haddâd'dır.¹¹⁴

Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Abdülaziz Abbâsî (ö. 554 / 1159-60): şehirdeki Hâşimîlerin lideriydi.¹¹⁵

Hafız Ebû Nasr Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. İshâk Gâzî İsfahanî (448 – 3 Ramazan 532 / 1056-57 / 15 Mayıs 1138): Sem'ânî'nin şeyhlerindendir. Sem'ânî onun için "Sikau'd-Din, Hafız, Vâsi'r-Rivaye" ünvanlarını kullanmıştır.¹¹⁶ Çıkıştığı ilim yolculuklarında Horasan, Bağdat, Basra ve Mekke'de ilim tahsil etmiştir.¹¹⁷

Hocaları: Ebû Hüseyin b. Nukûr, Abdurrahman b. Mende, Ebû Amr b. Mende, Ebû Kâsım b. Basrî, Fazl b. Muhib en-Nîsâbü'rî, Şeyhu'l-İslâm el-Herevî, Ebû Âmir el-Ezdî, Ebû Ali et-Tusterî'dir.

¹¹³ Kecbâf, s. 77.

¹¹⁴ Kecbâf, s. 77.

¹¹⁵ Kecbâf, s. 77.

¹¹⁶ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1276; Kecbâf, s. 77.

¹¹⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 172.

Öğrencileri: Sem'ânî, Silefî, Ebû Musa Medînî, Müeyyid b. el-İhve, Mahmûd b. Ahmed el-Mısırî'nin ilmî gelişimine katkıda bulunmuştur.¹¹⁸

Ebû Müslim Habîb b. Vekî' b. Abdu'r-Rezzâk b. Abdu'l-Kerîm b. Abdu'l-Vâhid b. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman el-Hasanâbâdî:

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hasan b. Mâce el-Ebherî'den ders almıştır.¹¹⁹

Ebû Nasr Harb b. Muhammed b. Tâhir b. Abdullah b. muhammed b. Tâhir b. Harb b. Muhammed b. Tâhir el-Huzâî (470 kûsür-531'den sonra): Muhaddis bir sülaleden gelmektedir.

Hocaları: Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Huzâî, Ebû Fevâris Terrâd b. Muhammed ez-Zeynebî, Ebû Nasr Muhammed b. Ali b. Ahmed es-Sekrî, Ebû Muzaffer'dir.¹²⁰

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hasan b. Muhammed b. Hasan Kârî: V. / XI. yy. ın sonu ve VI. yy. da yaşamıştır.¹²¹

¹¹⁸ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1276.

¹¹⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 259.

¹²⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 260.

¹²¹ Keczâf, s. 77.

Ebû Nasr Ahmed b. Hasan b. Ahmed b. Abdurrahman Mânrakânî İsfahanî (ö. 475):¹²²

Ahmed b. Ali b. Şuca' Muskalî es-Sûfî İsfahanî (ö. Muharrem 466 / Eylül-Ekim 1073): Kendisinden çok sayıda hadis rivayet edilmiştir.¹²³

Ahmed b. Abdurrahman Yezdî. Sıkı, sözü geçerli ve akıllı birisi olarak kabul edilir.

Hocaları: Babasının yanı sıra, Abdullah b. Cafer b. Fars, Ali b. Şehriyar, Muhammed b. İshak b. Eyüb, Ebû Bekir Cea'bî, Taberânî, İsmail b. Necîd ve Faruk Hattâbî'dir.¹²⁴

Ebû Osman İsmail b. Muhammed İsfahanî: h. VI. yy da yaşamıştır.

Öğrencileri: Şeyh Abdü'l-Kadir b. Musa Gîlânî ve Ârif Meşhur'dur.¹²⁵

İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Nasraveyh İsfahanî: Birkaç kez Nişabur'a yolculuk yapmıştır. Bunların sonuncusu 470 / 1077-78 yılındadır.¹²⁶

¹²² Keczâf, s. 78.

¹²³ Keczâf, s. 78.

¹²⁴ Keczâf, s. 79.

¹²⁵ Keczâf, s. 79.

¹²⁶ Keczâf, s. 79.

Ebu'l-Futûh İsmail b. Bahtemîr b. Fettekîn ez-Zehebî (d. 460 / 1067-68'dan sonra): Döneminde İsfahan'ın en bilgili şahsiyetlerinden birisidir. Bilgili, salih ve namuslu bir kişi olarak tanımlanır.

Öğrencileri: Ahmed b. Muhammed b. Fazl, Ebû Abdullah b. Mende'nin ilmine katkıda bulunmuştur.¹²⁷

Ebû Nasr İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Ebu'l-Hasan Ranâni (ö. 531 / 1136-37): Çıkmış olduğu ilim yolculuklarında hadis toplamıştır.

Öğrencileri: Ebû Saîd Semâî' öğrencisi olmuştur.¹²⁸

Ebu'l-Feth İsmail b. Fazl b. İhşîd es-Serrâc: Kârî ve muhaddis. Kıraat ilminin büyük hocalarındandı.¹²⁹

Ebu'l-Futûh İsmail b. Muhammed b. Fazl b. Ahmed b. Kâsım eş-Şelmekî (d. 490 / 1096-97): Görüşlerinde isabetli bir kişi olarak tanınır.

Hocaları: Ebû İsa Abdurrahman b. Muhammed b. Ziyâd et-Tânî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mâce el-Ebherî'dir.¹³⁰

¹²⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 85-86; Kecbâf, s. 79.

¹²⁸ Kecbâf, s. 79.

¹²⁹ Kecbâf, s. 79.

¹³⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 108-109; Kecbâf, s. 80.

Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Musa b. Musâvir ez-Zabî İsfahanî (d. 460 / 1067-68)

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.¹³¹

Ebu'l-Feth İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Hasan b. Hüseyin b. Cafer et-Tartûsî es-Selemî (ö. 540 / 1145-46): İsfahan'da ikamet etmiştir.¹³²

Ebu'l-Vefâi İsmail b. Abdu'r-Rezzâk b. Abdu'l-'Azîz b. Muhammed b. Ömer et-Tâcir et-Tarkî (yaklaşık 470-şevval 532): fakih. Âlim, seçkin, fazıl bir kişi olarak bilinir.

Hocaları: Abdu'r-Rezzâk b. Abdu'l-Kerîm el-Hasanabadî, Abdu'l-Celîl b. Hasan es-Savî. Ayrıca Bağdat'a gitmiş ve burada da dönemin hocalarından ders almıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî'nin de içerisinde olduğu birçok isim ondan ders almıştır.¹³³

İsmail b. Muhammed b. Fazl b. Ali b. Ahmed Tâhir et-Tîmî İsfahanî, (ö. 535): "Kıyamü's-Sünne" olarak da bilinir. Devrinin önemli Muhaddis ve müfessirlerindendir.¹³⁴ Şîî olduğu söylenmiştir.¹³⁵

¹³¹ Kecbâf, s. 80.

¹³² Kecbâf, s. 80.

¹³³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 97-98; Kecbâf, s. 80.

¹³⁴ Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbari kazvîn*, II, 302; Kecbâf, s. 80.

¹³⁵ Kecbâf, s. 80.

Hocaları: Ebû Nasr er-Rasî, Ebû Bekir b. Halef, İbrahim b. Abdullah et-Tayyân, Süleymân el-Hafız, Ebû Mansûr, Muhammed b. İbrahim el-Kerecî, Vâkıd b. Halîl¹³⁶, Ebû Amr b. Mende, Ebû Tayyib Abdu'l-Cebbar b. Fazl Kerânî ve Ebû Nasr Zenîbî'dir.

Eserleri: Ehâdisü'l-Müselselât, el-İzâh, İmâle, et-Tezkire, es-Sünne, Megâzî, Vazih(3 cilt), el-Mu'temed¹³⁷, Şerh-i Sahih Buharî¹³⁸, şerh-i Sahih Müslim¹³⁹, el-Camiu'l-Kebîru fî Meâlimi't-Tefsir¹⁴⁰, üç ciltlik el-Muvaddahu fî't-Tefsîr¹⁴¹, et-Terğibu ve't-Terhîb¹⁴², İ'rabu'l-Kur'an¹⁴³, el-Muvaddahu fî't-Tefsîr¹⁴⁴, el-Câmiu fî't-Tefsîr¹⁴⁵, el-Mu'temed¹⁴⁶, Delâilü'n-Nübüvve isimli pek çok eser kaleme almıştır.¹⁴⁷

Ebû Şükr İsmail b. Ebû Fazl b. Ali el-'Attâr (d. 460 / 1067-68): Salih bir kişidir.

Hocaları: Ebû Abdullah Kâsım es-Sekaffî'dir.

¹³⁶ Râfiû, II, 301-303.

¹³⁷ Kecbâf, s. 80-81.

¹³⁸ Katip Çelebi, II, 470.

¹³⁹ Katip Çelebi, II, 473.

¹⁴⁰ Katip Çelebi, II, 484.

¹⁴¹ Katip Çelebi, IV, 1523.

¹⁴² Katip Çelebi, I, 357.

¹⁴³ Katip Çelebi, I, 145.

¹⁴⁴ Katip Çelebi, IV, 1523.

¹⁴⁵ Katip Çelebi, II, 487.

¹⁴⁶ Katip Çelebi, IV, 1384.

¹⁴⁷ Katip Çelebi, II, 629.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.¹⁴⁸

Ebu'l-'Alâ Sâid b. Muhammed b. Abdurrahman Buhârî İsfahanî (448-502 / 1056-57 1108-09): İbn Râsmendî olarak da bilinen Ebu'l-'Alâ, İsfahan kadılarındandır.¹⁴⁹ İsfahan, Bağdât ve Mekke'de hadis eğitimi almıştır. Ramazan günü camide katledilmiştir.¹⁵⁰ Ali b. Abdullah Hatîbî'den hadis dersi almıştır. Mekke'ye yolculuğu sırasında bedeviler tarafından esir alınan Ebu'l-'Alâ, Nizâmülmülk'ün ödediği 700 dinar karşılığında tekrar özgürlüğünü kazanmıştır.¹⁵¹

Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Abdurrahman b. Abdu'l-Vehhâb el-Kâgezî el-Medînî İsfahanî (29 Zi'l-Ka'de 514 / 19 Şubat 1121): Dönemin önemli isimlerinden birisidir.

Hocaları: Muhammed b. Abdullah b. Rîde ed-Dabbî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Yahya el-Kerûnî'den ders almıştır.¹⁵²

Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. İbrahim b. Ahmed ed-Devâtî (ö. 548): İsfahan'da vefat etmiştir.

¹⁴⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 116; Kecbâf, s. 81.

¹⁴⁹ Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXIV, 78.

¹⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 160.

¹⁵¹ Kecbâf, s. 172-173.

¹⁵² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 111-112; Kecbâf, s. 81.

Hocaları: Ebû Muzaffer Mansûr es-Sem'ânî, Kadı Ebû Mansûr b. Şekruveyh, Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl es-Sekafî, Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî'nin ilminden yararlanmıştır.¹⁵³

Ebû Şükr Hamd b. Ahmed b. Hattâb es-Seydelânî ed-Dellâl (d. 460 kûsür):
Salih bir kişi olarak tanınır.

Hocaları: Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nekkâş, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. İbrahim b. Ahmed et-Taberânî, Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Bezânî'nin bilgisinden fayadalanmıştır.¹⁵⁴

Suleyman b. İbrahim İsfahanî (Ramazan 397 - Zi'l-ka'de 486 / 1007-1093):
İsfahan'da doğmuştur. Hadis öğrenmek için seyahatlerde bulunmuştur. İsfahan'da vefat etmiştir.

Hocaları: Ebû Bekir b. Merduyye, Ebû Nua'ym, Ebû Ali b. Şâdân, Ebû Bekir el-Berkânî'dir.

Öğrenciler: Ebû Nuaym, Ebû Bekir el-Hatîb'dir.¹⁵⁵

Hâfız Ebû Osman İsmail b. Muhammed b. Mele Muhtesib İsfahanî (ö. 509 / 1115-16): Muhadisliğinin yanı sıra devrin vaizleri arasında zikredilmektedir.

¹⁵³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 74.

¹⁵⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 244-245.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, s. 78; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, III, 1197-1200.

Hocaları: İbn Ruzbeh'dir.

Eserleri: Kitabu'l-Mecâlis adlı bir eseri vardır.¹⁵⁶

Ebu'l-Kâsım İsmail b. Ali b. Hüseyin en Nîsâbûrî İsfahanî (ö. 551 / 1156-57):

Yaklaşık 100 yaşamıştır.

Eserleri: Müsned-i İsfahan adlı bir eser kalem almıştır.¹⁵⁷

Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. Merdûye(ö. 409-498 / 1018-19 – 1104-05):

Hocaları: Ebû Mansûr Muhammed b. Süleymân el-Vekîl, Ebû Ali Gulâm Muhsin, Ömer b. Abdullah b. Heysem b. İbrahim el-Cemmâl, Abdullah b. Ahmed b. Kavleveyh Et-Tâcir, Ahmed b. İbrahim es-Sakafî, Ebû Nuaym el-Hâfız, Ebû Hüseyin b. Fâzşâh'nın ilminden istifade etmiştir.

Öğrecileri: es-Silefî, İsmail b. Gânim, Ali b. Abdi's-Samed b. Ahmed'in ilmine katkıda bulunmuştur.¹⁵⁸

Ebû Sa'd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Sende el-İsfahanî el-Mutarrız (411-22 Şevval 503 / 1020-21 – 14 Mayıs 1110):

¹⁵⁶ Kecbâf, s. 81.

¹⁵⁷ Kecbâf, s. 81.

¹⁵⁸ Zehebî, *A'lam*, XIX, 207; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1232.

Hocaları: Ebû Ali Gulâm Muhsin, Ali b. ‘Abdekuveyh, Hüseyin b. İbrahim el-Cemâl, Muhammed b. Abdullah el-’Attâr, Ebû Nuaym’dan istifade etmiştir.

Öğrencileri: Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed es-Sincî, Ebû Tâhir es-Silefî’dir.¹⁵⁹

Ebu’l-Kâsım Gânem b. Muhammed b. Abdullah b. Ömer b. Eyyûb el-Burcî (417-Safer 512 / 1026-27 – Mayıs-Haziran 1118):

Hocaları: Hâfız Ebû Nuaym, Ebû Hüseyin b. Fâzşâh, Fazl b. Muhammed el-Kâşânî, Muhammed b. Abdullah b. Şehriyâr, Ömer b. Muhammed b. Heysem,

Öğrencileri: es-Silefî, Tacu’l-İslâm Ebû Bekir es-Sem’ânî, Muhammed b. Ebû Bekir es-Sencî, Ebû Sa’d es-Sâîğ, Ebû Musa el-Medînî, Fazl b. Kâsım es-Seydelânî, Mesu’d b. Ebû Mansûr’dur.¹⁶⁰

Ebû Nuaym Abdullah b. eş-Şeyh Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Hasan el-İsfahanî b. Haddâd (463-Cemaziye’l-Evvvel 517 / 1070-71 - Haziran-Temmuz 1113):

Hocaları: İsfahan’da Ebû Amr Abdu’l-Vehhâb b. Mende, Hamd b. Velkîz, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed en-Nekkâş ve Süleyman b. İbrahim’dan ders almıştır.¹⁶¹

¹⁵⁹ Zehebî, *A’lam*, XIX, 254-255.

¹⁶⁰ Zehebî, *A’lam*, XIX, 320-321.

¹⁶¹ Zehebî, *A’lam*, XIX, 486-487.

Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Hasan b. Ali b. Ahmed b. Süleymân el-Bağdâdî el-İsfahanî (Safer 463-540 / Kasım-Aralık 1070 – 1145-46):

Hocaları: Kâsım b. Mende, Abdu'l-Cebbâr b. Burze, Hamd b. Velkîz, Ebû İshâk et-Tayyân, b. Mâce el-Ebherî, Muhammed b. Ömer b. Sussuveyh, Muhammed b. Bedî', Ebû Mansûr b. Şekruveyh, Süleymân b. İbrahim'dir.

Öğrencileri: İbn Nâsır, İbn 'Asâkir, Sem'ânî, Ebû Musa el-Medînî, İbn Cevzî, İbn Teberzed, Muhammed b. Ali el-Kubeytî kendisinin ilminden istifade etmiştir.¹⁶²

Ebû Mutahher Kâsım b. Fazl b. Abdu'l-Vâhid b. Fazl el-İsfahanî es-Seydelânî (ö. Cemaziye'l-Evvel 567 / Aralık- Ocak 1171-72):

Hocaları: Dedesinden başka Rızku'llah et-Temîmî, Ebû Abdullah es-Sekafî, Mekkiyyî b. Mansûr el-Kerecî, Süleyman b. İbrahim'den ders almıştır.

Öğrencileri: Ahmed b. Muhammed el-Cenzî, Abdu'l-kâdir Ruhavî, Ebû Nezâr Rabia' b. Hasan el-Yemnî, Muhammed b. Mesud b. Ebu'l-Feth Medînî, Muhammed b. Ebû Saîd b. Tâhir, Muaviye b. Muhammed b. Fazl'dır.¹⁶³

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebu'l-Ferec b. Mâşâze (ö. 572 / 1176-77):
90 yıldan fazla yaşamıştır.

¹⁶² Zehebî, *A'lam*, XX, 119-122.

¹⁶³ Zehebî, *A'lam*, XX, 528-529.

Hocaları: Ebû Abdullah es-Sakafî, Mekkiyyi b. Mansûr el-Kerecî'dir.

Öğrencileri: Muhammed b. Mekki el-Hanbelî, Abdûl-Kâdir el-Hâfız, Abdu'l-A'la b. Muhammed b. Muhammed er-Rüstemî, İshâk b. Mutahher el-Yezdî, Ahmed b. İbrahim b. Süfyan b. Mende'dir.¹⁶⁴

Ebu'l-Feth Abdullah b. Ahmed b. Ebu'l-Feth b. Muhammed b. Ahmed el-Kâsimî el-İsfahanî (490-27 Receb 579):

Hocaları: Ebû Mutî' Muhammed b. Abdûl-Vâhid es-Sahhâf, Ebu'l-Feth Ahmed b. Abdullah es-Sûcercânî, Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Haddâd, Bundâr b. Muhammed, Abdurrahman b. Hamd Ed-Dûnî, Hamd n. Hanne, Ömer b. Muhammed b. Ömer b. 'Alevî, Abdurrahman b. Ebû Osmân es-Sâbûnî'dir.

Öğrencileri: Abdû'l-Ganî, Muhammed b. Mekki, Abdullah b. Ebu'l-Ferec el-Cubbâi, Mehzeb b. Zîne, Ebu'l-Fazl b. Selâme el-'Attâr, Muhammed b. Halîl b. Bedr er-Rârânî'dir.¹⁶⁵

Yahya b. Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya el-Abdiyye el-İsfahanî, Ebû Zekerîyya b. Mende (434-512 / 1043-1119): Hanbelî müverrih, muhaddis, fakih. İsfahan'da doğmuş ve burada vefat etmiştir. Horasan, Nisâbûr, Hemedân, Cibâl, Basra ve Bağdat gibi ilim merkezlerine giderek dönemin birçok meşhur âliminden ders almıştır. Döneminin en önemli âlimlerinden birisidir.

¹⁶⁴ Zehebî, *A'lam*, XX, 543-544.

¹⁶⁵ Zehebî, *A'lam*, XXI, 90-91.

Hocaları: İsfahan'da babası ve amcasının yanı sıra Muhammed b. Ali b. Cessâs, Ahmed b. Mansur b. Halef, Ahmed b. Muhammed el-Feddâd, Ebû Tahir b. Abdurrahim, Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî ve Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Zeyd, Ebû Bekir b. Rîze, Ebû Tahir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahîm, Ebû Mansûr Muhammed b. Abdullah b. Fazlaveyh, Ebû Kâsım Abdurrahman, Ebû Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Nu'mân, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed, Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Hüseyin, Ebû Tâhir Ahmed b. Mahmûd'dan ders almıştır.¹⁶⁶

Öğrencileri: Ebû Fazl Muhammed b. Nâsır, Abdu'l-Kâdir b. Ebû Sâlih, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. Hişâb en-Nahvî, Ebû Berakât Abdu'l-Vehhâb b. Mübârek el-Enmatî, Ebû hasan Ali b. Ebû Turab, Ebû Tahir Yahya b. Abdu'l-Ğâfur b. Sebbâğ, Ebû Fazl Muhammed b. Hibetullah, Hâfız Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed el-Kureşî, Hafız Ebû Said Muhammed b. Abdü'l-Vahid el-İsfahanî, Ebu'l-Hüseyin Mübarek b. Abdü'l-Cebbar el-Bağdadî, Ebu'l-Berakât Abdü'l-Vehhâb b. Mübarek el-Enmâtî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hibetullah b. Alâ el-Burucirdî, Muhammed b. İsmail et-Tarsûsî, Ebû Musa el-Medinî, meşhur mutasavvıf Abdülkadir Geylânî ve Sem'ânî gibi devrin birçok ilmî şahsiyetinin yetişmesinde rol oynamıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 378-382; b. Hallikan, VI, 168-169; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1250-1251; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl ala Tabakâti'l-Hanabile*, I, 291; Selman Başaran, İbn Mende, Ebû Zekeriyya md., D. İ. A., XX, 179-180.

¹⁶⁷ ibn Hallikan, VI, 168-169; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1250-1251; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl ala tabakâti'l-hanabile*, I, 291; Selman Başaran, "İbn Mende, Ebû Zekeriyya", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 179-180.

Eserleri: Târîhu İsbahân¹⁶⁸, el-Cüz fihi min ‘Âşe mi’eten ve ‘işrîne seneten mine’s-Sahâbe, Kitâb fihi ma’rifetü esâmî erdâfi’n-nebî, Erba’atü Mecâlis min emâlî İbn Mende, Cüz’ fihi zikrû Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, Sahihayn, Menâkıbu’l İmam Ahmed b. Hanbel ve et-Tenbîh ‘ala Ahvâli’l-Cühhâl ve’l-Münafikîn adlı eserleri mevcuttur.¹⁶⁹

Abdurrahman b. Muhammed el-İsfahani (ö. 6 Şevval 470 / 22 Nisan 1078): tam adı Hafız Abdurrahman b. Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya b. Mende el-İsfahanî Ebu’l-Kasım b. Abdullah’dır. Aynı zamanda devrin müverrihlerindendir. İsfahan halkı arasında itikadi olarak ona bağlı olan “Abdurrahmaniyye” adı ile anılan bir grup vardır.¹⁷⁰

Hocaları: Ailesinin dışında, Ebû Cafer İbnü’l-Merzubân el-Ebherî, İbrahim b. Hurreşîd, İbrahim b. Muhammed el-Cellâb, Ebû Bekir b. Merdûye, Ebû Zer İbnü’t-Taberanî, Ebi Ömer et-Talha, Muhammed b. İbrahim Cürcânî¹⁷¹, İbn Mencûye, Ebu’l-Feth Hilâl b. Muhammed el-Haffâr,’dir.¹⁷² Bağdat, Vâsıt, Mekke ve Nisâbûr’a ilim seyahatlerine gitmiştir. Bağdat’ta Ebû Ömer b. Mehdî, Ebû Muhammed b. Beyyi’, İbnü’s-

¹⁶⁸ İbn Hallikan, VI, 169.

¹⁶⁹ Zirikli, VIII, 156; Selman Başaran, “İbn Mende, Ebû Zekeriyya”, s. 180; Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan, s. 77-78.

¹⁷⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 107-108; Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 187-188; Zirikli, III, 327; Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan, s. 78.

¹⁷¹ Zehebî, *A’lam*, XVIII, 350.

¹⁷² Nuri Topaloğlu, “İbn Mende, Ebu’l-Kâsım”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 181.

Selet Ahvâzî; Vâsıt'ta İbn Hazefe; Mekke'de Ebû Hasan b. Cehzem, b. Nazîf el-Ferrâ; Nisâbü'r'da Ebû Bekir el-Hîrî gibi birçok ismin ilminden istifade etmiştir.¹⁷³

Öğrencileri: Ebû Sa'd el-Bağdadî, Ebû Bekir el-Bâğbân, Mesud es-Sekafî¹⁷⁴

Eserleri: Müstahrec min Kütübi'n-nas li't-tezkire ve'l-müstetraf min ahvali'n-nas li'l-ma'rife¹⁷⁵, er-Red 'alamen yekûl "elif lam mim" harfün liyenfiye'l-elif ve'l-lam ve'l-mim 'an Kelâmillâh 'azze ve celle, Tahrîmu ekli't-tîn ve hâlu âkilih fi'd-dünya ve'l-âhire, Kitâbu'l-Kifâye, Hurmetu'd-Din, Sıyâmu yevmi'ş-şek, Tarihu İsbehân, Târihu Mekke, el-Müsned, Kitâbu'l-Vefeyât, Tabakâtü't-tâbi'in, Kunâ men yu'rafu bi'l-esâmi', el-Vasıyye, el-Kunût. İbn Mende ayrıca Ebû Amr b. Mende'ye ait Fevâ'id'in tahrîcini yapmıştır.¹⁷⁶

Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Abdû'l-Hâlik b. Ebû Şükr el-İsfahanî (ö. 583 / 1187-88):

Hocaları: Abdurrahman b. Hamd ed-Dûnî, Ebû Ali el-Haddâd, Mücessed b. Muhammed el-İskâfî'dır.¹⁷⁷

Ebû Cafer Muhammed b. İsmail b. Muhammed b. Ebu'l-Feth et-Tarasûsî el-İsfahanî (502-595 / 1108-09 – 1198-99):

¹⁷³ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 350.

¹⁷⁴ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 354.

¹⁷⁵ Katip Çelebi, IV, 1333.

¹⁷⁶ Nuri Topaloğlu, "İbn Mende, Ebu'l-Kâsım", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 181-182.

¹⁷⁷ Zehebî, *A'lam*, XX, 123.

Hocaları: Ebû Ali el-Haddâd, Muhammed b. Tâhir, Muhammed b. Abdu'l-Vâhid ed-Dukâk, Mahmûd b. İsmail el-Eşkar, Ebû Nehşel Abdu's-Samed el-'Anberî'dir.

Öğrencileri: Ebû Musa Abdullah b. Abdu'l-Ganî, Yusuf b. Halîl'dir.¹⁷⁸

Ebu'l-Hasan Mesud b. Ebû Mansûr b. Muhammed b. Hasan İsfahanî (d. 506 / 1112-13):

Hocaları: Ebû Ali Haddâd, Mahmûd b. İsmail, Ebû Nehşel Abdu's-Samed, Hamza b. Abbâs el-'Alevî'dir.¹⁷⁹

Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Zeyd b. Hamd b. Ebû Nasr el-Kerrânî:

Hocaları: el-Haddâd, Mahmûd el-Eşkar, Fatıma Cuvzdâniyye'den ders almıştır.¹⁸⁰

Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Saîd b. Dırâr ed-Debbî (d. Yaklaşık 460):

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed Ahmed b. Esîd el-Medînî, Ali b. Hüseyin el-'Alevî, Ebû Amr b. Mende'nin ilminden yararlanmıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî öğrencilerinin çokluğunu ifade etmek için İsfahan'ın ondan ders aldığını kaydetmiştir.¹⁸¹

¹⁷⁸ Zehebî, *A'lam*, XX, 245.

¹⁷⁹ Zehebî, *A'lam*, XX, 268.

¹⁸⁰ Zehebî, *A'lam*, XX, 363.

¹⁸¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 88-89.

Ebû Mansûr b. ed-Deylemî Şehradâr (d. 483 / 1090-91): hadis ve tarih ilimleriyle ilgilenen Ebû Mansûr 505 / 1111-12 yılında İsfahan'a gelmiş ve ders vermiştir.¹⁸²

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebû Sa'd Ahmed b. Hasan b. Ali el-Bağdâdî el-İsfahanî (428-Safer 480 / 1036-37 – Mayıs-Haziran 1087):

Hocaları: İbn Fâzşâh, Abde'l-Aziz b. Ahmed b. fâzuyye, Ebû Ahmed Muhammed b. Ali, İbn Riyze'dir.

Öğrencileri: İbn Semerkandî, Abdû'l-Vehhâb Enmâtî'dir.¹⁸³

Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Mihrân (400-486 / 1009-10 - 1093-94):

Hocaları: Ali b. Meyle, Ali b. 'Abdekuveyh, Ebû Bekir b. Ebû Ali ez-Zekvânî, Ali b. Ahmed el-Hercânî, Ebû sa'id b. Hasnuveyh'den ders almıştır.

Öğrencileri: İsmail b. Semerkandî, 'Abdu'l-Vehhâb el-Enmâtî, b. Nâsır, Ebu'l-Feth b. Bettî kendisinin ilminden istifade etmiştir.¹⁸⁴

¹⁸² Zehebî, *A'lam*, XX, 376.

¹⁸³ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 531-532.

¹⁸⁴ Zehebî, *A'lam*, XIX, 20-21.

Ebû Hasan Mekkî b. Mansûr b. Muhammed b. ‘Allân el-Kerecî (ö. 491 / 1097-98): İsfahan’da vefat etmiş bir muhaddistir.¹⁸⁵

Abdû’l-Vahid b. Hasan b. Muhammed b. Halfu’l-Mukarrî el-Ebherî: 443 / 1051-52 yılında İsfahan’a gelmiş ve İsfahanlı bir grup âlim ondan hadis rivayet etmiştir.¹⁸⁶

Hüseyin b. Yûhan b. Ebviye b. Numân el-Bâverî Ebû Abdullah Yemenî (Rebiü’l-Evvel 587 / Mart-Nisan 1191): İlim tahsil etmek için farklı yerler dolaştıktan sonra İsfahan’a yerleşmiştir.

Hocaları: Fazıl b. Muhammed en-Nîlî, Ebû Fazl el-Ermevî ve İbn Nâsır Selâmî gibi isimlerden ders almıştır.

Öğrencileri: Muhammed b. Saîd ed-Dübeysî el-Hâfız, Ebû Hasan Ali b. Muhammed b. Abdü’l-Kerim el-Cezerî kendisinin bilgi birikiminden istifade etmiştir.¹⁸⁷

Ahmed b. Muhammed b. Behnever Ebû Bekir el-Beydâvî (ö. 455 / 1063): lakabı “Bülbül-ü Sûfî”dir. İsfahan’a gelmiş ve hadis eğitimi almıştır.

Hocaları: Ebû Abdullah el-Cürcânî, Ebû Bekir b. Merdûye, Muhammed b. Ahmed b. Ebu’l-Menî el-Burucerdî’dir.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Zehebî, *A’lam*, XIX, 72.

¹⁸⁶ Hamavî, *Mucemu’l-buldân*, I, 83

¹⁸⁷ Hamavî, *Mucemu’l-buldân*, I, 333.

¹⁸⁸ Yâkût, *Mucemu’l-buldân*, I, 529.

Hamza b. Yusuf b. İbrahim b. Musa b. İbrahim b. Muhammed: Hadis öğrenmek için birçok yere yolculuk yapmıştır. Bu yolculuklar sırasında İsfahan'a da gelmiştir.

Hocaları: Ebû Bekir el-Mukarrî' den ders almıştır.¹⁸⁹

Ebu'l-Kâsım Vâsıl b. Hamza b. Ali b. Nasr es-Sufî el-Hanbûnî: Hadis eğitimi için yolculuklar yapmıştır. Bu yolculuklardan birisinde de İsfahan'a gelmiştir.

Hocaları: Ebû Bekir b. Zübde ez-Zebî¹⁹⁰

Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl b. Ahmed Ferâvî Sâidî (ö. 531 / 1136-37): fakih ve muhaddis. Döneminin en önemli ilmî şahsiyetlerinden birisidir. Hadis ilmindeki önemini göstermek adına ona “Elf ravi” lakabı verilmiştir.¹⁹¹

Ebu'l-Kâsım İsmail b. Ali b. Hüseyin (ö. 551 / 1156-57): Aslen Nişaburludur. İsfahan'da ikamet etmiştir. Hadis ilmi ile meşgul olmuştur. Yaklaşık 100 yıl yaşamıştır.¹⁹²

Hâfız Ebû Musa Muhammed b. Ebû Bekir İsfahanî (501-580 / 1107-08 – 1184-85): İlim yolculukları için İsfahan'dan ayrılmış daha sonra şehre geri dönmüştür.¹⁹³

¹⁸⁹ Yâkût, *mucemu'l-buldân*, II, 122.

¹⁹⁰ Yâkût, *mucemu'l-buldân*, II, 391.

¹⁹¹ Kecbâf, s. 173.

¹⁹² *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 72.

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdu'l-Gaffâr b. Eşte (ö. 491 / 1097-98):¹⁹⁴

Öğrencileri: Ebû Tâhir es-Silefî'nin yetişmesine katkı sağlamıştır.¹⁹⁵

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Şîrveyh el-İsfahanî (ö. 491 / 1097-98):¹⁹⁶

Ebû Mansûr Muhammed b. İsmail es-Sîrafî (ö. 514 / 1120-21):¹⁹⁷

Ebû Nasr Muhammed b. Hamîd el-Kebrîî (ö. 532 / 1137-38):¹⁹⁸

Ebu'l-Kâsım b. Gânem b. Halid b. Abdu'l-Vâhid el-İsfahanî et-Tâcir (ö. 538 / 1143-44):¹⁹⁹

Ebû Mansûr Şucâ' b. Ali b. Şucâ': Nizâmülmülk ondan hadis dinlemiştir.²⁰⁰

¹⁹³ *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 121.

¹⁹⁴ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1228.

¹⁹⁵ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1298- 1300; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VI, 229-233.

¹⁹⁶ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1228.

¹⁹⁷ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1255.

¹⁹⁸ Askalanî, *Tebîrû'l-müntebih*, s. 1481

¹⁹⁹ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1283.

²⁰⁰ Kesai, s. 57.

Ebû Mansûr Mahmûd b. İsmail el-Eşkar el-İsfahanî (ö. Zi'l-Kâde 514 / Ocak-Şubat 514)²⁰¹

Ahmed b. Abdu'l-Celîl b. Muhammed b. Abdu'l-Vâhid b. İbrahim el-İsfahanî (ö. 556 / 1160-61)²⁰²

Said b. Talha b. Hüseyin b. Ebû Zer b. İbrahim b. Ali el-Sâlihânî (ö. 531 / 1136-37)²⁰³

Ebû'r-Recâi Bedr b. Sâbit b. Rûh b. Muhammed b. Abdu'l-Vâhid es-Sûfî er-Rârânî (ö. 532 / 1137-38)²⁰⁴

Ebû Nasr İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Ebû Hasan er-Runânî (ö. 531 / 1136-37): Birçok ilim yolculuğuna çıkmış ve bu seyahatleri sırasında hadis ilmi ile tanışmıştır.

Hocaları: Muhammed b. Abdu'l-Cebbâr Firsânî, Ebû Abbâs Ahmed b. Abdu'l-Ğıfâr b. Eşte, Ebû Mutî' Muhammed b. Abdu'l-Vâhid, Hamd b. Nasır b. el-Hemedânî'den ders almıştır.

Eserleri: Beyanu Kezb adlı bir eseri vardır.²⁰⁵

²⁰¹ İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, V, 221.

²⁰² Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VII, 10-11.

²⁰³ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, XV, 142.

²⁰⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 12.

Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Ali Ebu'l-Feth es-Sûzercânî (ö.492 / 1098-99):

Muhaddis ve çocukların edebiyat eğitmeni.

Hocaları: Ali b. Mâşâzeh, Fazl b. Abdullah b. Şehriyâr, Ebû Sehl es-Saffâr, Ebû Bekir b. Ebû Ali'dir.²⁰⁶

Talha b. Hüseyin b. Ebû Zer Muhammed b. İbrahim b. Ali es-Sâlihânî (ö. 515 / 1121-22)²⁰⁷

Ebû Mansûr Hüseyin b. Talha b. Hüseyin b. Ebû Zer Muhammed b. İbrahim b. Ali es-Sâlhânî (449-Receb 532 / 1137-38): Salih bir kişi olarak anılır.

Hocaları: Ebû Kâsım İbrahim b. Mansûr b. İbrahim es-Süllemî, Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed, Ümmü'l-Hasan Aişe bnt. Hasan el-Verkânîyye'dir.

Öğrencileri: kendisinden birçok kişi hadis yazmıştır.²⁰⁸

Ebû Necm Bedr b. Dülef b. Yûsuf el-Ferkî: İsfahanlı muhaddislerdendir.

Hocaları: Ebû Nasr el-Kessâr'dır.

²⁰⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 109-110; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 73.

²⁰⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 278.

²⁰⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 389.

²⁰⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 232; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 389.

Öğrencileri: Ebû Tâhir es-Silefî'dir.²⁰⁹

Ali b. Ebu'l-Kâsım b. Ebû Zur'a et-Taberî (ö. Muharrem 518 / Şubat-Mart 1124): Hanbelî âlimlerdendir. Aslen Taberistânlıdır. Hadis ilmi tahsil etmek için İsfahan'a gelmiştir.

Hocaları: Ebû Nuaym, Ebû Mehâsin er-Revyânî, Ebû Bekir b. Hattâb'dır.²¹⁰

Ebû Amr Abdü'l-Vehhab b. Muhammed b. İshak b. Mende el-İsfahanî (ö. Cemaziye'l-Ahir 475 / Ekim-Kasım 1082): Hanbelî muhaddis. İsfahan'da vefat etmiştir.²¹¹

Hocaları: İbn Hurşîd'den ilim tahsil etmiştir.²¹²

Eserleri: Fevâidü Ebû Amr adlı bir eser kaleme almıştır.²¹³

Ebu'l-Feth Abdu'l-Cebbâr b. Abdullah b. İbrahim b. Berze el-Erdistânî el-Cevherî er-Râzî(ö. Muharrem 468 / Ağustos-Eylül 1075):

²⁰⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 255.

²¹⁰ İbn Receb el-Hanbelî, I, 422-423

²¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 128.

²¹² Zehebî, *el-İber*, II, 333.

²¹³ Katip Çelebi, III, 1035.

Öğrencileri: Ebû Mansûr Mahmûd b. Ahmed b. Mâşâze'dir.²¹⁴

Ebû Mansûr Mahmûd b. Ahmed b. Mâşâze:

Hocaları: Ebu'l-Feth Abdu'l-Cebbâr b. Abdullah b. İbrahim b. Berze el-Erdistânî el-Cevherî er-Râzî'dir.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.²¹⁵

Ebu'l-Kâsım Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Dellîr el-Erzunânî el-A'ma er-Rebezî (ö. 453 / 1061-62): Çok sayıda hadis dinlemiş ancak bunların sadece bir kısmını rivayet etmiştir.²¹⁶

Muhammed b. Mansûr b. Abdü'l-Cebbâr et-Temîmî es-Sem'ânî el-Mervezî, Ebû Bekir (466-510 / 1074-1116): Müverrihlik ve fakihliğinin yanı sıra muhaddistir.²¹⁷

Hibetullah b. Mübârek b. Mûsa b. Ali b. Yûsuf, Ebûl-Berakât, es-Segî (445-509 / 1053-1115): Müverrihler arasında zikrettiğimiz Hibetullah b. Mübârek, hadis ilminde de tanınmış bir âlimdir.²¹⁸

²¹⁴ Sem'ânî, *Ensab*, I, 160.

²¹⁵ Sem'ânî, *Ensab*, I, 160.

²¹⁶ Sem'ânî, *Ensab*, I, 163.

²¹⁷ Zirikli, VII, 112.

²¹⁸ Zirikli, VIII, 75.

Muhammed b. İbrahim b. Cafer el-Yezdî (ö. 480 / 1087-88): Kendi zamanının İsfahan'da müsnedi olarak zikredilir.²¹⁹

Ebû Kâsım İsmail b. Muhammed b. Fazl: Muhaddis.

Hocaları: Ebû Bekir Sa'd b. Abdullah b. Ali el-Eserî'den ders almıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.²²⁰

Muhammed b. Şucâ' b. Ebû Bekir b. Ali b. İbrahim el-Leftevânî(467-533): Güvenilir bir muhaddis olarak kabul edilir.

Hocaları: Ebû Amr b. Mende, Ebû Muhammed et-Temîmî'den ders almıştır.²²¹

Ebû Abdullah İbrahim b. Ebû Nasr Şucâ' b. Ebû Bekir b. İbrahim el-Leftuvânî (d. Yaklaşık 480): Muhaddis.

Hocaları: Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl es-Sekafî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed es-Simsâr'ın ilminden yararlanmışır.²²²

²¹⁹ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, I, 255.

²²⁰ Sem'ânî, *Ensab*, I, 114.

²²¹ İbnü'l-Cevzî, X, 84.

²²² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 73.

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Abbâs Ebherî (ö. Şevvâl 486): İsfahanlı muhaddislerdendir. İlim tahsil etmek için birçok seyahate çıkmıştır. Sıka, iyi ahlak sahibi olarak tanınırdı. Bâtınîlerce öldürülmüştür.²²³

Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Ahmed Ebû Bekir Temîmî (469-536): güvenilir bir muhaddisti.

Hocaları: Abdu'l-Vehhâb b. Mende'dir.²²⁴

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Selm Ebu'l-Abbâs b. Ebu'l-Futûh el-Horasânî (446-518):

Hocaları: Ebû Osmân Sa'îd b. Ebû Sa'îd el-Ayyâr es-Sûfî, Ebû Ömer Abdu'l-Vehhâb b. Ebû Abdullah b. Mende, Sa'd ez-Zencânî'dir.²²⁵

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer Ebu'l-Feth el-Mukarrî (ö. 482): Kari ve muhaddis. İsfahan'da hadis eğitimi almıştır.²²⁶

İsmail b. Muhammed b. Fazl b. Ali b. Ahmed Ebu'l-Kâsım et-Talhî (459-535): Hadis, tefsir ve dil alanlarında önde gelen isimlerdendir.²²⁷

²²³ İbnü'l-Cevzî, IX, 77.

²²⁴ İbnü'l-Cevzî, X, 100.

²²⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, 250.

²²⁶ İbnü'l-Cevzî, IX, 50.

²²⁷ İbnü'l-Cevzî, X, 90.

Mahmûd b. Ahmed b. Abdu'l-Men'am b. Ahmed b. Muhammed b. Maşâze Ebû Mansûr (ö. 536): Vaiz, muhaddis ve fakihdir.

Hocaları: Ebû Bekir el-Hocendî'nin bilgisinden yararlanmıştır.²²⁸

b. Fıkıh İlmi ve Fakihler

Muhammed b. Abdu'l-Latîf b. Muhammed b. Sâbit b. hasan b. Ali Ebû Bekir el-Mehlebî (ö. 552 / 1157-58): Şâfiî fakîh.

Hocaları: Ebû Ali el-Haddâd, Gânem b. Ahmed, Ebu'l-Kâsım İsmail b. Fazl b. Ahmed es-Serrâc'dır.²²⁹

Ebû Tâhir es-Silefi, Ahmed b. Muhammed b. Silefi el-İsfahanî, Sadrü'd-Din (ö. 576 / 1180): Hakkında detaylı bilgiyi muhaddisler başlığı altında verdiğimiz Silefî, aynı zamanda döneminin fakihleri arasında da zikredilmektedir.²³⁰

Hüseyin b. Hamd b. Muhammed b. 'Amrûye el-'Umrevî (460-Zi'l-kaa'de 538 / 1067-68 / Mayıs-Haziran 1144): Şâfiî fakîh.

²²⁸ İbnü'l-Cevzî, X, 101.

²²⁹ Sübkî, *Tabakât*, VI, 133.

²³⁰ *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 99.

Hocaları: Ebû İsa Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman b. İsa b. Ziyâd, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin b. Mâce el-Ebherî'den ders almıştır.²³¹

Ebû Sa'd Abdu'l-Vâhid b. Ahmed b. Ömer b. Velîd ed-Dârânî (ö. 515 / 1121-22): Şâfiî fakîh.

Hocaları: Ebû Tayyîb et-Taberî'dir.

Öğrencileri: Ebû Muammer el-Ensârî'dir.²³²

Ebû Abdullah Hasan b. Abbâs b. Ali b. hasan b. Ali b. Hasan er-Rüstemî el-İsfahanî (468-561 / 1075-76 – 1165-66): Şâfiî fakih.

Hocaları: Ebû 'Amr Abdü'l-Vehhâb b. Mende, Mahmûd b. Cafer el-Kevsec, Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Buzânî, İbrahim b. Muhammed et-Tayyân, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Simsâr, Fazl b. Abdu'l-Vâhid, Abdü'l-Kerîm b. Abdu'l-Vâhid, es-Sahhâf, Ebû İsa Abdurrahman b. Muhammed b. Ziyâd, Ebû Mansûr b. Şekruveyh, Süleyman b. İbrahim, Ahmed b. Abdurrahman ez-Zekvânî, Sehl b. Abdullah el-Gâzî, Muhammed b. ahmed b. Rarâ, Rızku'llah et-Temîmî, Tırâd ez-Zeynebî gibi birçok âlimden ders almıştır.

²³¹ Sübkî, *Tabakât*, VII, 74; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 231.

²³² Sübkî, *Tabakât*, VII, 193.

Öğrencileri: Sem'ânî, İbn 'Asâkir, Ebû Musa el-Medînî, b. Ebû Hâşim el-Bağdâdî, Ahmed b. Saîd el-Hirakî, Mahmud b. Mende'nin ilmine katkı sağlamıştır.²³³

Ebû Muhammed İbnü'l-Lebbân Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-Bekirî el-Vâilî (ö. 446 / 1054): Şâfiî fakihi. İsfahan'da doğmuş ve burada vefat etmiştir.²³⁴

İbnu'r-Rutbe Ebu'l-Abbas Ahmed b. Sellame b. Abdullah b. Muhallid el-Becelî el-Kerhî (460-527 / 1068-1133): önde gelen Şâfiîlerdendir. Abbasî Halifesi Müsterşibillah'ın çocuklarına ders vermiştir. Ayrıca Harîmu'z-Zâhirî kadılığı ve Bağdat hisbe teşkilatının başında bulunmuştur. İsfahan'da Muhammed b. Sâbit el-Hocendî'den ders almıştır.²³⁵ Daha sonra Bağdat'ta dönmüş ve burada vefat etmiştir.²³⁶

Hocaları: Ebû İshâk, b. Sebbâğ, Ebû Kâsım b. Busrî, Muhammed b. Sâbit el-Hocendî, Ebû Bekir eş-Şâşî'den ilim tahsil etmiştir.

Öğrencileri: Yahya b. Sâbit el-Bekkâl, Yahya b. Bûş, İbn 'Asâkir'in yetişmesine katkı sağlamıştır.²³⁷

Ebû Şüca' Hüseyin b. Ahmed el-İsfahanî (ö. 488 / 1095):

²³³ Zehebî, *A'lam*, XX, 432-435; Sübkî, *Tabakât*, VII, 64-65.

²³⁴ Zirikli, IV, 121.

²³⁵ Zehebî, *A'lam*, XIX, 610-611; Sübkî, *Tabakât*, VI, 19.

²³⁶ Zehebî, *A'lam*, XIX, 610-611.

²³⁷ Zehebî, *A'lam*, XIX, 610-611; Sübkî, *Tabakât*, VI, 19; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 244-245.

Eserleri: Şâfiî fikhı hakkında Gayetü'l-İhtisâr adlı bir eser kaleme almıştır.²³⁸

Ebu'l-Muzaffer b. Muhammed b. Sâbit (ö. Şaban 496 / Mayıs-Haziran 1103):

Hocendî ailesinden İsfahan'a ilk gelen kişidir. Kendi döneminin en erdemli isimlerinden birisi olarak kabul edilir.²³⁹ Babasından önce İsfahan'da ders vermiştir. Muhammed b. Sâbit'in ikinci çocuğu olan bu şahıs hakkında çok fazla bir kayıt bulunmamaktadır. Hatta Ebu'l-Muzaffer'ın ismi mi yoksa künyesi mi olduğu hakkında bile net bir bilgi bulunmamaktadır. Rey'de bir vaaz sonrası kürsüden inerken Ebu'l-Feth Seczî isimli²⁴⁰ bir şîî tarafından öldürülmüş ve camiye defnedilmiştir.²⁴¹

Sadredin Abdullatîf b. Muhammed b. Sâbit (ö. 523 / 1128-1129): Muh. ammed

b. Sâbit'in en büyük oğludur. Şerefü'l-İslam lakabıdır. Babasından sonra İsfahan'daki Şâfiîlerin lideri olmuştur. Dinî kisvesinin yanı sıra toplumda sözü geçen ve siyasî açıdan da etkin bir kişidir. Bu etkinlik kendisinden sonra çocukları tarafından devam ettirilmiştir. Bâtınîlerce öldürülmüştür.²⁴²

Ebu'l-Kâsım Mesud b. Muhammed b. Sâbit: Şâfiî fakih. Muhammed b. Sâbit'in

üçüncü oğludur. Bâtınîler ile büyük bir mücadeleye girmiş ve halkı organize ederek onlara

²³⁸ Katip Çelebi, III, 950.

²³⁹ Kazvînî, *Tarih-i güzide*, s. 690.

²⁴⁰ Kecbâf, s. 150.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 366.

²⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 659-660.

karşı silahlanmıştır.²⁴³ Bu hadiseden onun halk nazarında muteber bir kişi olduğunu anlıyoruz.

Sadreddin Muhammed b. Abdullatîf b. Muhammed b. Sâbit (ö. 552/ 1157-58):

Hocendî ailesinin en meşhur isimlerinden birisidir. Bir süre Bağdat Nizamiye medresesinde eğitim ile meşgul olmuş ve vaazlar vermiştir. Hadis ilminin yanı sıra o, dönemin şairlerinden kabul edilir. Döneminin etkili siyasi şahsiyetlerinden birisidir. Sahip olduğu gücü siyasal alanda kullanması Selçuklu hanedanı ile arasının açılmasına ve İsfahan'dan çıkarılmasına yol açmıştı. Daha sonra affedilen Muhammed b. Abdullatîf, bir rivayete göre 550, bir rivayete göre 552 yılında Bâtınîlerce öldürülmüştür.

Hocaları: Ebû Ali Haddâd, Gâim b. Ahmed ve Ebu'l-Kâsım İsmail b. Fazl b. Ahmed b. Serrâc'ın ilmî bilgisinden yararlanmışır.²⁴⁴

Ali b. Ubeydullah el-Hatibî (ö. 467 / 1075): Tanınmış Hanefî fakihlerden olup Tuğrul Bey'in kadılarından idi.²⁴⁵ 466 / 1074 yılında Tuğrul Bey adına elçilik yapmak üzere Bağdat'a gelmiştir. İsfahan'da vefat etti.²⁴⁶

Ebû Nasr Ahmed Sâidî (410-482 / 1019-20 - 1089-90): İsfahan Kadı'l-Kudatlarındandır.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 314.

²⁴⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, 233; Kecbâf, s. 153.

²⁴⁵ Bundârî, s. 105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 471; Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXV, 14

²⁴⁶ Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 182.

Öğrencileri: Ebu'l-izz Halil b. Temîm b. Ali Hatib ve Ebu'l-'Alâ Zeyd b. Ali Mansur Ravendî gibi isimlerin yetişmesine katkı sağlamıştır.²⁴⁷

Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Bâbeveyh es-Simencânî: İsfahan'da vefat etmiştir.²⁴⁸

Ebû Tâhir Abdurrahmân b. Ahmed b. 'Ale es-Sâvî (ö. Şevval 484/1091-1092): Şâfiî fakih. İsfahan'da doğmuş, Semerkand'da fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Bağdat'ta vefat etmiştir. Devrin en önemli fakihlerindendi. Aynı zamanda Şâfiîlerin önde gelen reislerindendi.²⁴⁹

Ahmed b. Sâbit b. Muhammed Ebu'l-Abbas et-Tarkî (ö. 521 / 1127-28): Usul ve edeb hakkında bilgili bir âlimdi.²⁵⁰

Ebû Kâsım Hamd b. Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahim b. Mendeveyh el-İsfahanî (yaklaşık 430-14 Şaban 514): Fazıl, ilim ehli bir şahsiyettir.²⁵¹

Ebû'n-Necm Zeyd b. Sâlih b. Abdullah er-Râzânî (ö. 547 / 1152-53):

²⁴⁷ Kecbâf, s. 173.

²⁴⁸ Yâkût, Mucemu'l-Buldân, II, 230.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 200-201; İbnü'l-Cevzî, IX, 58-59.

²⁵⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 175.

²⁵¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 250.

Hocaları: Ebû Nasr Abdu's-Seyyid b. Muhammed b. Abdu'l-Vâhid b. Sebbâğ'dır.²⁵²

Ebû Tâhir Abdu'l-Kerîm b. Abdu'r-Rezzâk b. Abdu'l-Kerîm b. Abdu'l-Vâhid İbn Muhammed b. Abdurrahman b. Süleymân el-Hasanâbâdî (ö. 522 / 1128): Şâfîî fakîh ve dilbilimcidir.

Hocaları: Muhammed b. Sâbit el-Hocendî, Osman b. Saîd b. Ebû Saîd es-Sûfî, b. Herâz merd es-Serîfînî, b. Mühtedibillah'ın ilminden istifade etmiştir.

Öğrencileri: Vâlidî'dir.²⁵³

Hasan b. Fazl b. Hasan b. Fazl b. Hasan b. Ali el-Edemî (ö. 533 / 1138-39): Şâfîî fakîh, muhaddis, vaiz ve şairdir.²⁵⁴

Sâid b. Muhammed b. Abdurrahman Ebu'l-'Ala el-Buhârî (448-502 / 1056-57 – 1108-09): Muhaddisler arasında yer verdiğimiz Sâid b. Muhammed, aynı zamanda Hanefî fikhında da âlim olmuş ve müftülük yapmıştır.²⁵⁵

Muhammed b. Merzûk b. Abdu'r-Rezzâk b. Muhammed (442-517 / 1050-51 – 1123-24): Fakîh ve Muhaddis. Çıkmış olduğu ilim yolculuklarında İsfahan'a da uğramıştır.

²⁵² Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 13.

²⁵³ Sübkî, *Tabakât*, VII, 177-178.

²⁵⁴ Sübkî, *Tabakât*, VII, 66.

²⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, 160.

Hocaları: Hatîb, Ebû Cafer b. Müslime, İbn Me'mun, Ebu'l- Hüseyin b. Muhtedîbillah'dır.

Öğrencileri: es-Silefî'dir.²⁵⁶

Ebû Ali Hasan b. Selmân b. Abdullah b. Feta Nehravânî İsfahanî (ö. 525 / 1130-31): Huzistan'da kadılık yapmıştır. Ayrıca Bağdat Nizamiye Medresesi'nde görev almıştır.

Hocaları: Ebû Bekir Hocendî, Ebû Abdullah es-Sekafî'dir.

Öğrencileri: Ebû Muammer el-Ensârî'dir.²⁵⁷

Ebû Ferec Abdu'l-Vehhâb b. Abdu'l-Azîz b. Hâris b. Esed b. Leys: Hanbelî Fakîhdir. 483 / 1090-91 yılında elçi olarak İsfahan'a gelmiş ve burada 60'tan fazla kişi ondan ders almıştır.²⁵⁸

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Hasan Davud el-İsfahanî (ö. 517 / 1123-24): Hanbelî Fakih. İsfahanlı olmasına rağmen uzun

²⁵⁶ Sübkî, *Tabakât*, VI, 400-401.

²⁵⁷ Sübkî, *Tabakât*, VII, 62; Zehebî, *A'lam*, XIX, 611.

²⁵⁸ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 611; İbn Receb el-Hanbelî, I, 180.

süre Bağdat'ta ikamet etmiştir. Burada devrin önemli isimlerinden hadis ve fıkıh dersleri almıştır.²⁵⁹

İsmail b. Ali b. Abdullah el-Hatîbî (ö. Safer 502 / Eylül-Ekim 1108): Hanefî fakîh. İsfahan Kadılığı yapmıştır. Bâtınîler'e karşı büyük bir mücadeleye girmiştir. Hemedân'da bir Cuma günü Bâtınîler tarafından öldürülmüştür.²⁶⁰

Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl b. Ahmed Ferâvî Sâidî (ö. 531/ 1136-37): Hadis ilminde olduğu kadar fıkıhta da önemli bir şahsiyettir. Uyguladığı yöntem h. VII. yy.a kadar fıkıhta en iyi yöntem olarak kabul edilmiştir.²⁶¹

Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-A'yenî et-Tâkânî (ö. 530 / 1136'dan sonra): Fakih ve Vaiz. Merv'de dünyaya gelmiştir. Çıkmış olduğu ilim yolculukları sırasında İsfahan'da da bulunmuştur.

Öğrencileri: Sem'ânî²⁶²

Yahya b. Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya el-Abdiyye el-İsfahanî, Ebû Zekeriyya b. Mende (434-512 / 1043-1119): hakkında ayrıntılı

²⁵⁹ İbn Receb el-Hanbelî, I, 380.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 471; Zehebî, *Tarihu'l-islâm*, XXXV, 14.

²⁶¹ Kecbâf, s. 173.

²⁶² Sem'ânî, *Ensâb*, I, 317.

bilgiyi muhaddisler bölümünde verdiğimiz b. Mende aynı zamanda devrin önemli fakihlerindendir.²⁶³

Hüseyin b. Muhammed Râgıb İsfahanî (ö. 502): Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal veya Fazıl b. Muhammed. H. V. yy.ın önemli âlim ve fakihlerinden kabul edilir. Edeb, dil, şiir, hadis, kelam ve siyaset ve felsefe alanlarında çalışmıştır. Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler vardır.²⁶⁴

Ebû Şüca' Ahmed b. Hüseyin b. ahmed el-İsfahanî (ö. 500 / 1106-07): fıkıh hakkındaki Muhtasaru Ebû Şücâ,²⁶⁵

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed b. abduh Et-Taberî (ö. Şaban 495 / Mayıs-Haziran 1102): Şâfiî fakih. Bağdat ve Şam Nizamiye Medresesi'nde ders verdikten sonra İsfahan'a gelmiş ve burada vefat etmiştir.²⁶⁶

Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el- İsfahanî el-İsferâyînî (ö. 471 / 1078-79): Fıkıh, tefsir ve Kelam âlimidir. İsferayin'de doğdu. Çıkmış olduğu ilim yolculuğunda

²⁶³ İbn Hallikan, VI, 168-169; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, s. 1250-1251; İbn Receb el-Hanbelî, I, 291; Selman Başaran, "İbn Mende, Ebû Zekerriyya", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 179-180.

²⁶⁴ Kecbâf, s. 83-84.

²⁶⁵ Katip Çelebi, IV, 1296.

²⁶⁶ Zehebî, *A'lam*, XIX, 210.

İsfahan'a da uğradı. Tus şehrindeki Nizamiye medresesinde ders verdi²⁶⁷ ve burada vefat etti.²⁶⁸

Hocaları: Ebû Mehmiş'dir.

Öğrencileri: Zâhir eş-Şehhâmî'dir.²⁶⁹

Muhammed b. Mansûr b. Abdü'l-Cebbâr et-Temîmî es-Sem'ânî el-Mervezî, Ebû Bekir (466-510 / 1074-1116): müverihler arasında zikrettiğimiz Sem'ânî aynı zamanda devrin fakihlerinden kabul edilir.²⁷⁰

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Şekruveyh (ö. 482 / 1089-90): Muhaddisler başlığı altında tanıttığımız Ebû Mansûr aynı zamanda devrin kadılarındandır.²⁷¹

Öğrencileri: Ebû Nasr Hasan b. Muhammed el-Yûnârî²⁷², Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî²⁷³, Ebû Abdullah Hasan b. Abbâs er-Rüstemî'dir.²⁷⁴

²⁶⁷ Emrullah Yuksele, 'Şahfur İsferayini', *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 517-518.

²⁶⁸ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 401.

²⁶⁹ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 401.

²⁷⁰ Zirikli, VII, 112.

²⁷¹ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1194.

²⁷² Zehebî, *A'lam*, XIX, 621-622.

²⁷³ Zehebî, *A'lam*, XX, 119-122.

²⁷⁴ Zehebî, *A'lam*, XX, 432-435; Sübkî, *Tabakât*, VII, 64-65.

c. Tefsir İlmi Ve Müfessirler

Muhammed b. Ali b. Muhammed, b. Mehyezd (366-459 / 976-1067): hadis ve edebiyat ilimlerinin yanı sıra tefsir ilminde de şöhet bulmuştur.

Eserleri: 20 ciltlik “Tefsiru’l-Kur’an” adlı bir eseri vardır.²⁷⁵

İsmail b. Muhammed b. Fazl b. Ali b. Ahmed Tâhir et-Tîmî İsfahanî, Ebu’l-Kâsım et-Talhî el-Cevzî (ö. 535 / 1140-41): muhaddisliğinin yanı sıra aynı zamanda önemli bir müfessirdir.²⁷⁶

Ebu’l-Kâsım İsmail b. Muhammed el-İsfahanî (ö. 535 1140-41):

Eserleri: Dört ciltlik el-İzahu fî’t-Tefsir adlı bir eseri vardır.²⁷⁷

Hafız Ebû’ş-Şeyh Abdullah b. Muhammed b Hibbân el-İsfahanî:

Eserleri: Tefsîru Ebi’ş-Şeyh adlı bir eser kaleme almıştır.²⁷⁸

Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el- İsfahanî el-İsferâyînî (ö. 471 / 1078-79):

Fıkıh sahasındaki çalışmalarının yanı sıra tefsir alanında da tanınmış bir şahsiyettir.²⁷⁹

²⁷⁵ Zirikli, V, 276.

²⁷⁶ Râfiû, II, 301-303.

²⁷⁷ Katip Çelebi, I, 212.

²⁷⁸ Katip Çelebi, I, 387.

²⁷⁹ Zehebî, *A’lam*, XVIII, 401.

d. Tarih İlmi ve Tarihçiler

Kemâle'd-Din Hâtûnî: Melikşah'ın eşinin hocasıdır.

Eserleri: Menâkıb-ı Şua'ra ve Târîh-i Selâcuka adlı eserleri vardır.²⁸⁰

Ebu'l-Kâsım 'Akîl b. Abdullah (V. asır): Neseb ilmi ile meşgul olmuştur.²⁸¹

Ebu'l-Mea'fî İsfahanî (ö. 507 / 1113-14): Devrin önemli alimlerindenidir.

Eserleri: Habîbu's-Siyer adlı bir eser kaleme almıştır.²⁸²

Ebû Tâhir es-Silefi, Ahmed b. Muhammed b. Silefi el-İsfahanî, Sadrü'd-Din (ö. 576 / 1180): Hakkında detaylı bilgiyi muhaddisler başlığı altında verdiğimiz Silefî, aynı zamanda döneminin tarih ilmiyle uğraşan âlimlerinden birisidir.²⁸³

Ebû Mansûr b. ed-Deylemî Şehradâr (d. 483 / 1090-91): Hadis ilminin yanı sıra tarih ile de uğraşmıştır.²⁸⁴

²⁸⁰ *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 208.

²⁸¹ *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 394.

²⁸² *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 577.

²⁸³ *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 99.

²⁸⁴ Zehebî, *A'lam*, XX, 376.

Yahya b. Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya el-Abdiyye el-İsfahanî, Ebû Zekerîyya b. Mende (434-512 / 1043-1119): Hadis ve fıkıh sahasında olduğu kadar tarih alanında da meşhur bir şahsiyetti.²⁸⁵

Abdurrahman b. Muhammed el-İsfahanî (ö. 6 Şevval 470 / 22 Nisan 1078): Muhaddisliğinin yanı sıra müverrihtir. Günümüze ulaşmayan Tarih-i İsfahan adlı bir eseri vardır.²⁸⁶

Hasan b. Ahmed b. Hasan el-İsfahanî, Ebû Ali el-Haddâd 419-515 / 1028-1122: birçok âlimden ders almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.²⁸⁷

Eserleri: Tarihu İsbehân", Marifetü's-Sahabe", "Ulumu'l-hadis", "Hulefa-i Râşidîn", Cevâmiu'l-Kelam", "Feraiz", "es-Sükelai", Muhibbîn mea'l-Mahbûbîn" onun eserleridir.

Ebû Bekir Muhammed b. Mansûr b. Abdü'l-Cebbâr et-Temîmî es-Sem'ânî el-Mervezî (466 - Safer 510 / 1074 - Haziran 1116): Tarih ve ensâb alanında âlimdir.²⁸⁸ Ayrıca Şâfiî mezhebinin ileri gelen fakihlerinden, muhaddis, edib ve vaizdir. Sema'

²⁸⁵ İbni Hallikan, VI, 168-169; Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1250-1251; İbn Receb el-Hanbelî, I, 291; Selman Başaran, "İbn Mende, Ebû Zekerîyya", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 179-180.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 107-108; Zehebî, *A'lam*, XVIII, 350; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 187-188; Zirikli, III, 327; *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 78.

²⁸⁷ Zehebî, *A'lam*, XIX, 303-307.

²⁸⁸ Zirikli, VII, 112.

yoluyla pek çok hadis öğrenmiş ve bu konuda eser kaleme almıştır.²⁸⁹ Merv, Nîsâbûr, Rey, Hemedân, Bağdat, Kûfe, Mekke’de hadis dinledikten 498 yılında²⁹⁰ Bağdat’a giderek Nizâmiye Medresesi’nde vaazlar vermiştir.²⁹¹ Daha sonra İsfahan’a gelmiş burada da hadis dinlemiştir. Ömrünün sonlarında Merv’e dönen Sem’ânî burada vefat etmiştir.²⁹² Tacü’l-İslâm unvanıyla kaydedilmektedir.

Hocaları: İsfahan’da Ebû Bekir Hafîd b. Merdûye ve Ebu’l-Feth el-Haddâd’dan ders almıştır.

Öğrencileri: es-Silefî, Ebu’l-Futûh et-Tâî, Ebû Tâhir es-Sincî’nin ilmine katkı sağlamıştır.²⁹³

Eserleri: Hadis ve vaaz konulu 140 bölümden oluşan “Emâlî” adlı bir eseri vardır.²⁹⁴

e. Edip, Şair ve Dil Bilimciler

Ebu’l-Hicâi, Şehfîrûz b. Said b. Abdu’s-Seyyid b. Mansûr, Ebu’l-Hicâi b. Ebu’l-Fevâris el-Bağdatî (ö. 530 / 1136): Şair. Aslen İsfahanlıdır. Bağdat’ta vefat etmiştir.

²⁸⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s524.

²⁹⁰ Zehebî, *A’lâm*, XIX, 371.

²⁹¹ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241.

²⁹² İbnü’l-Cevzî, IX, 188.

²⁹³ Zehebî, *A’lâm*, XIX, 372.

²⁹⁴ Zirikli, VII, 112.

Eserleri: Makamat ve İrşâdü'l-Erîb adlı eserleri vardır.²⁹⁵

Ebu'l-Hayr Saîd b. Talha b. Hüseyin b. Ebû Zer b. İbrahim b. Ali b. Sâlihânî
(yaklaşık 450- 531): Muhaddis bir aileye mensup fazıl, salih ve görüşlerinde isabetli bir kişiydi.

Hocaları: Aîşe bnt. Hasan b. İbrahim el-Verkânî'den ders almıştır.

Öğrencileri: İsfahan'ın önemli isimleri ondan edebiyat dersi almıştır.²⁹⁶

Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin Ebû Bekir Nâsuhi'd-Din Errecânî (460-544 / 1068-1149): Şair. Gençliğinde İsfahan Nizamiye Medresesi'nde eğitim almıştır.²⁹⁷ Soyunun ensara dayandığı rivayet edilmiştir. Oğlu bazı şiirlerini “divan” isimli bir eserde toplamıştır.²⁹⁸

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mâcid el-Ebherî'den eğitim almıştır.²⁹⁹

²⁹⁵ Zirikli, III, 179.

²⁹⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 304.

²⁹⁷ Kesai, s. 227

²⁹⁸ Zirikli, *'Alam*, I, 215; Kecbâf, s. 74.

²⁹⁹ Kecbâf, s. 74.

Mansûr b. Muhammed b. Abdullah b. Mıkaddir et-Temîmî, Ebu'l-Feth: Mu'tezili edib. İsfahanlı olmasına rağmen Bağdat'ta yaşamayı tercih etmiştir. Burada Arapça okumuştur.

Eserleri: Zemmü'l-Eşâir adlı bir eser kaleme almıştır.³⁰⁰

Ebû Abdullah Heysem b. Abdullah b. Muhammed b. Heysem Abdurrahman b. Heysem es-Sülemî (Muharrem 436-Rebiülevvel518): ilim ve edebiyatta dönemin önde gelen isimlerindendir.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Rîdde ed-Debbî, Ebû Sa'd Muhammed b. Ebû Abdullah, Ebû Vefâ Muhammed b. Bedî' b. Abdullah el-Hâcib'in ilminden istifade etmiştir.³⁰¹

Ebû Zeyd Şükr b. Ahmed b. Hamd b. Ebû Bekir el-Ebherî(ö. 546): İsfahanlı ediplerdendir.

Hocaları: Ebû Abdullah es-Sekafi'den ders almıştır.³⁰²

Ebû Saîd Şeybân b. Abdullah b. Şeybân b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Şeybân b. Muhammed b. Semere b. Mufaddal b. Kays. b. Adnân b. Nizâr b. Harb

³⁰⁰ Zirikli, VII, 303.

³⁰¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 367-368.

³⁰² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 326.

b. Rebîa' b. Hasan b. Mufaddal el-Esedî(yaklaşık 470 - 538): İsfahanlı ediplerdendir. Salih, âlim bir kişidir. Sıbyânü'l-Kur'an olarak bilinir.

Hocaları: Ebû Abdullah b. Mende, Ebû Saîd Şeybân, Ebû Mansûr Muhammed b. Şekruveyh, Ebû Bekir Muhammed b. Mâce el-Ebherî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed et-Tayyân, Ebû Fevâris Terrâd ez-Zeynebî, Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî gibi devrin önemli birçok isminden ders almıştır.³⁰³

Muhammed b. Muhammed b. Salih el-Abbâsî, Nizamü'd-Din, Ebû Ya'li, İbnü'l-Habbâriyye (414-509 / 1023-1115): Hiciv şairi. Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Bir süre Melikşah döneminde İsfahan'da ikamet etmiştir.³⁰⁴ Kirman'da vefat etmiştir.

Eserleri: Kelile ve Dimne'nin üslubuyla, recez ölçüsüne göre, bin beyit olarak yazılmış olan Sâdih ve'l-Bâgem, Netâicü'l-Fitne fî Nazmî Kelile ve Dimne, "Felekü'l Meânî" ve dört bölüm olan dîvân şiir kaleme almıştır.³⁰⁵

Ebû Selâme Mürşid b. Ali b. Mukallid b. Nasr b. Munkid (460-531 / 1068-1138): Edib, şair. Haleb'te dünyaya gelmiştir. İsfahan ve Bağdat'a yolculuklar yapmıştır. Cömert ve cesur olarak tanınır.³⁰⁶

³⁰³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 330.

³⁰⁴ İbn Tağrıberdî, *Nucûm*, V, 210.

³⁰⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I, 117-119; Zirikli, VII, 23.

³⁰⁶ Zirikli, VII, 203.

Ebû Nehşel Abdu's-Samed b. Ahmed b. Fazl b. Ahmed b. Ali b. Yahya b. Ebûn b. Hakem b. Mersed b. Câbir el-'Anberî (427-517): İsfahanlı ediblerdendir. Aynı zamanda devrin çokca hadis rivayet eden muhaddislerindendir.

Hocaları: Ebû Fazl Hârûn b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Hârûn el-İsfahanî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Rîdde ed-Debbî, Ebû Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin b. Fâzşâh et-Tânî, Ebû Zer b. Muhammed b. İbrahim b. Ali es-Sâlihânî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Şâdân gibi birçok ismin ilminden istifade etmiştir.³⁰⁷

Nasır b. Abdurrahman b. İsmail b. Ali , Ebu'l-Feth el-Fezaârî el-İskenderî (ö. 561 / 1166): edib. Aslen İskenderiyelidir. Çıkmış olduğu ilim yolculuğunda Bağdattan sonra İsfahan'a gelmiş ve muhtemelen burada vefat etmiştir.

Eserleri: el-Emkine ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl ve'l-Âsâr ve Nahvuha adlı bir eseri vardır.³⁰⁸

Ebu'l-Hasan Ali Bâherzî (ö. Zilkade 467 / Haziran 1075): Devrin büyük şairlerindendir. Başta İsfahan olmak üzere Herat, Merv, Bağdat Basra gibi devrin önemli ilim ve kültür merkezlerini dolaşarak zamanın âlim ve şairleri ile tanıştı. Farsça ve Arapçanın bütün inceliklerine vakıf olan Bâherzî her iki dilde de, nazım ve nesir, kaleme aldığı son derece latif yazıları ile büyük bir şöhrete kavuşmuştur.³⁰⁹

³⁰⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 455.

³⁰⁸ Zirikli, VIII, 24.

³⁰⁹ Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 190.

Ebu'l-Futûh Muhammed b. Hasan b. Mansûr b. Ali b. Abdu'l-Vâhid (yaklaşık 460-534): İsfahanlı müezzîn ve edibtir.

Hocaları: Ebû Kâsım Abdurrahman, Ebû Amr Abdu'l-Vehhâb b.î Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Mende, Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Buzânî, Ebû İsa Abdurrahman b. Muhammed b. Ziyâd et-Tânî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Mâce el-Ebherî, Ebû Hüseyin Ahmed b. Abdurrahman ez-Zekvânî'den ilim tahsil etmiştir.³¹⁰

Emir Ebû Abdullah Mu'izzî (440-542 / 1048-1147): dönemin İran şiirinin temsilcisidir. Melikşah ve Sencer dönemlerinde Devlet'in "Melikü's-Şuera"sıdır. Muizzî'nin nereli olduğu hakkında farklı rivayetler vardır. Melikşah'ın ihsanlarına mazhar olan Muizzî, sultan'ın saray şairlerinden ve has nedimlerinden oldu. Melikşah'a karşı minnet ve merbutiyetini ispat etmek üzere Muizzî mahlasını aldı. Merc'de vefat etti.³¹¹

Ebû Ali Hüseyin b. Sa'd b. Hüseyin el-Âmedî (ö. 444 / 1052): Şair ve dil bilimci. Amed de doğmuş ve burada eğitim almıştır. Bağdat, Şam, Basra'ya ilim yolculukları yaptıktan sonra İsfahan'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.

Hocaları: Muhammed b. Muhammed Geylân, HaSan b. Ali el-Cevherî, Muhammed b. Ahmed b. Hasnûn en-Nursî, Muhammed b. Hüseyin Ferâî, Ebû Ya'la, Muhammed b.

³¹⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 110-111.

³¹¹ Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 191-192

Mekkî b. Osmân el-Ezdî, Abdu'l-Vehhâb b. Hüseyin b. Ömer b. Burhân el-Gazâlî, Saîd b. Muhammed b. Hasan el-İdrîsî³¹²

El-Musallih **Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hanbelî el-Cûrtânî el-Hammâmî**
(500-Rebiülahir 590 / 1106-07 – Mart-Nisan 1194): Edip.³¹³

Muhammed b. Ebu'l-Ferec b. Ferec, Ebû Abdullah Kettânî es-Siklî el-Malikî ez-Zekî (427-516 / 1036-1122): Edip. Çıktığı ilim yolculuklarında birçok yere uğramış ve İsfahan'da vefat etmiştir.

Eserleri: Mukaddimetü fi'l-Nahiv³¹⁴

Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Emevî el-Muâvî (ö. 20 Rebiü'l-Evvel 507 / 4 Eylül 1113): Nahiv, dil, neseb ve tarih gibi birçok ilimde bilgindi. İsfahan'da vefat etmiştir.³¹⁵

Süleyman b. Ebû Tâlib Abdullah b. Muhammed b. Feta el-Hulvânî en-Nehrevânî (ö. 493 / 1099-1100): Bağdat yakınlarındaki Nehrevan'da doğdu. Bağdat'ta

³¹² Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, XII, 227-228; Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*, s. 1062; Zirikli, II, 238.

³¹³ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 180.

³¹⁴ Zirikli, VI, 328.

³¹⁵ Hamavî, *Mucemu'l-buldân*, I, 86.

devrin önemli isimlerinden dil ve edebiyat ile hadis dersleri almıştır.³¹⁶ İsfahan'a yerleşmiştir.³¹⁷

Hocaları: Ebû Muhammed el-Cevherî, Ebû Talib el-Geylanî ve Ebû Tayyib et-Taberi gibi bilginlerden ilim tahsil etti.

Öğrencileri: Başta Nizamiye Medresesinde müderris olan oğlu Hasan olmak üzere çok sayıda talebe yetiştirdi.³¹⁸

Eserleri: Kıraat ilmine dair “Tefsîr dil bilim için ‘ilelül-Kırâât ve el-kânûn fi’l-Luğa, Ebû Ali el-Fârisî’nin eserine yazdığı³¹⁹ Şerhu’l-îzâh li’l-fârisî, Şerhu’l-Dîvânu’l-Mütenebbî, el-Emâlî³²⁰

İsmail b. Muhammed b. Ahmed el-Vessâbî Ebû Tâhir (ö. 533): Selçuklu dönemi şairlerindendir.³²¹

³¹⁶ Davudî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, s. 199.

³¹⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*, s. 1390.

³¹⁸ İbnü'l-Cevzî, IX, 50.

³¹⁹ Zirikli, III, 111.

³²⁰ Davudî, s. 199; Zirikli, III, 111; Fatih SÜRGİT, s. 13

³²¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*, s. 733.

Selmân b. Abdullah b. Muhammed Ebû Abdullah b. Ebû Tâlib el-Hulvânî en-Nehravânî: Bağdat'ta Nahiv ve dil eğitimi almıştır. İsfahan'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir.

Hocaları: Semânî b. Dehhân, Ebû Tayyib et-Taberî,

Öğrencileri: es-Silefi³²²

Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî (ö. 485 / 1092-93): Edib ve filozof. İsfahan'a gelmiş ve Vezir Taculmülk'ün emrine girmiştir. Şehirde yaşanan bir karışıklık sırasında yanlışlıkla öldürülmüştür.

Eserleri: et-Tasrîfi Mücedvel, en-Nahv, el-Mahrûtât ve'l-Hendese³²³

Azizü'd-Din Ahmed b. Hâmid b. Muhammed isfahani: Edib, bilgin ve Selçuklularda etkili bir devlet adamıydı.³²⁴

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Şhredar Muallim İsfahanî (ö. Şevval 446): Edib ve kâtib. Başta Ebû Gâlib b. Harun olmak üzere birçok öğrencisi olmuştur.³²⁵

Ahmed b. Abdullah Mehâbâdî en-Nahvî. Edib ve bilgin.

³²² Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*, s. 1381.

³²³ Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*, s. 2355-2356.

³²⁴ Kecbâf, s. 78.

³²⁵ Kecbâf, s. 78.

Hocaları: Abdu'l-Kâhir Cürcânî'den nahiv dersi almıştır.

Eserleri: Şerhu'l-lema' ve't-tebyan onun eserlerindendir.³²⁶

Muhammed b. Mehrîzed: edip. Nizâmülmülk ondan hadis dinlemiştir.³²⁷

Muhammed b. Ali b. Muhammed, b. Mehyez d (366-459 / 976-1067):

Muhaddislik ve müfessirliğin yanı sıra edebiyat ilmiyle de uğraşmıştır.³²⁸

Ahmed es-Sekafî (360-Rebiü'l-Evvel 455 / 970-71 – Mart-Nisan 1063):

Muhaddis olmakla birlikte edib olarak da tanınmaktadır.³²⁹

Ahmed Sûdrecânî (ö. 496 / 1102-03): çok yönlü âlimlerden birisi de Sûdrecânî'dir ve hadis ilmiyle birlikte edebiyat ve çocuk eğitimi ile uğraşmıştır.³³⁰

Muhammed b. ahmed b. Hüseyin b. Ali b. ahmed b. Süleyman b. Ferec el-bağdadî (10 Safer 480 / 17 Mayıs 1087): Şair, Vaiz ve Müfessir.³³¹

³²⁶ Keczâf, s. 78.

³²⁷ Kesai, s. 57.

³²⁸ Zirikli, V, 276.

³²⁹ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 121-122; Keczâf, s. 76.

³³⁰ Keczâf, s. 77.

³³¹ Kiftî, *el-Muhammedun mine's-Şuara ve Eş'aruhum*, s. 93.

Muhammed b. Hasan b. Hüseyin el-Vessâbî el-Verkânî (429-511 / 1037-38 - 1117-18): Döneminin en erdemli ediplerinden, en hoş şairlerinden birisidir.³³²

Ebû Abdullah el-Hellâl: Edib.

Hocaları: Ebu'l-Mükârim Abdu'l-Vâris b. Abdu'l-Men'am el-Ebherî³³³

Ebû Tâhir es-Silefî, Ahmed b. Muhammed b. Silefî el-İsfahanî, Sadrü'd-Din (ö. 576 / 1180): hakkında detaylı bilgiyi muhaddisler başlığı altında verdiğimiz Silefî, aynı zamanda döneminin edipleri arasında da zikredilmektedir.³³⁴

Muhammed b. Ali b. Muhammed, b. Mehyezd (366-459 / 976-1067): hadis ve tefsir ilimlerinin yanı sıra edebiyat ilimleriyle de uğraşmıştır.³³⁵

Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Ali Ebu'l-Feth es-Sûzercânî (ö. 492 / 1098-99): Muhaddisler arasında da zikrettiğimiz âlim, aynı zamanda çocuklara verilen edebiyat eğitimiyle de ilgilenmiştir.³³⁶

³³² Kıftî, *el-Muhammedun mine 'ş-Şuara ve Eş'aruhum*, s. 229.

³³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 105

³³⁴ *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 99.

³³⁵ Zirikli, V, 276.

³³⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 278.

f. Kadın Âlimler

Fatıma binti Muhammed b. Ebû Sa'd Ahmed b. Hasan b. Ali b. Bağdâdî

Ümmü'l-Behâi: (539 / 1144-45): muhaddis.

Hocaları: Ahmed b. mahmûd es-sakafî, İbrahim b. Mansûr sıbt Bahraveyh, Ebû Fazl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî el-Mukarrî, Saîd b. Ebû Saîd el-'Ayyâr

Öğrencileri: Sem'ânî, b. 'Asâkir, Ebû Musa el-Medîni, Muhammed b. Ebû Tâlib b.Şehriyâr, Abdü'l-Latîf b. Muhammed el-Havârizmî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed er-Rârânî, Cafer b. Muhammed Âyûsân, Dâvud b. Ma'mer³³⁷

Ümmü'l-Behâi İsfahanî (ö. 539 / 1144-45): Hadis ilmi ile meşgul olmuştur. Şehrin önde gelen ilim adamlarının kayıtlarından yararlanmıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr Müezzîn, Bedr b. Ebu'l-Futûh onun tutmuş olduğu kayıtlardan istifade etmişlerdir.³³⁸

Ayşe Verkâniye (ö. 460 / 1067-68): Ümmü'l-Hasan olarak da bilinir. Kendi döneminin en meşhur âlim ve vaizlerindendir. Onun derslerine katışmak için diğer şehirlerden bile gelenler olurdu.

³³⁷ Zehebî, *A'lam*, XX, 148-149.

³³⁸ Kecbâf, s. 91.

Öğrencileri: Ümmü'r-Rızâ Dev, Ebu'l-İzz Hasan b. Hâdî 'Alevî ve Ebû Mansûr Hüseyin b. Talha Sâlihânî³³⁹

Fâtıma 'Akîlî Cûzdânî İsfahanî (ö. 524 / 1129-30): Hadis alimi ve dini konularda fikir belirten birisiydi. Onun ilimi düzeyi göstermesi açısından, Taberânî'nin Mu'cemu'l-Kebîr ve Mu'cemu'l-Sagîr'ini okutabilen tek kadın olarak bahsedilmektedir. Onun tutmuş olduğu kayıtlardan Nizâmülmülk de faydalanmıştır.³⁴⁰

Ümmü'l-Kirâm Fahru'n-Nisâ binti Ebû Fezâil Es'ad b. Kadı Ebû Ahmed Muhammed b. Ebû Zur'a Abdu'l-Vâhid b. Zekerîyyâ: İsfahanlı kadın muhaddislerdendir. Hadis ve fıkıh ilimlerinde meşhur olan bir aileye mensuptur.

Hocaları: Ebû Sa'id Recâi b. Abdu'l-Vâhid b. Abdullah'dan hadis dersi almıştır.³⁴¹

Ümmü'l-Kirâm Dûi binti Hamd b. Muhammed b. Ebû Feth Fazl: İsfahanlı kadın âlimlerdendir. Diğer bir rivayete göre Ahmed b. Mansûr Abdullah Kasâr'ın kızıdır.³⁴²

Hocaları: Süleymân b. İbrahim, Ebû Bekir b. Mâce el-Ebherî'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî'dir.³⁴³

³³⁹ Kecbâf, s. 91-92.

³⁴⁰ Kecbâf, s. 92.

³⁴¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 434; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 16.

³⁴² *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 17.

³⁴³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 418; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 17.

Ümmü'l-Kirâm Şehri Azremiyye İsfahanî (476-545): Ümmü'l-Kirâm Karşî'de denir. Ebu'l-Kâsım Abdu'l-Vâhid b. Abdu'l-Vahid b. Muhammed b. Fâhir Karşî İsfahanî'nin kızı, Ebû Ahmed Mua'mmer b. Abdu'l-Vâhid'in kız kardeşidir. Hadis alanında çalışmıştır.

Hocaları: Ebû Muhammed Rezzaku'llah et-Temîmî, Ebu'l-Hüseyn Lâhik b. Eskâf, Ebû Ahmed Mansûr b. Bekir b. Muhammed'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî, Ümmü'l-Kirâm'ın erkek kardeşinin arkadaşı olması dolayısıyla onun vasıtasıyla Ümmü'l-Kirâm'ın hadislerinden yazmıştır.³⁴⁴

Ümmü'l-Kirâm Kerîme (VI. yy): Ebû Saî'd Abdurrahman b. Ömer b. Abdullah b. **Mümmed** İsfahanî'nin kızıdır.

Öğrencileri: Ebu'l-Vefâ Abdurrahman b. Hamîd b. Abdu'l-Vâhid b. Mahmûd Sebbâğ Şerâbî İsfahanî ondan hadis dinlemiştir.³⁴⁵

Ümmü'r-Rızâ İsfahanî Zûi(V. Asrın ikinci yarısı): Hamd b. Ali Habbâl'in kızıdır. Hadis alanında çalışmıştır.

Hocaları: Babası ile birlikte Ayşe Verkânî'den ders almıştır.³⁴⁶

³⁴⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 417; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 18

³⁴⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 494; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 19.

³⁴⁶ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 22.

Ümmü'r-Rızâ Dûi binti Ebû Şükr Hamd b. Ali b. Muhammed el-Habbâl (d. 456 civarı): ibadete düşkün bir âlimedir.

Hocaları: Aîşe binti Hasan b. İbrahim el-Verkâniyye, Ebû Şükr Hamd b. Abdu'l-Habbâl'dan ders almıştır.³⁴⁷

Ümmü'l-Behâi Haceste binti Ebû Muzaffer b. Ebû Feth b. Mâce (d. 450 küsür): İsfahanlı kadın âlimlerdendir.³⁴⁸

Hocaları: Şucâ' b. Ali el-Musiklî'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî ondan birkaç hadis öğrenmiştir.³⁴⁹

Ümmü'l-Hasan Ayşe el-Verkânî (ö. 460 / 1067-68): Hasan b. İbrahim el-Verkânî'nin kızıdır. Döneminin en mehur isimlerinden birisidir.

Hocaları: Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Mende'dir.

Öğrencileri: Kadınlı erkekli gruplara dersler vermiştir. Öğrencileri arasında Ümmü'r-Rızâ İsfahanî ez-Zûi, Ebu'l-İzz Hasan b. Hâdî b. Hasan el-A'levî, Ebû Mansûr Hüseyin b. Talha es-Sâlihânî bulunmaktadır.³⁵⁰

³⁴⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 418; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 22.

³⁴⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 404-405.

³⁴⁹ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 23.

Ümmü'n-Necm Hivâr binti Muhammed b. Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. Fazlaveyh: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Tayyîb Habîb b. Muhammed b. Ahmed et-Tahrânî'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî'dir.³⁵¹

Ümmü'l-Vefa İsfahanî Ğâliyeh (VI. asır): muhaddis.

Hocaları: Hibbetu'llah b. Cenne'den ders almıştır.³⁵²

Ümmü'n-Necm sittî'l-'Irâk binti Ebû Muzir Abdu'l-Vâhid b. Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-'Anberî el-Buzânî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Buzânî'nin ilminden istifade etmiştir.³⁵³

Ümmü'n-Necm Fâtıma binti Hasan b. ahmed b. Abdullah es-Sûzercâniyye (460-531 / 1067-68 – 1136-37): İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

³⁵⁰ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 24.

³⁵¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 402; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 25.

³⁵² *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 26.

³⁵³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 412-413; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 27.

Hocaları: Ebû Tâhir Ahmed b. İbn Ömer en-Nakkâş'tır.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî'dir.³⁵⁴

Ümmü'l-Necm Ümmetullah binti Hibetullah b. muhammed b. İbrahim el-isfahaniyye (ö. Muharrem 548): İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Mua'mmer Şeybân b. Abdullah b. Ahmed el-Muhtesib el-Berecî'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî'dir.³⁵⁵

Ümmü Muhammed (Ümmü Ziyâ) Zelîhâ binti Ahmed b. Muhammed b. Fazlaveyh el-Cemâl el-İsfahanî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî, Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl es-Sekafî, Ebû Fevâris Tarrâd ez-Zeynebî başta olmak üzere zamanının önemli isimlerinden hadis dersi almıştır.³⁵⁶

Ümmü'l-Mücteba Alevî Fâtıma (ö. 533 / 1138-39): Velîd b. Nâsır b. hasan b. Hüseyin b. Talha Alevî isfahanî'nin kızıdır.

³⁵⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 427; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 28.

³⁵⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 397; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 29.

³⁵⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 409; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 30.

Hocaları: Ebû Tayyib Abdu'r-Rezzâk, Ebû Osmân Ayyâr, Ebu'l-Kâsım İbrahim b. Mansûr'dan hadis dersi almıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.³⁵⁷

Ümmü'l-İzz Sütekâ binti Muhammed b. Fazl ed-Deylemî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ömer b. Ahmed b. Ömer es-Simsâr'dır.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.³⁵⁸

Ümmü'l-Futûh Rabi'a binti Ebû Muammer b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Ebûn el-Lenbânî (ö. muharrem 534): İsfahanlı kadın âlimlerdendir. İlimle uğraşan bir aileye mensuptur.

Hocaları: Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Buzânî el-'Anberî, Ebû Bekir b. Mâce el-Ebherî'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî'dir.³⁵⁹

Ümmü'l-Feth Zafer Bâseveyh binti Ebû Nasr: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

³⁵⁷ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 32.

³⁵⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 414; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 33.

³⁵⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 407; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 35.

Hocaları: Ebû Tâlib Ahmed b. Muhammed b. Cafer'dir.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.³⁶⁰

Ümmü'l-Futûh Kaysî Fâtıma (450-Ramazan 545 / 1058-59 – Aralık-Ocak 1150-51): Muhammed b. Abdullah b. Hasan el-Kaysî'nin kızıdır.

Hocaları: Ümmü İbrahim Ayşe binti Hasan el-Verkânî'dir.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.³⁶¹

Ümmü'l-Futûh binti Ahmed b. Fazl et-Tâcir: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.³⁶²

Ümmü Amr Saî'de Cârî (VI. asır): Bekirân b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer el-Cârî İsfahanî'nin kızıdır. Döneminin muhaddislerindendir.

Hocaları: Ebû Mutî' es-Sahhâf³⁶³ el-Basrî'dir.³⁶⁴

³⁶⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 421; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 37.

³⁶¹ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 38.

³⁶² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 421; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 39.

³⁶³ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 94.

³⁶⁴ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 40.

Ümmü'l-Ziyâ Settü'l-Celîl (VI. asır): Ebû Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed b. Yahya'nın kızıdır.

Hocaları: Ebû Bekir b. Mâce'den ders almıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî'nin ilmine katkı sağlamıştır.³⁶⁵

Ümmü'z-Ziyâ 'Aşûrâi binti Muhammed b. Fazl ed-Deylemî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Hafs Ömer b. Ahmed es-Simsâr el-İsfahanî'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî'dir.³⁶⁶

Ümmü's-Sems Hâceste binti Ebû İshâk İbrahim b. Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed b. Mende (d. yaklaşık 470): Çokça namaz kılan ve oruç tutan bir âlimedir. Hadis ve neseb ilmi ile uğraşmıştır.

Hocaları: Ebû Amr Abdu'l-Vehhâb b. Mende'nin ilminden istifade etmiştir.³⁶⁷

³⁶⁵ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 41.

³⁶⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 424-425; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 42.

³⁶⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 404; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 43.

Ümmü'l-Hayr 'Âfiye binti Hüseyin b. Abdulmelik b. Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed b. Mende el-'Abdî (ö. Şevval 539): İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû İsa Abdurrahman b. Muhammed b. Ziyâd et-Tânî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mâce'den ders almıştır.³⁶⁸

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.

Ümmü'r-Recâi Zübeyde binti Muhammed b. Ahmed b. Hasan b. Hüseyin el-Bezdehevâstî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Abdurrahman ez-Zekvânî, Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed es-Simsâr'dan ders almıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî'nin yetişmesine katkı sağlamıştır.³⁶⁹

Ümmü'l-Hasan Kerime (VI. asır): Ahmed b. Hasan İsfahanî'nin kızıdır. Zamanının ünlü muhaddislerindendir.

Hocaları: Muhammed b. İbrahim Cürcânî, Hafız Ebû Bekir b. Merdûye'dir.

Öğrencileri: Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Nasr el-Leftevânî'nin yetişmesine katkı sağlamıştır.³⁷⁰

³⁶⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 425; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 44.

³⁶⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 410; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 45.

Ümmü Seleme Âmine binti Ebû Tâhir abdu'L-Kerîm b. Abdu'r-Rezzâk b. Abdu'l-Kerîm b. Abdu'l-Vâhid b. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Süleymân el-Hasanâbâdî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Ömer es-Simsâr el-İsfahanî'den ders almıştır.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî kendisinin ilminden istifade etmiştir.³⁷¹

Ümmü'l-Behâ Cum'a binti Ebû recâi Beşşâr b. ahmed b. muhammed b. Abdullah b. Cafer es-Sûfî es-Saffâr el-muallime (d. 485): İsfahanlı kadın âlimlerdendir. İlmi şahsiyetinin yanı sıra çocuklara ders verip Kur'an öğretirdir. Babasıyla birlikte Horasan ve Irak'a ilim seyahatlerine çıkmıştır.

Hocaları: Abdullah el-Gâzî, Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl'dan ders almıştır.

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.³⁷²

Ümmü'l-Behâ Fâtıma binti Ebû Fazl Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hasan b. Ebû Süleymân (440 - 23 Ramazan 539 / 1048-49 - 19 Mart 1145): İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

³⁷⁰ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 46.

³⁷¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 396; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 47.

³⁷² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 401; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 48.

Hocaları: Ebû Fazl Abdurrahman b. Ahmed b. hasan er-Râzî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Sekafî, Ebû Kâsım İbrahim b. Mansûr b. İbrahim el-Karrânî, Ebû Osmân el-‘Ayyâr, Ümmü’l-Kiram Kerime binti Ebû Sa’d Abdullah b. Ali b. Ömer b. Abdullah b. Muhammed, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Ali el-Kattân, Ebû Bekir Ahmed b. Fazl el-Bâtırgânî gibi birçok ismin ilminden istifade etmiştir.

Öğrencileri: Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Müezzîn İsfahanî, Bedr b. Ebû Futûh, Ebû Amr Muhammed b. Ahmed b. Hamdân’ın ilmine katkı sağlamıştır.³⁷³

Takıyye (480-541): Ebu’l-Kâsım b. Ömer İsfahanî’nin kızıdır. İlimle meşgul olan bir aileye mensuptur.

Öğrencileri: Sem’ânî’dir.³⁷⁴

Takıyye (VI. Asrın ilk yarısı): Mufaddal b. Abdu’l-Hâlik b. b. Mansûr b. Abdü’l-Vehhâb el-İsfahanî’nin kızıdır.

Hocaları: Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl Sakafî’den ders almıştır.

Öğrencileri: Ebû Sa’d Sem’ânî’dir.³⁷⁵

³⁷³ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, II, 432-433; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 49-50.

³⁷⁴ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 137.

³⁷⁵ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 138.

Takiyye (VI. asır): Ebû Saî'd b. Cafer el-İsfahanî'nin kızıdır. Hadis ilmi ile meşgul olmuştur.

Öğrencileri: İbn Makdisî'dir.³⁷⁶

Cahşe es-Sâlihânî (V. asır): muhaddistir.

Öğrencileri: Nizâmülmülk ondan hadis rivayet etmiştir.³⁷⁷

Zeyneb binti Ebû Nuaym Abdullah b. Hasan b. Ahmed el-Haddâd: Nîsâbûr'da doğmuş, babasıyla birlikte İsfahan'a yerleşmiştir.

Hocaları: Ebû Mutî' Muhammed b. Abdü'l-Vâhid Mısri, Ebû Ali Haddâd, Ebû Ali Nasrallah b. Ahmed Haşnâmî'den ders almıştır.³⁷⁸

Âzramiyye el-İsfahanî (VI. asır): Ahmed b. Muhammed b. Haddâd'ın kızıdır.

Hocaları: İbrahim b. Muhammed b. İbrahim et-Tabbâyî'den ders almıştır.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Abdü'l-Kerîm Sem'ânî kendisinin ilminden istifade etmiştir.³⁷⁹

³⁷⁶ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 139.

³⁷⁷ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 140.

³⁷⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 409; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 195.

³⁷⁹ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 197.

Settünaz İsfahanî (ö. 528 / 1133-34): Mufaddal b. Ebû Fevâris Şerabî İsfahanî'nin kızıdır.

Hocaları: Şüca' b. Ali, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. İbrahim Tahrânî'den ders almıştır.

Öğrencileri: Ömer b. Muhammed Leftevânî, Ebû Sa'd Sem'ânî'dir.³⁸⁰

Sitti'n-Nâs binti Ali b. 'İbâd b. Ali b. Hamza b. Tabâtabâ el-'Alevî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Abdü'l-Kerîm Sem'ânî'dir.³⁸¹

Fâtıma (460-538 / 1067-68 – 1143-44): Ebu'l-Hayr en-Nîsâbü'rî'nin kızıdır. Devrinin önemli âlimlerinden birisidir.

Hocaları: Kadı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali et-Temîmî'den ders almıştır.³⁸²

³⁸⁰ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 199.

³⁸¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 414; *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 200.

³⁸² *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 227.

Fâtıma Cûzdâniyye (434 – 24 Receb 524 / 1042-43 – 3 Temmuz 1130):

Abdullah b. Ahmed b. Kâsım ‘Akîlî Cûzdanî İsfahanî’nin kızıdır. Devrinin en önemli âlimlerinden birisidir. İni konularda fikir belirtirdi.

Hocaları: Kadı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali Temîmî, Muvafiku’d-Din Ebu’l-Futûh Dâvud Muammer Kurşî, Muhlisu’d-Din Ebû Ali Muhammed, Ebu’l-Mecd Zâhir, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Rîzeh gibi birçok isimden ders almıştır.

Öğrencileri: Muhammed b. Ahmed Seydelânî, Ebu’l-Futûh Ese’d b. Ebû Fezâil Muhammed b. Halef ‘İclî İsfahanî, Muhammed b. Hâmid Muzrî, Ümmü Hânî ‘Afife binti Ahmed Fârîfânî, Ebû Sa’d Muhammed b. Abdü’l-Vâhid b.Sâîğ İsfahanî, hâfız Ebû Ali Hasan B. Mesu’d b. Hasan Vezîr Dımeşkî, Fâtma binti Sa’du’l-Hayr Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Zeyd Kerrânî, İbn Nektâ, Nizâmülmülk kendisinin ilmî birikiminden istifade etmiştir.³⁸³

Fâtma Sâlihânî (VI. asır): Ebu’l-Hayr Sa’id b. Talha’nın eşidir.

Öğrencileri: Sem’ânî’dir.³⁸⁴

Kamer Setî Hasanâbâdî (VI. asrın ilk yarısı): Abdu’r-Rezzâk b. Abdü’l-Kerîm’in kızıdır.

³⁸³ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 230.

³⁸⁴ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 234.

Hocaları: Zâhir b. Tâhir b. Muhammed Şehhâmî'dir.

Öğrencileri: Ali b. Ahmed b. Abdü'l-Vehhâb Makdisî'dir.³⁸⁵

Kerîme Kürdî İsfahanî (V. asır): Ahmed b. Hüseyin Kürdî'nin kızıdır.

Hocaları: Muhammed b. İbrahim Cürcânî, Ebû Bekir b. Merdûye'dir.

Öğrencileri: Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Fazl b. Muhammed b. Ahmed Haddâd İsfahanî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Nasr el-Leftevânî'dir.³⁸⁶

Lâmîa' İsfahanî (V. asır): Ebu'l-Kâsım Saî'd b. Sâlih b. Sûyed b. Abdullah b. Me'dân el-Bekkâl İsfahanî'nin kızıdır. Erkek kardeşi Kuteybe'den rivayette bulunmuştur.³⁸⁷

Mu'teze İsfahanî (V. asır): Devrin muhaddislerindendir.

Hocaları: Abdü'l-Melik b. Hasan b. Abdurrabbah el-'Attâr'dır.³⁸⁸

Ümmü Ahmed Âmine binti 'İbâd b. Ali b. Hamza b. Tabâtabâ el-'Alevî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

³⁸⁵ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 236.

³⁸⁶ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 238.

³⁸⁷ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 243.

³⁸⁸ *Meşâhîri Zenâni İsfahan*, s. 260.

Hocaları: Ebû muhammed Rızkullah et-Temîmî'dir.³⁸⁹

Ümmü'l-Behâi Hâceste binti Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Haddâd et-Tahrâniyye: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Şükr Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Habbâl el-İsfahanî'dir.³⁹⁰

Sitti Âzramiyye binti Ahmed b. Muhammed b. Haddâd:

Hocaları: İbrahim b. Muhammed b. Haddâd et-Tayyân'dan ders almıştır.³⁹¹

Sitti Nâz binti Mufaddal b. Ebû Fevâris eş-Şerâbî: İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Şucâ' b. Ali'ninilminden istifade etmiştir.³⁹²

Ümmü'l-Futûh 'Aynu's-Şems: Mufaddal b. Mutahher b. Abdu'l-Vâhid b. Muhammed b. Abdullah b. Fazl b. Rebî' b. Muhammed b. Beşer b. Şekîk el-'Anberî el-Buzânî'nin kızıdır.³⁹³

³⁸⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 396.

³⁹⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 404.

³⁹¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 411.

³⁹² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 413.

³⁹³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 426.

Hocaları: Mutahher b. Abdu'l-Vâhid'den ders almıştır.³⁹⁴

Ümmü Abdullah Fâtıma binti Ebû Hasan b. Abdullah b. Muhammed en-Nîsâbü'rî (ö. Ramazan 538): İsfahan'a yerleşen âlim bir aileye mensuptur.

Hocaları: Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali et-Temîmî'nin bilgisinden yararlanmıştır.³⁹⁵

Ümmü'l-Futûh Fâtıma binti Muhammed b. Abdullah b. Hasan el-Kaysî (ö. Ramazan 545): İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ümmü İbrahim 'Aişe binti Hasan b. İbrahim el-Verkâniyye'dir.³⁹⁶

Ümmü'l-Mücteba Fâtıma binti es-Seyyid Nâsır b. Hasan b. Hüseyin b. Talha el-'Alevî (533): İsfahanlı kadın âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Tayyib Abdu'r-Rezzâk b. Şemme, Ebû Osman el-Ayyâr, Ebû Kâsım İbrahim b. Mansûr'dur.³⁹⁷

³⁹⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 426.

³⁹⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 429-430.

³⁹⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 433.

³⁹⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 434.

g. Kaynaklarda Adı Geçen Diğer Âlimler

Gânem b. Abdu'l-Vâhid b. Abdurrahman Ebû Şükr el-İsfahanî (ö. Receb 481): Şâfiî âlim. İsfahan Ulu Camii imamı.

Hocaları: Muhammed b. İbrahim el-Cürcânî

Öğrencileri: er-Rüstemî'dir.³⁹⁸

Ebû Muhammed İsmail b. Muhammed b. Abdu'l-Vâhid b. Muhammed el-Hirâs el-İsfahanî (d. 470'den önce): Temiz bir insan olarak tanınır.

Hocaları: Ebû Amr b. Mende'dir.³⁹⁹

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Ebû Abdullah Medîni (ö. 537): İsfahanlı Şâfiî âlimlerdendir.

Hocaları: Hasan b. Süleymân, Ferâvî, es-Seyyidî, eş-Şehhâmî⁴⁰⁰

Ebu'l- İzz Halîl b. Temîm b. Ali b. Ahmed b. Mansûr: salih, samimi bir insandır.

³⁹⁸ Sübkî, *Tabakât*, V, 303.

³⁹⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 111.

⁴⁰⁰ Sübkî, *Tabakât*, VI, 389.

Hocaları: Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, Ebû Nasr Ahmed b. Muhmmmed b. Sâi'd es-Sâ'dî⁴⁰¹

Mahmûd b. Hasan b. Bundâr b. Muhammed b. Abdullah el-İsfahanî et-Talhî
(Receb 471-548): Şâfîî Vaiz.

Hocaları: Mekkî b. Mansûr b. 'Allân, Hibetullah b. Hüseyin, Ebû 'İzz b. Kâdeş

Öğrencileri: İbn Sem'ânî⁴⁰²

Ebû Fezâil Dâvud b. Muhammed b. Hamd b. Hüseyin el-İsfahanî: Devrin âlimlerindendir.

Hocaları: Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî⁴⁰³

Ebû Muhammed Zübeyr b. Muhammed b. Ahmed el-Cûkûhî el-Medînî:
Ceyy'in seçkin isimlerindendir.

Hocaları: Ebû Mehâsin Abdu'l-Vâhid b. İsmail b. Ahmed er-Revyânî, Ebû Kâsım Gânem b. Muhammed b. 'Abîdullah el-Berecî, Ebû Ali el-Haddâd⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 270.

⁴⁰² Sübkî, *Tabakât*, VII, 286.

⁴⁰³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 274.

⁴⁰⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 293.

Ebû Muhammed Saîd b. Ebû Nasr b. Ebû Kâsım b. Ali b. Hâcer (d. 464):
İsfahanlı âlimlerdendir.⁴⁰⁵

Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Zefra el-İsfahanî (ö. 543): Büyük Selçuklu dönemi İsfahanlı âlimlerdendir.⁴⁰⁶

Ebû Muzaffer Bundâr b. Ebû Zer'a Abdu'l-Cebbâr b. Fazl b. Cafer ed-Dellâl:
temiz bir âlimdir.

Hocaları: Ebû Amr b. Mende, Ebû Hasan Sehâ b. Abdullah el-Gâzî, Mutahher el-Bezânî⁴⁰⁷

Ebû Muhammed Bahtiyâr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Helâl er-Râzî (d. 450 küsür-531'den sonra): Salih ve bilgili bir kişidir.

Hocaları: Abdu'r-Rezzâk b. Amr b. Şemme⁴⁰⁸

Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf b. Dînâr Ebû Tâlib el-Kendûlânî (ö. 493): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Bekir b. Ebû Ali, Ebû Saîd en-Nakkâş, Gulâm Muhsin,

⁴⁰⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 301.

⁴⁰⁶ Askalanî, *Tebîrû'l-müntebih*, s. 1473

⁴⁰⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 139.

⁴⁰⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 131-132.

Öğrencileri: Muhammed b. Abdû'l-Vâhid el-Meğâzî, Ebû Tâhir es-Silefi⁴⁰⁹

Ebû Gâlib Büneymân b. Ebu'l-‘İzz Abdurrahman b. Ebû Tâhir Ahmed es-Sekafi: Dönemin âlimleri arasında sayılır. Alçı nakkaşıdır.

Hocaları: Kâsım b. Fazl es-Sekafi⁴¹⁰

İsmail b. Muhammed b. Ahmed el-Vessâbî, Ebû Tâhir (ö. 533): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Amr b. Mende, Muhammed b. İsmail et-Tiflîsî⁴¹¹

Ebû Muhammed b. Bundâr b. Ebû Fazl Vâkîd b. Muhammed b. Mansûr el-Hakkâk: Dönemin âlimleri arasında sayılır. Mücevher oymacılığı ile meşgul olmuştur.

Hocaları: Sehl b. Abdullah el-Gâzî⁴¹²

Ebu'l-Hayr Saîd b. Fazl b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Mümeyyiz el-Kasrî(470'den önce-532): Salih bir kişi olarak tanınır.

⁴⁰⁹ İbn Hacer el-Askalanî, *Lisanu'l-mizan*, I, 659.

⁴¹⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 140.

⁴¹¹ İbn Hacer el-Askalanî, *Lisanu'l-mizan*, II, 172.

⁴¹² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 140.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mâce, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nekkâş, Ebû Muzaffer Mahmûd b. Cafer el-Kesûc⁴¹³

Ebû İsmail Saîd b. Mutahher b. Ahmed b. Abdullah es-Sekrî: İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ahmed b. Fazl Bâtırgânî, Ebû Ali Hasan b. Ömer b. Hasan b. Yûnus, Ebû Mesud Selmân b. ibrahim⁴¹⁴

Ebû Abdullah Süfyân b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Ömer el-Hargî: İlim sahibi olmakta hırslı bir kişi olarak bilinir.

Hocaları: Ebû Fazl b. Ebû Tâhir, es-Seyyid Ebû Muhammed Hamza b. Abbâs el-‘Alevî, Ebû Kâsım Gânem el-Berecî, Ebû Fazl Cafer b. Abdu’l-Vâhid es-Sekafî⁴¹⁵

Ebu’l-Muzaffer Şebîb b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hûreh el-Mârbânânî (Ramazan 451- Ramazan 531): Salih bir isimdir.

Hocaları: Ebû Bekir Ahmed el-Bâtırgânî⁴¹⁶

⁴¹³ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, I, 305.

⁴¹⁴ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, I, 311.

⁴¹⁵ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, I, 314.

⁴¹⁶ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, I, 323.

Ebû Bekir Duhâk b. Ebû Fazl b. Ahmed b. Hebbâb el-Medîni (d. 450 kûsür):

İsfahan'ın Ceyy bölgesindendir. Salih ve zâhid bir kişiliktir.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. hasan el-Kassâr⁴¹⁷

Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed 'Abîdullah b. Ali b. Cafer el-Esedî (448-

533): İsfahan Camiinin hatîblerindendir. İlim sahibi, güvenilir bir kişidir.

Hocaları: Ebû Tayyîb Abdu'r-Rezzâk b. Şemme, Ebû Bekir Ahmed b. Fazl el-Bâtırgânî, Ebû Fazl Abdu'l-Vâhid b. Ahmed b. Muhammed b. Sâlih⁴¹⁸

Ebû Fazl 'Abîdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ahmed b.

İbrahim b. Ali b. Sa'deveyh el-İsfahanî (470 civarı - 538): Fazıl, âlim, seçkin bir ilim adımı olarak bilinir.

Hocaları: Babası ve dedesinin dışında Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-vâhid el-Bezânî, Ebû Mansûr b. Şükraveyh, Ebû Mes'ûd Selîm b. İbrahim, Ebû Bekir b. Mâce el-Ebherî'dir.⁴¹⁹

Abdurrahîm b. Muhammed b. Ahmed b. Hamdân b. Musa Ebu'l-Hayr b. Ebû

Fazl el-İsfahani (ö. 568): İsfahanlı âlimlerdendir.⁴²⁰

⁴¹⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 342.

⁴¹⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 378.

⁴¹⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 383-385.

⁴²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanu'l-mizan*, V, 163.

Ebu'l-Futûh Bundâr b. Ğânem b. Muhammed el-Enmâtî: Büyük Selçuklu dönemi âlimlerindendir.

Hocaları: Ebû Abdullah es-Sekafî'dir.⁴²¹

Ebu'l-Hayr Abdullah b. Merzûk el-Herevî (441-507): Çıkmış olduğu ilim seyahatlerinde Bağdât, Rey, Hemedân, Âni, Kûfe ve Vâsıt gibi şehirleri dolaştıktan sonra İsfahan'a yerleşmiştir.

Hocaları: Abdurrahman b. Mende⁴²²

Ebu'l-Kâsım Büneymân b. Muhammed b. Fazl b. Ömer el-Huneyfî (ö. 559): Döneminin seçkin isimlerindendir.

Hocaları: Ebû Abdullah es-Sakafî⁴²³

Ebû Temîm Abdu'l-Muğîs b. Ahmed b. Mutahher b. Muhammed b. Ali el-'Abdî (464-548): İsfahanalı hatiblerdendir. Hadis alanında güvenilir bir kişi olarak bilinir.

Hocaları: Ebû Sehl Hamd b. Ahmed b. Ömer, Ebû Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Hayyât, Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Bezânî⁴²⁴

⁴²¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 140.

⁴²² Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1246.

⁴²³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 141.

Ebû Nasr abdu'l-Mu'min b. Abdu'l-Celîl b. Ali b. Bunân el-İsfahanî(ö. Muharrem 549): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Mâce el-Ebherî⁴²⁵

Ebû Mutahher Abdu'l-Men'am b. Ebû Ahmed Nasr b. Ya'kûb b. Ahmed b. Ali el-Mukarrî el-Cûbârî eş-Şâmkânî (451-535): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Tâhir Ahmed b. Muahmûd es-Sekafî⁴²⁶

Ahmed b. Hasan b. Fâdâr Ebû Şükr el-Ebherî el-İsfahanî (ö. Şaban 455): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ahmed b. Muhammed b. el-Merzubân el-Ebherî⁴²⁷

Ebû Bekir Temîm b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Likcî: Salih ve namuslu bir kişilik olarak bilinir.

Hocaları: Ebû Abdullah b. Mende⁴²⁸

⁴²⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 485.

⁴²⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 493.

⁴²⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 492.

⁴²⁷ Yâkût, *Mucemu 'l-buldân*, I, 84.

⁴²⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 143.

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. İbrahim b. İbruyye el-Eşkûrânî (417-493): İsfahanlı âlimlerdendir.

Öğrencileri: Ebû Tâhir Muhammed⁴²⁹

Ebû Saîd Temîm b. Ali b. Ahmed b. Mansûr el-Kassâr (yaklaşık 430-511): sufi, vaiz. Âlim, seçkin ve zahid bir kişiliktir.

Hocaları: Muhammed b. Abdullah b. Rîde, Ebû Tâhir b. Abdurrahim, Ebû Ahmed Muhammed b. Ali el-Mekfûf⁴³⁰

Ez-Zâkir Ebû Bekir Zâkir b. Muhammed b. Ömer b. Sehl el-Cârî el-Berâânî (ö. 551): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Mutî' es-Sahhâf⁴³¹

Ebû Fazl Sâbit b. Muhammed b. Fazl es-Seffâd el-İsfahanî (532'den sonra): hocaları: Ebû Abbâs Ahmed b. Abdu'l-Gıfâr b. Eşte⁴³²

⁴²⁹ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 199.

⁴³⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 143-144.

⁴³¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 276-277; Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 93-94.

⁴³² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 149.

Ebû'r-Recâi Muhammed b. Ahmed el-Cerkânî (ö. 514 civarı): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. **Rîdde**, Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahim'dir.

Öğrencileri: Sem'ânî ve Silefî'dir.⁴³³

Ebu'l-Futûh Hâmid b. Muhammed b. Ebû Sa'd b. Ömer el-Âdemî: Büyük Selçuklu dönemi ilim adamlarındandır.

Hocaları: Kâsım es-Sekafî'nin ilminden istifade etmiştir.⁴³⁴

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Hüseyin es-Simsâr en-Nîlî (ö. 465 sonrası): hocaları: Muhammed b. Ebû Abdullah b. Delîl ed-Delîlî, Harb b. Tâhir, Abdulaziz Sıbt Ahmed b. Şuayb es-Sufî, Ebû Abdullah b. Fencûye⁴³⁵

Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Cûbârî (395-Receb 489): İsfahanlı âlimlerdendir.

⁴³³ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 129.

⁴³⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 243.

⁴³⁵ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 175.

Hocaları: Ebu'l-Ferec er-Rebezî, Ebû Muhammed b. Cevât, Ebû Abdullah e-Cürçânî, Ebû Bekir b. Merdûye, Ebû Muhammed el-Kerhî, Ebu'l-Feth Helâl el-Huffâr, Ebu'l-Hüseyn b. Fazl'dan ders almıştır.

Öğrencileri: İsfahan'da öğrenciler yetiştirmiştir.⁴³⁶

Ebu'l-Futûh Zekeriyya b. Ali b. Muhammed b. Ömer el-Bağbânî el-Bakkâl: İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Abdullah Kâsım es-Sekafî⁴³⁷

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım b. Abdullah b. İshâk es-Sûfî (460'dan sonra- Şevval 540): Döneminin seçkin âlimlerindendir.

Hocaları: Ebû Hüseyin Ahmed b. Abdurrahman b. Ahmed ez-Zekvânî el-Hemedânî, Ebû Kâsım İsmail b. Mesude el-Curçânî, Ebû Fazl Mutahher b. Abdu'l-Vâhid el-Buzânî, Ebû İsa Abdurrahman b. Muhammed et-Tânî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mâce el-Ebherî gibi birçok âlimden istifade etmiştir.⁴³⁸

Ebû Cafer Muhammed b. İsmail b. Ali b. Abdu'l-Vehhâb: İsfahanlı âlimlerdendir.

⁴³⁶ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 175-176.

⁴³⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 292.

⁴³⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 75-76.

Hocaları: Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl es-Sekafî'dir.⁴³⁹

Ebû Bekir Muhammed b. Hamd b. Sa'd b. Bundâr es-Sirafî (436-517):

İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahim'dir.⁴⁴⁰

Ebû Mansûr Muhammed b. Hamd b. Mansûr el-'Attâr et-Tîbî (447-533):

İffetli, salih, ibadete düşkün bir kişi olarak bilinir.

Hocaları: Ebû Kâsım İbrahim b. Mansûr, Ebû Osmân b. Saîd b. Ebû Saîd el-'Ayyâr, Ebû Kâsım Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Kattân el-Medînî'dir.⁴⁴¹

Ebû Abdullah Muhammed b. Hamd b. Ebû Feth b. Bekzân el-Hubbâz el-Kasrî: İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Kaffâl et-Tayyân'dır.⁴⁴²

Ebû Cafer Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Cehbez: İsfahanlı âlimlerdendir.

⁴³⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 93.

⁴⁴⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 123.

⁴⁴¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 123-124.

⁴⁴² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 124.

Hocaları: Ebû Abdullah es-Sekafî'den eğitim almıştır.⁴⁴³

Ebû Cafer Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Abdu'l-Azîz el-Hayyât el-İsfahanî (450-532): İtikatta Abdurrahman b. Muhammed el-İsfahanî'ye bağlıydı.⁴⁴⁴

Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ali es-Sâlihânî (438- Cemaziye'l-Ahir 530): Muhaddis bir aileden gelmektedir.

Hocaları: Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahim'in bilgisinden faydalanmıştır.⁴⁴⁵

Ebû Bekir Muhammed b. Fazl b. Muhammed b. Hüseyin el-Muallim ed-Dûğî (ö. Şa'bân 532): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Tayyîb Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Süleymân el-İsfahanî'dir.⁴⁴⁶

Ebû Bekir Muhammed b. Fazl b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hânî (ö. Ramazan 532): İsfahan'a yerleşen kültürlü, dinine bağlı bir âlimdir.

⁴⁴³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 169.

⁴⁴⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 174.

⁴⁴⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 186-187.

⁴⁴⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 208.

Hocaları: Ebû Bekir Ahmed b. Fazl el-Bâtırgânî, Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Mihrâyez, Ebû Mansûr Bekir b. Muhammed b. Ali'dir.⁴⁴⁷

Ebû Abdullah Muahmmmed b. Ebû Feth b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Kattân (480- Zi'l-Ka'de 544): Hadis öğrenmeye meraklı bir âlimdi.

Hocaları: Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdu'l-Vehhâb'dır.⁴⁴⁸

Ebu'l-Mefâhir Müeyyid b. Abdullah b. 'Abdûs b. Abdullah b. Muhammed b. 'Abdûs er-Rûzbârî (d.479): Muhaddis bir ailenin meşhur mensuplarından.

Hocaları: Ebû Feth 'Abdûs b. Abdullah'dan ders almıştır.⁴⁴⁹

Ebû Bekir Müdeyyin b. Ali b. Ahmed b. Ali b. Müslim el-Mukarrî et-Temîmî (480'den sonra-Zi'l-Hicce 549): el-Horâsânî olarak da bilinir. Güzel sesli, salih, iffetli bir âlimdir.

Hocaları: Ebû Mutî' Muhammed b. Abdu'l-Vâhid el-Mısrî, Ebû Abbâs Ahmed b. Abdu'l-Gıfâr b. Eşte, Ebû Feth Ahmed b. Muhammed el-Haddâd'ın ilminden yararlanmıştır.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 208.

⁴⁴⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 265.

⁴⁴⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 325.

⁴⁵⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 330.

es-Seyyîd Ebu'l-Menâkıb Nâsır b. Hamza b. Nâsır b. TabâTabâ el-'Alevî el-Hüseynî (480'den önce-Rebiülevvel 548): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mâce el-Ebherî'dir.⁴⁵¹

Ebû Reşîd Hibetullah b. Ahmed (ö. Muharrem 536 / Ağustos-Eylül 1141):
Âlim bir aileden gelmektedir.

Hocaları: Ebû Mansûr Şükrûye el-Bâhlî, Ebû Amr b. Mende, Ebû Abdullah Kâsım b. Fazl es-Sakafî, Ebû Fevâris Tarrâd ez-Zeynebî'nin ilminden istifade etmiştir.⁴⁵²

Ebu'l-Fahr Hişâm b. 'Înam b. Abdulmelik b. Abdurrahman el-Bekirî (Rebiülevvel 549): İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Harb el-Bekirî'den ders almıştır.⁴⁵³

Ebû Gâlib Lâhik b. Hasîb b. Muhammed b. ali b. Abdu'r-rezzâk el-Kâgezî:
iffetli bir âlimdir.

Hocaları: Ebû Mansûr Muhammed b. Ali el-Kâgezî'dir.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 337.

⁴⁵² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 360.

⁴⁵³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 372.

⁴⁵⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 372-373.

Ebû Abdullah Yahya b. ahmed b. Muhammed b. Zekeriyyâ: İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Mutî' el-Mısrî'dir.⁴⁵⁵

Ebu'l-Feth Yûsuf b. Abdu'l-Vâhid b. Muhammed b. Yûsuf b. muhammed b. Ebû Hasan b. Mâhân el-Bakkâlânî (d. Şa'bân 455): Hayır sahibi, namuslu, salih bir isim olarak tanınır.

Hocaları: Ebû Mansûr Şuca' b. Ali b. Şuca', Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. İbrahim et-Tayyân, Ebû Mansûr b. Şükraveyh'dir.⁴⁵⁶

Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed b. Musa b. ez-Zezzî: Selçuklu dönemi vaizlerindendir.⁴⁵⁷

Ebû Mansur Mahmûd b. Ahmed b. Abdu'l-Mena'm b. Mâşâzeh el-Cûbârî (453-Rebiu'l-Ahir 536): Şâfiî âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Abdullah b. Mende⁴⁵⁸ ve Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed el-Fâmî'den ders almıştır.

⁴⁵⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 374.

⁴⁵⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 389-390.

⁴⁵⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 451.

⁴⁵⁸ Sübkî, *Tabakât*, VII, 285.

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî⁴⁵⁹ ve İbn 'Asâkir'in⁴⁶⁰ ilmine katkıda bulunmuştur.

Abdu'l-Mena'm b. Nasr b. Yakûb b. Ahmed b. Ali el-Mukarrî Ebu'l-Mutahher b. Ebû Ahmed el-Kurânî el-Cûbârî eş-Şâmkânî (451-Receb 535):

Hocaları: Ebû Tâhir Ahmed b. Mahmûd es-Sekaffî'dir.

Öğrencileri: Ebû Sa'd'dır.⁴⁶¹

Ebû Kâsım Hamd b. Muhammed b. Ahmed b. Mansûr b. Abdullah el-İsfahanî (ö. 517): Dönemin âlimleri arasında zikredilir.

Hocaları: Ebû Tâhir Ahmed b. Mahmûd es-Sekaffî, Ali b. Abdurrahman b. Aleyk, Ebû Amr Abdu'l-Vehhâb b. Muhammed'dir.⁴⁶²

Ebû's-Şükr Hamd b. Ebu'l-Feth b. Ebû Bekir el-Hurânî el-İsfahanî (ö. Receb 543): Hocaları: Ebû Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Hayyât, Ebû Kâsım Abdurrahman b. Ebû Abdullah b. Mende, Ebû Muzaffer Mahmûd b. Cafer el-Kûsec'in bilgi birikiminden istifade etmiştir.

Öğrencileri: Sem'ânî kendisinin ilminden istifade etmiştir.⁴⁶³

⁴⁵⁹ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 176.

⁴⁶⁰ Sübkî, *Tabakât*, VII, 285.

⁴⁶¹ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 236.

⁴⁶² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 251.

Ebu'l- Vefâ Hamza b. Ebû Nasr Şuca' b. Ebû Bekir el-Luftevânî (ö. 531):
iffetli, Salih bir kişidir.

Hocaları: Kâsım b. Fazl'dan ders almıştır.⁴⁶⁴

Ebu'l-A'la Süleyman b. Abdurrahim b. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman er-Raffâu el-Hasenâbâzî (ö. 469): Hocaları: Ebû Abdullah b. Mende⁴⁶⁵

Ebû Muhammed Hamza b. Abbâs b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ömer el-'Alevî (ö. 516): Soyu hz. Hüseyin'in soyundandır. Toplumun her kesimince tanınan bir isimdir. Döneminin İsfahan'da en meşhur isimlerinden birisidir.

Hocaları: Ebû Ahmed Muhammed b. Ali b. Semeveyh el-Mekfûf, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, Hüseyin b. Abdullah b. Muhammed b. Merzubân b. Menceveyh, Ebû Hasan Ali b. Kâsım b. İbrahim b. Musa el-Hayyât, Ebû Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nu'mân, Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman gibi birçok isimden ders almıştır.

Öğrencileri: İsfahan'da halka açık ders vermiştir.

⁴⁶³ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 236.

⁴⁶⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 252-253.

⁴⁶⁵ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 259.

Eserleri: el-İlel, fevâid, et-Tevhîd⁴⁶⁶

Ebu'l-Feth Abdu'r-Rezzâk b. Abdü'l-Kerim b. Abdü'l-Vahid b. Muhammed Hasenâbâzî (ö. 484 / 1091-92):

Hocaları: Ebû Bekir b. Merdûye'dir.

Öğrencileri: Hafız İsmail b. Fazl'dır.⁴⁶⁷

Ebû Şükr Hamd b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Habbâl (d. 430 civarı):

Salih bir kişidir.

Hocaları: Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Rîdde ed-Dabbî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahim, Fazl b. Muhammed b. Saîd el-Kâsânî, Abdurrahman b. Muhammed'den ders almıştır.

Öğrencileri: Ebû Musa Fûrec ders verdiği isimlerdendir.⁴⁶⁸

Ebû Tâhir Abdulkerim b. Abdû'r-Rezzâk Hasenâbâzî (ö. 500): hocaları: babası Abdûr-Rezzâk, Ebû Bekir Batırgânî

Öğrencileri: İsfahan'da çokça öğrencisi olmuştur.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 253-255.

⁴⁶⁷ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 260.

⁴⁶⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 247-248.

Ebû Şükr Hamd b. Ebû Feth b. Ebû Bekir el-Hurrânî (ö. Receb 543): Salih bir isimdir.

Hocaları: Ebû Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Hayyât, Ebû Kâsım Abdurrahman b. Ebû Abdullah b. Mende, Eba Muzaffer Mahmûd b. Cafer b. Muhammed b. Ahmed et-Temîmî⁴⁷⁰

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hasan b. Ahmed el-Hûzî (ö. 517-518): İbn Necû diye bilinir.

Hocaları: Ebû Nuaym el-Hâfız⁴⁷¹

Ahmed b. Muhammed b. Ebu'l-Kâsım b. Filîze Ebû Nasr el-Emîn el-Hûzî el-İsfahanî (ö. 13 Şevval 531 / 4 Temmuz 1137): Hocaları: Ebû Amr b.Mende, Ebû 'Ala Süleyman b. Abdurrahman Hasanâbâzî⁴⁷²

Ebû Abdullah b. Ebû Sa'd (ö. 525 / 1130-31): Aslen Rey'lidir.

Hocaları: Ebû Bekir Hocendî⁴⁷³

⁴⁶⁹ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 260.

⁴⁷⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 246.

⁴⁷¹ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 404.

⁴⁷² Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, II, 404.

⁴⁷³ Kesai, s. 227.

Ahmed b. Selâme (ö. 527): Bağdat Nizamiye Medresesi'nde Ebû İshâk Şîrâzî ve İbn Sebbâğ'dan ders almıştır.⁴⁷⁴

Kadı Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Mulakkeb Nasuhu'd-Din Errecânî (ö. 544): Gençliğinde İsfahan'da eğitim görmüştür.⁴⁷⁵

Ebû Bekir Ahmed b. Fazıl b. Muhammed el-İsfahanî el-Bâtırgânî (372-460 / 982-1067): asrının şeyhü'l-kurrasıdır. Kiraat hakkında yazdığı “Tabakatu'l-Kurra” ve “Şevaz” isimli eserleri vardır.⁴⁷⁶

es-Seyyid Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed b. Rıza el-Kerrânî (d. 455): Âlim, seçkin, hayır sahibi bir kişidir.

Hocaları: Abdurrahman b. Ebû Abdullah b. Mende, Ebû Kâsım Ali b. Abdurrahman b. ‘Aleyk, Ebû Bekir b. Mâce el-Ebherî⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Kesai, s. 227.

⁴⁷⁵ Kesai, s. 227.

⁴⁷⁶ Zirikli, *el-‘Alam*, I, 195.

⁴⁷⁷ Sem’ânî, *et-Tahbîr*, I, 208-209.

Ebû Abdullah Hüseyin b. Abdü'l-Melik b. Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-İsfahanî el-Hellâl (Safer 443- Cemaziye'l-Evvel 532)

Hocaları: Ahmed b. Mahmûd es-Sekafî, İbrahim b. Mansûr Sıbt Bahraveyh, Abdu'r-Rezzâk b. Şemme, Ebû Fazl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî, Saîd b. Ebû Saîd el-'Ayyâr, Ahmed b. Fazl el-Batırgânî, Abdurrahman b. Mende

Öğrencileri: es-Silefî, Sem'ânî, İbn 'Asâkir, el-Medînî, Mua'mmer, Ebu'l-Mecd Zâhir b. Ahmed, , Ebû Necîh Fazlullah b. Osmân, Müeyyed b. İhve, Mahmûd b. Ahmed el-Muzrî, Takiyye binti Emûsân⁴⁷⁸

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed İsfahanî. (ö. 451 / 1059-60 yılı civarı): Âlim, fazıl ve edip bir kişidir.

Eserleri: "Milel ve Nihal" isimli bir kitabı vardır.⁴⁷⁹

Ebu'l-Feth İsmail b. Ali b. Muhammed b. Hamza b. Abdullah Tusî Caferî Zenîbî: Mutasavvıf. Zühd ve takvası ile meşhur olmuştur. İsfahan'ın ünlü mutasavvıflarındandır. 511 / 1117-18 yılında Sem'ânî için icazet yazmıştır.⁴⁸⁰

Cemâl nakkâş İsfahanî: h. VI yy. da yaşamış nakkaşlardandır.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Zehebî, *A'lam*, XIX, 620-621.

⁴⁷⁹ Kecbâf, s. 75.

⁴⁸⁰ Kecbâf, s. 76.

Muhammed b. İbrahim Ebû Bekir el-İsfahanî (ö. 466): eserleri: el-Erbaîn li Ebû Bekiri'l İsfahanî⁴⁸²

Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahanî (ö. 517):

Eserleri: Etrafû's-Sâhîheyn⁴⁸³

Müeyyidü'd-Din Hüseyin b. Ali el-İsfahanî (ö. 515): Vezir-i tuğrâî diye tanınmıştır.

Eserleri: Câmiu'l-Esrâri ve Terâkibü'l-Envâr⁴⁸⁴

Mahmud b. Cerîr ed-Debbî el-İsfahanî (ö. 507):

Eserleri: Zâdü'r-Rakib⁴⁸⁵

Ebû Mansur Muhammed b. Ali el-İsfahanî (ö. 486): eserleri: Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya'nın el-Fâsih adle eserine şerh⁴⁸⁶

⁴⁸¹ Kecbâf, s. 81.

⁴⁸² Katip Çelebi, I, 92.

⁴⁸³ Katip Çelebi, I, 139-140.

⁴⁸⁴ Katip Çelebi, II, 454.

⁴⁸⁵ Katip Çelebi, II, 762.

⁴⁸⁶ Katip Çelebi, III, 1016.

Kıvamü'd-Din Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed et-Talhî et-Temîmî (ö. 457):

Eserleri: Kitâbü't-Terğîb⁴⁸⁷

Necmü'd-Din Mahmud el-İsfahanî (ö. 507 / 1113-14):

Eserleri: Menâhicü't-Tâlibîn ve Mesâlikü's-Sâlikîn⁴⁸⁸

Nasır Hüsrev el-İsfahanî (el-Kubâdiyânî el-Mervezî) (ö. 450 / 1058-59 yılından sonra):

Eserleri: el-İksîru'l-A'zamü fî'l-Hikme⁴⁸⁹

Hibetullah b. Hüseyin İsfahanî (ö. 533 / 1138-39): astronomi, matematik, tıp ilimleriyle uğraşmıştır.⁴⁹⁰

Ebu'l-Muzaffer Abdullah b. Şebîb (ö. 451 / 1059-60): Vaiz.

Hocaları: Ebû Fazl el-Huzâî, Ebû Abdullah b. Mende⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Katip Çelebi, III, 1123.

⁴⁸⁸ Katip Çelebi, IV, 1474.

⁴⁸⁹ Katip Çelebi, I, 161.

⁴⁹⁰ *Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan*, s. 603-604.

⁴⁹¹ Zehebî, *el-İber*, II, 298.

Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Verâ el-İsfahanî (ö. 482 / 1089-90): Vaiz.

Hocaları: Osman el-Burcî⁴⁹²

Ebu'l-Hasen Zaferanî el-Cellâb (ö. 517 / 1123): 442 / 1050-51 yılında doğan Zaferanî çıkmış olduğu ilim yolculukları sırasında İsfahan'a da gelmiş ve burada ilim tahsil etmiştir. Birçok öğrenci yetiştiren Zaferanî, Bağdat'ta vefat etmiştir.⁴⁹³

Muhammed b. İshâk b. İbrahim Ebû Salih el-Buşî en-Nîsâbûrî (ö. 483):

Namaz ve ibadete düşkün bir kişi olarak tanıtılır.

Hocaları: Ebû Zekeriya en-Nîsâbûrî ve Ebû Bekir el-Hîrî⁴⁹⁴

İbn Bundâr el-Yezdî: Esed b. Hüseyin b. Said, Ebû Zer el-Yezdî (yaklaşık 580 / 1185): aslen Yezd'lidir. Kırâât ilminde meşhur olmuştur. İsfahan'a yerleşmiş ve müezzinlik yapmıştır. Ğayetü'l-Müntehâ ve Nihâyetü'l-Mübtedî" ve "Müntekî" adlı eserleri vardır.⁴⁹⁵

Sa'du'l-Hayr b. Muhammed b. Sehl b. Said, Ebu'l-Hasan el-Ensârî el-Endülüî (ö. 541 / 1146): aslen Belensiyelidir. Hem ticaret hem de ilim için birçok yere

⁴⁹² Zehebî, *el-İber*, II, 345.

⁴⁹³ Ömer Menekşe, s. 88

⁴⁹⁴ Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I, 425.

⁴⁹⁵ Zirikli, I, 300.

yolculuk yapmıştır. Bağdat'ta Gazâlî'den ders almıştır. Bir süre İsfahan'da kalmıştır. Müsned isimli bir hadis kitabı vardır.

Eserleri: el-Burhan, el-Kavatı', el-İstislâm, el-Evsat adlı eserleri vardır.⁴⁹⁶

İbrahim b. Fazl b. İbrahim b. Muhammed b. Abdullah (ö. 530): aslen İsfahanlıdır. Çıkmış olduğu ilim yolculuklarında Bağdat'a da gelmiş ve burada dönemin âlimlerinden ders almıştır.

Öğrencileri: Ebû Tâhir es-Silefî, Ebû Bekir b. Kâmil el-Haffâf, Ebû Muammer Mübarek b. Ahmed el-Ensarî⁴⁹⁷

Ahmed b. İbrahim b. Abdu'l-Vâhid b. Ebû Zer Muhammed b. İbrahim b. Ali Ebu'l-Vefâi es-Sâlihânî (ö. 532 / 1137-38): Salih ve abid bir âlimdir.

Hocaları: Ebû Sehl Ahmed b. Ahmed⁴⁹⁸

Ahmed b. İsmail b. Ahmed b. Abbas Ebû Ali el-Mekkîn (ö. 541): Döneminin önde gelen isimlerindendir. Bağdat'ta ders vermiştir.

Öğrencileri: Ebû Muhammed b. el-Haşşâb, Ebû Fazl b. Şâfîî', Ebu'l-Abbas b. Lebîde, Yahya b. Zâhir b. Neccâr, Abdu'l-Vâhid b. Abdu's-Selâm⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Ömer Menekşe, s. 65-66.

⁴⁹⁷ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VI, 60.

⁴⁹⁸ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VI, 127.

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. İbrahim b. Hasan b. Yusuf el-Haddad, Ebu'l-Feth Tâcir (ö. 500 / 1107-07): Döneminin önemli âlimlerindendir. İsfahan ve Mekke'de Kur'an ilmi tahsil etmiştir.

Hocaları: Ebû Ömer el-Harfî, Kârzînî, Hüseyin b. İbrahim b. Muhammed, Muhammed b. Ali b. Amr en-Nakkâş, Ahmed b. İbrahim b. Ahmed b. Yezdâd⁵⁰⁰

Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Ali er-Râî' er-Ruzmâbâdî: İsfahanlı âlimlerdendir.⁵⁰¹

İsmail b. Abdu'l-Cebbâr b. Muhammed b. Abdu'l-Azîz b. Mâk, Kadı Ebu'l-Feth (ö. 503 / 1109-10): birçok hocadan ders almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. 468 / 1075-76 yılında İsfahan'a gelmiştir.

Hocaları: Ebû Hasan Muhammed b. Ömer b. Zâzân

Öğrencileri: İbrahim el-Himyerî, Ebu'l-Futûh Muhammed b. Hasan b. Cafer et-Tayyibî, Seyyid Ebû Tâhir Caferî, Yahya b. Abdu'l-Vehhâb b. Mende, Hafız Ebû Tâhir es-Silefî⁵⁰²

⁴⁹⁹ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VI, 157-158.

⁵⁰⁰ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VII, 211.

⁵⁰¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 42.

⁵⁰² Râfî, II, 294-295.

Ma'mer b. Abdü'l-Vahid b. Recâi b. Abdü'l-Vahid b. Muhammed b. Fâhir
(494-564 / 1100-1169): Hafız, Vaiz. İsfahan'ın önde gelen isimlerindendi. Hadis, tarih ve dil alanında birçok derleme yapmıştır.⁵⁰³

Hocaları: Ebû Feth Ahmed b. Muhammed el-Huzâî, Ebû Mehâsin er-Revyânî, Gânmâ el-Berecî, Ebû Ali el-Haddâd, ayrıca 7 kere ziyaret ettiği Bağdat'ta Ebû Kâsım Hüseyin, Ebû İzz b. Kâdeş, Kâdı Muristân

Öğrencileri: Ebû Sa'd Sem'ânî, İbnü'l-Cevzî, Hâfız Abdu'l-Gânî, İbn Kudâme, Sühreverdi, Ömer b. Câbir, b. Ahzar, Ebû Hasan b. mukîr, Raşîd b. Mesleme⁵⁰⁴

Ebû Kâsım İsmail b. Ali b. Hüseyin el-Hammâmî: İsfahanlı âlimlerdendir.

Hocaları: Ebû Muhammed Abdu'l-Ganî b. Bâzel b. Yahya b. Hasan b. Yahya el-Elvâhî'den ders almıştır

Öğrencileri: Sem'ânî'dir.⁵⁰⁵

⁵⁰³ Zirikli, VII, 272.

⁵⁰⁴ Zehebî, *Tezkirâtu'l-huffâz*, II, 1319-1320.

⁵⁰⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 340.

h. Şîî Âlimler

Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin Mâferrûhî İsfahanî: Mehasin-i İsfahan adlı Arapça eserin yazarıdır. Şehrin faziletlerinden, güzelliklerinden bahseden bu edebî eseri şehrin idarecisi konumundaki Fahrü'l-Mülk b. Nizâmülmülk'e takdim etmiştir.⁵⁰⁶ Kesin ölüm tarihi bilinmemektedir. Modern araştırmacılardan Hayreddin Zirikli 475 / 1082-83 yılında sonra öldüğünü kaydederken⁵⁰⁷, Ömer Rıza Kehhâle 485 / 1092-93 yılında hayatta olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁸

Ebû İsmail İbrahim b. Nâsır b. Tabâtabâ el-İsfahanî (ö. 479'dan sonra):

Dönemin nesep bilginleri ve tarihçilerindendir.

Eserleri: Dîvânu'l-Ensâb ve Mecmu'u'l-Esmâ ve'l-Elkâb⁵⁰⁹

Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Mihrâyezî⁵¹⁰ el-İsfahanî (366 /976-77 – Cemaziye'l-Âhir 459 / 1066-67): Şii mutezili âlimleri arasında gösterilir. Dil bilginliğinin yanı sıra müfessirliği ile de tanınmıştır.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Keczâf, s. 89.

⁵⁰⁷ Zirikli, VII, 279.

⁵⁰⁸ Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifîn, III, 903

⁵⁰⁹ Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, *Tarih-i Teşeyyu'-i İsfahan*, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran, 1374hş., s. 258.

⁵¹⁰ Zehebî, Mihrabzed olarak kaydetmiştir. Bk. *A'lam*, XVIII, 146.

⁵¹¹ Dîmeşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V, 392; Zehebî, *A'lam*, XVIII, 146-147.

Hocaları: Ebû Bekir b. Mukarrî

Öğrencileri: Saîd b. Ebû'r-Recâi, Hüseyin el-Hellâl, Muhammed b. Hamd⁵¹²

Eserleri: 20 ciltlik bir Kur'an tefsiri kaleme almıştır.⁵¹³

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Mehrâyezîd (366-459 / 976-1067): Mutezilî muhaddis. Tefsir ve edebiyat ilimleriyle de uğraşmıştır. İsfahan'da vefat etmiştir.

Eserleri: 20 ciltlik "Tefsiru'l-Kur'an" adlı bir eseri vardır.⁵¹⁴

Bedîu'z-Zaman Abdu'l-Hüseyin b. İbrahim Nutenzî el-İsfahanî (497 veya 499): Dönemin edip ve şairlerindendir. Eserlerini Arapça ve Farsça olarak kaleme almıştır.

Eserleri: Düstûru'l-Luğatu'l-'Arabiyye⁵¹⁵

Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal (ö. 502): Ragıb el-İsfahanî diye tanınmıştır. Şîî ve Mutezilî olduğuna dair görüşler bulunan⁵¹⁶ âlim; edeb, dil, şiir, hadis, kelam ve siyaset ve felsefe alanlarında çalışmıştır.⁵¹⁷

⁵¹² Zehebî, *A'lam*, XVIII, 146-147.

⁵¹³ Zehebî, *A'lam*, XVIII, 146; Kâtip Çelebi, I, 389; Eymanî, s. 263.

⁵¹⁴ Zirikli, V, 276.

⁵¹⁵ Eymanî, s. 264

Hocaları: Ebû Mansûr el-Cebbân er-Râzî, İbn Miskeveyh, İbn Fûrek el-İsfahanî, Ebu'l-Abbas ed-Debbî

Eserleri: Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân⁵¹⁸, Efânînü'l-Belâğa⁵¹⁹, Tahkîku'l-Beyânî fî Te'vîli'l-Kur'ân⁵²⁰, Kitabü'l-Meânî'l-Ekber⁵²¹, Risâletün fî Fevâidi'l-Kur'ân⁵²², İhticâcü'l-Kurrâi fî'l-Kirâe⁵²³, Aklâku'r-Râgıb⁵²⁴, Dürretü't-Te'vîli fî Müteşâbihi't-Tenzîl adlı eserleri kaleme almıştır.⁵²⁵

Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ebîverdî (ö. 507 / 1113): soyu Ebû Süfyan'a dayanmaktadır. Baverdli olan bu büyük şairin Edebiyat, şiir,

⁵¹⁶ Eymanî, s. 266. Bununla birlikte Ömer Kara, D.İ.A.'ne yazdığı Râgıb el-İsfahanî maddesinde gerekçeleriyle birlikte böyle bir nitelendirmenin yanlış olduğunu savunmuştur. Bk. Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahanî", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 398.

⁵¹⁷ Keczâf, s. 83-84.

⁵¹⁸ Katip Çelebi, IV, 1415.

⁵¹⁹ Katip Çelebi, I, 151.

⁵²⁰ Katip Çelebi, I, 340

⁵²¹ Katip Çelebi, IV, 1381.

⁵²² Katip Çelebi, II, 717.

⁵²³ Katip Çelebi, I, 64-65.

⁵²⁴ Katip Çelebi, I, 80.

⁵²⁵ Katip Çelebi, II, 612.

hadis, neseb başta olmak üzere birçok ilim dalında eserler vermiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın huzurunda bulunduğu sırada⁵²⁶ İsfahan'da vefat etmiştir.⁵²⁷

Eserleri: Nüzhetü'l-Huffâz⁵²⁸, el-İrakiyyât, el-Necdiyyât, el-Vecdiyyât⁵²⁹, Tarih-i Ebiverd⁵³⁰

Addu'd-Din Sedîdü'l-Mülk Ebu'l-Mea'lî Nehhâs el-İsfahanî (ö. 507 / 1113-14):

Büyük Selçuklu döneminin meşhur şairlerindendir. Hemedân'da vefat etmiştir.⁵³¹

Melikşah'ın yanında kendisine yer bulmuştur.⁵³²

Ebû İsmail Müeyyidü'd-Din Hüseyin b. Ali Tuğrâî İsfahanî (448-515 / 1056-57

– 1121-22): âlim, şair, edip bir kişiydi. 505 / 1111-12 yılında Muhammed Tapar'ın Tuğra divanında görev almıştır.

Eserleri: Mefâtihu'l-Rahme, Mesâbîhu'l-Hikme⁵³³, El-İhsân fî ilmü'l-Mîzân, Esrarü'l-Hikme, Divanü Eşâ'r, Terâkîbu'l-Envâr, Zatu'l-Fevâid, Hakâyiku'l-İstishâdât, Lâmiyyetü'l-Acem adlı eserlerin müellifidir.⁵³⁴

⁵²⁶ Ricâl ve Meşâhîr-i İsfahan, s. 98.

⁵²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 500; Katip Çelebi, IV, 1555.

⁵²⁸ Katip Çelebi, IV, 1555.

⁵²⁹ Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 194.

⁵³⁰ Katip Çelebi, I, 265; Kafesoğlu, Melikşah Devri, s. 194.

⁵³¹ Keczâf, s. 88.

⁵³² Eymanî, s. 270.

⁵³³ Katip Çelebi, IV, 1402.

Ebu'l-Ferec Saîd b. Ebû'r-Recâi el-İsfahanî (444-532): Büyük Selçuklu döneminde yaşamış Şiî âlimlerdendir.⁵³⁵

Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. İbrahim el-Kâtib en-Natanzî (482-600): Dönemin Şiî âlimlerindendir.⁵³⁶

⁵³⁴ Kecbâf, s. 89-90.

⁵³⁵ Eymanî, s. 277.

⁵³⁶ Eymanî, s. 285.

SONUÇ

Tarihi milattan önceki devirlere kadar uzanan İsfahan, kurulduğu günden itibaren sahip olduğu birçok güzel özellik sayesinde mühim bir şehir olmuştur. Bu duruma Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentliği de eklenince şehir, incelediğimiz dönemin önde gelen siyasî, iktisadî ve ilmî merkezlerinden birisi haline gelmiştir.

Selçukluların şehre en önemli katkılarından birisi mimarî alanda olmuştur. İslamiyet'te İkinci Klasik Dönem olarak adlandırılan Büyük Selçuklu mimarisinin dinî alandaki şah eserlerini İsfahan'da görmek mümkündür. Bununla birlikte sonraki devirlerde şehrin farklı hanedanların egemenliğine girmesi ve Selçuklu izlerini silme çabası sebebiyle incelediğimiz dönemde imar edilmiş sivil mimarî örneklerinin büyük çoğunluğu günümüze ulaşamamıştır. Şehirde binaların yapımında ana malzeme olarak tuğla, balçık ve kerpiç, tezyin için de alçı ve tuğla ile özellikle minarelerin üst kısmında süsleme amaçlı az miktarda firuze renkli karo kullanılmıştır.

İsfahan'ın Zayenderud Nehri kıyısında kurulması ve gelişmiş bir sulama sistemine sahip olması su problemini çözmüştür. Kaynaklarda şehrin köylerine varana kadar pek çok yerleşim biriminin adı yer almıştır. Bununla birlikte bu isimlerin bir kısmı istinsah vb. hatalar nedeniyle birbirinin tekrarı gibi gözükmektedir.

İsfahan kuruluşundan itibaren sürekli el değiştirmesi ve her hanedanın kendi iskân politikası sonucunda farklı etnik gruplara ev sahipliği yapmıştır. Şehrin yerlileri olan Farsların yanı sıra Kudüs'ten sürgün edilen Yahudiler, Müslüman fethinin ardından şehre yerleşen Araplar ile Deylemliler, Türkler ve Kürtler şehrin etnik mozağini oluşturan unsurlardır.

İsfahan, Büyük Selçuklu Devleti'nin geçirdiği siyasî süreçleri de fazlasıyla hissetmiştir. Tuğrul Bey ve Alparslan dönemlerinde batıya yapılan seferler öncesinde veya sonrasında konaklama noktası konumunda iken, Melikşah döneminden itibaren devrin en önemli devletinin başkenti haline gelmiştir. Bu dönemden itibaren şehir siyasî olayların odak noktası olmuştur. Melikşah döneminde güçlü siyasî otorite altında İsfahan, ihtişamın doruklarını yaşarken, Sultan'ın vefatının ardından yaşanan uzun soluklu taht mücadelelerinin İsfahan'a hâkimiyet merkezli gerçekleşmesi ve bu duruma bozulan düzeni, kendi çıkarları için fırsata dönüştüren Bâtınîlerin faaliyetleri eklenince şehirdeki yaşam kalitesi oldukça düşmüştür.

İsfahan ekonomisinin dayandığı en temel unsur ticaretti. Doğusu ile batısı arasındaki uluslar arası ticaretin merkezi olan İsfahan pazarlarında Çin, Bahreyn, Umman, Hindistan gibi bölgelerde üretilen ürünlere rastlamak mümkündü. İsfahan'ın geçim kaynaklarından ikincisi ise, en az ticaret kadar öneme sahip olan tarımdı. İsfahan'da uygun iklimi, yeterli sulama imkânı ve verimli toprağı ile çok çeşitli tarım yapılmaktaydı. Tarım ürünleri iç pazarlarda halkın tüketimine sunulmanın yanı sıra ihracat unsuru olarak şehir ekonomisine katkı sağlamaktaydı.

İsfahan İsfahan'da eğitim-öğretim faaliyetleri medreseler, kütüphaneler, hângâhlar ile ilim ve edebiyat meclisleri için devrin önde gelen isimlerinin evlerinde ayırdıkları özel salonlarda yürütülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

Acar, Abdurrahman, “Selçuklu Medreseleri ve İslâm kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, **Uluslar arası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu**, Isparta, 2007.

Agacanov, S. G., **Selçuklular**, Rusça’dan çev.: Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006.

Ahbaru’d Devleti’l-Abbasiyye ve fî Ahbari’l-Abbas ve Veledihi, tahkik Abdulaziz ed-Dûrî ve Abdulcebbâr el-Muttalibi, Daru’t-Tali’a, Beyrut, 1391.

Ahmed b. Mahmud, **Selçukname**, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977.

Aslanapa, Oktay, **Türk Sanatı I-II**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984.

Avcu, Ali, “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. 10, S. 3, 2010.

Avfi, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya Buhari, (629/1232), **Lübabü’l-Elbab**, ed. Edward G. Browne, . Leiden, 1906.

Avî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi’r-Rıza, **Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi**, ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş.

Azîmî, **Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/1038/39-1143/44)**, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile haz.: Ali Sevim, T. T. K. Yayınları, Ankara 2006.

Başaran, Selman, “İbn Mende, Ebû Zekeriyya md.”, **D. İ. A.**, c. XX, s. 179-180.

Bedirhan, Yaşar, Selçuklular Devrinde Kafkaslarda Yetişen İlim Adamları Ve İlme Hizmetleri, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 15, Erzurum 2000, 293-304.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), **Futûhu'l-Buldân**, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 707, Ankara 1987.

Benedict, Libby, “İsfahan”, **The Universal Jewish Encyclopedia**, c. V, Universal Jewish Encyclopedia Co., Inc., New York.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, (458/1066), **Delailü'n-Nübüvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sahibi's-Şeria**, thk. Abdülmü'tî Kal'acî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.

Blake, Stephen P., **The Social Architecture of Safavid Isfahan**, Mazda Publishers, California, 1999.

Bosworth, C. E., “The Political and Dynastic History of the Iranian World”, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge University Press 1968.

-----, The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, Edinburgh University, Edinburgh, 1963.

Bulliet, Richard W., **Islam the View From the Edge**, Columbia University Press, New York, 1994.

Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

Canby, Sheila R., **Safavid Art and Architecture**, The British Museum Press, London, 2002.

Cenâb, Mîr Seyyid Ali, **Ricâl-i Meşâhîr-i İsfahan**, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1385hş.

Cezar, Mustafa, **Türklerde Şehir ve Mimari**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.

Çelebi, Kâtip, **Keşfü'z-Zunûn**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, **Tabakatü'l-Müfessirin**, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

Demir, Mustafa, **Büyük Selçuklu Tarihi**, Sakarya Kitapevi, Sakarya, 2004.

Dimeşkî, İbn İmâd Şehâbe'd-Din Ebu'l-Fellâh Abdu'l-Hayy b. Ahmed el-'Akrî el-Hanbelî, (1089 / 1678-79) **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr min Zeheb**, thk. Arnâût, Dimeşk-Beyrut, Dâru ibn Kesîr, 1986.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend, (282/895), **Ahbâru't-Tivâl**, thk. Abdülmünim Âmir, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad, t.y.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak İsfahani, (430/1038), **Ma'rifetü's-Sahabe**, thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî, Riyad, 1419/1998.

Ebu'l-Ferec, Gregory, **Ebu'l-Ferec Tarihi**, çev. Ömer Rıza Doğrul, T. T. K. Basımevi, Ankara 1987.

Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-İsfahanî, (357/967), **Mekatilü't-Talibiyyin**; thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1946.

Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, **Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer**, Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1286.

Elton L. Daniel ve Ali Akbar Mahdi, Culture and Customs of Iran, Greenwood Press, USA 2006.

Endülüsî, Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî, (487 / 1094-95), **Mu'cem mâ İsti'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'**, Alemlî'l-Kütüb, Beyrut, 1403h.

Ensârî, Şemseddin Muhammed b. Ebi Tâlib es-Sârî ed-Dimeşkî, (727 / 1326-27), **Nuhbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berrî ve'l-Bahr**, İntişarat-ı Esâtîr, Tahran, 1382hş.

Eskicumalı, Ahmet, Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye'nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946, **Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi**, c. 19(2), 2003.

Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, **Tarih-i Teşeyyu'-i İsfahan**, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran, 1374hş.

Fayda, Mustafa, Abdülkays md., **D.İ.A.**, c. I, s. 248-249, İstanbul, 1988.

-----, Hemdân md., **D.İ.A.**, c. XVII, s. 179-180, İstanbul, 1998.

Farisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafîr b. İsmail Abdülgaîr, 529/1134, **el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur**, Kum, 1982.

Fığlalı, Ethem Ruhi, Abdullah b. Muaviye md., **D.İ.A.**, İstanbul 1988.

-----, Abdullah b. Sebe md., **D.İ.A.**, c. I, s. 133, İstanbul 1988.

-----, Cerîb md., **D.İ.A.**, c. VII, s. 402, İstanbul 1993.

Gaube, Heinz, Iranian Cities, **The City in The Islamic World**, ed. Salma K. Jayyusi vdd, Brill, 2008.

Godard, Andre, **The art of Iran**, Fransızcadan trc. Michael Heron, ed. Michael Rogers, Frederick A. Prager Publishers, New York, 1965.

Guedy, David Durand, Iranian Elites and Turkish Rulers a History of İsfahan in trhe Saljuq Period, Routledge, New York, 2010.

Günaltay, M. Şemsettin, **İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

Güner, Ahmet, Hamza el-İsfahanî ve Büveyhiler (I), **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. XX, İzmir 2004.

Gür Timur Han ve Akbulut Hale, Gelişmekte Olan Ülkelerde Politik İstikrarın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi, **Sosyo Ekonomi**, Ocak-Haziran 2012-1, s. 297, internet adresi <http://www.sosyoekonomi.hacettepe.edu.tr/120113.pdf>

Gürgânî, Fahreddin, (446/1054), Vis u ramın, tsh. Mücteba Mînevî, Tahran, 1314.

Halaçoğlu, Yusuf, Fersah md., D.İ.A., c. XII, İstanbul, 1995.

Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî, (240/854), **Tarihu Halife b. Hayyat**, thk. Fevâze, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.

Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, (628/1228), **Mu'cemu'l-Buldân**, (I-V), Beyrut 1979.

-----, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, thk. İhsan Abbas, Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Beyrut, 1993.

Handmir, Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed, (941/1535), **Tarihu Habibi's-Siyer fi Ahbari Efradi Beşer**, ed. Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran, 1353.

Harman, Ömer Faruk, Buhtunnasr md. D.İ.A., İstanbul 1992.

Hasan, Hasan İbrahim, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1971.

Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, (900/1395), **er-Ravzü'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktar**, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975.

Hinduşah b. Sencer, **Tecaribü's-Selef**, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978.

Hizmetli, Sabri, Karmatiler md., D.i.A., İstanbul 2001.

Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340hş..

Hünerfer, Lütfullah, **Âşinâ-yı bâ Şehri Târîhi İsfahan**, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373hş.

-----, Râhnümâ-yi İsfahan, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994,

-----, Gencîne-i Âsâr-ı Târih-i İsfahan, Kitapfuruş-i Sakafi, İsfahan, 1971.

Hüseynî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, **Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye**, çev.: Necati Lugal, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999.

Hüsrev, Nasır (481), **Sefername-i Nâsır Hüsrev**, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş., trc. Abdülvehap Terzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî, (463/1071), **el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Daru'l-Ceyl, Beyrut, 1412/1992.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî, (852/1448), **Lisanü'l-Mizan**, i'tina bih Abdülfettah Ebû Gudde, i'tina bi-ihracihi ve tıbaatihi Salman Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002.

-----, **el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe**, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavviz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.

-----, **Tebîru'l-Müntebih bi-Tahrîri'l-Müştebih**, thk. Muhammed Ali Neccâr, Mektebetu'l-İlmiyye, tarihsiz.

-----, **Tehzibü't-Tehzib**, bi itina: İbrahim Zeybek, Adil Mürşid, Müessesetü'r-Risale, tarihsiz.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (808/1405), **Divanu'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber**, thk. Halil Şehade, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, (681/1282), **Vefeyatu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut, tarihsiz.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî (367 / 977), **Suretu'l-Arz**, Matbaatu Berîl, Leyden, 1939.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahirî, (456/1064), **Cemheretu Ensâbi'l-Arab, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye**, Beyrut, 1403/1983.

İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, (300/913), **el-Mesalik ve'l-Memalik**, Leiden, 1889.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, (421/1030), **Tecâribu'l-Ümem**, tahkik Ebu'l-Kâsım İmamî, Suruş, Tahran, 1379hş.

İbn Münevver, Muhammed b. Münevver b. Ebu Sa'd b. Ebu Tahir, 574/1178, **Esrâru't-Tevhid fî Makâmâtî's-Şeyh Ebî Said**, ihtimam Zebihullah Safa, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1332hş.

İbn Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Müeyyidüddeve Üsâme b. Mürşid, **Kitabü'l-İ'tibar**, 584/1188, nşr. Philip Khuri Hitti, Princeton University Press, Princeton, 1930, s. 49.

İbn Receb el-Hanbeli (795 / 1392-93), **ez-Zeyl ala Tabakati'l-Hanabile**, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 2005.

İbn Rüstah, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, 310/922, **el-A'laku'n-Nefise**, yay. Martin Theodor Houtsma, E. J. Brill, Leiden, 1967.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri (230/845), **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdu'l-Kâdir 'Atâ Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

İbn Tağrıberdî, Cemâle'd-Din Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî (874), **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire**, Dar'ul-Kütüb, Mısır, tarihsiz.

İbnü'l-Âdîm, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adim, 660/1262, **Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb**, nşr. Sami Dehhan, Dimaşk, 1954.

İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fûtuh**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

İbnü'l-Belhi, 510/1116, **Farsname**, ed. Reynold Alleyne Nicholson, Guy le Strange, Cambridge University Press, London, 1921.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, (597/1201), **el-Muntazam fi Tevarihî'l-Mülük ve'l-Ümem**, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, (630/1233), **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut, 1966; çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

-----, **Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989.

İbnu'l-Fakîh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, (289/902), **Kitâbu'l-Buldân**, thk. Yusuf Hâdi, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996.

İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, 685/1286, **Târihi Muhtasaru'd-Düvel**, thk. **Entûn** Sâlihânî, Daru's-Şark, Beyrut 1992.

İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed 580/1184, **el-İnba fi Tarihi'l-Hulefa**, thk. Kâsım Samerranî, Daru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 1421/2001.

İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî, 555/1160, **Zeylu Tarihi Dımaşk (Târîhu Ebî Ya'la Hamza İbni'l-Kalânîsî)**, ed. Henry Frederick Amedroz, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Leyden, 1908.

İkbâl, Abbas, **Vezaret der Ahd-i Selatin-i Buzurg-i Selçukî**, Tahran, 1338hş..

İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed Fârisî , (346 / 957), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Kahire, tarihsiz.

Kafesoğlu, İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.

-----, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Melikşah**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

-----, “Alparslan”, **D.İ.A.**, c. II, 526-530, İstanbul 1989.

-----, “Kavurd”, **İ.A.**, c. VI, s. 456-459, İstanbul 1955.

-----, “Melikşah”, **İ.A.**, c. XII, s. 665-673, İstanbul 1957.

Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed (821/1418), **Subhu'l-A'sa fî Sinaati'l-İnşa**, Matbuatu Daru'l-Kütübil Mısıriyye, Kahire 1922.

Kallek, Cengiz, Kasaba md., **D.İ.A.**, c XXIV, İstanbul, 2001.

Kandemir, M. Yaşar, İbn Mende, Ebû Abdullah md., **D.İ.A.**, c. XX, İstanbul, 1999.

-----, Saîd b. Müseyyeb, **D.İ.A.**, c. XXXV, İstanbul, 2008.

Kapar, M. Ali, Hanîfe md., **D.İ.A.**, c. XVI, İstanbul, 1997.

Kara, Seyfullah, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Kavas, Ahmet, Hilâl (Benî Hilâl) md., **D.İ.A.**, c.XVII, s. 15-19, İstanbul, 1998.

Kaya, Pınar, **Büyük Selçuklu Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Kazvînî, b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfî 750/1350, **Tarih-i Güzîde**, Abdülhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran, 1364hş.

Kazvîni, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud (682/1283), **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Beyrut, Dâru Sadır, tarihsiz.

Kecbâf, Ali Ekber, **İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân**, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1389hş.

Kehhâle, Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1957

Keskin, Yusuf Ziya, **Ebû Nu'aym el-İsfahânî –Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2003.

Kırpık, Güray, **Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu**, Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2009.

Kisâî, Nurullah, **Medâris-i Nizamiyye ve Te'sirât-ı İlmî ve İctimai-yi Ân**, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1374.

Köymen, Mehmet Altay, **Alparslan ve Zamanı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

-----, “**Tuğrul Bey md.**”, **İ.A.**, c.XII/II, 25-41,

Kuban, Doğan, **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, YKY, İstanbul 2002.

Kûfi, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem, 314/926, **el-Fütûh**, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

Kummî, Hasan b. Muhammed b. Hasan, **Tarih-i Kum**, trc. Hasan b. Ali b. Hasan Abdulmelik kumî, tahkik Seyyid Celaledin Tahranî, Tahran, 1361hş.

Kurpalidis, Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Rusçadan çev. İlyas Kamalov, Ötüken, İstanbul, 2007.

Kurt, Hasan, Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği), Fecr Yayınevi, Ankara, 1998.

Küçük, Salim, Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, **Bilig**, Yaz 2010, S. 54, s. 185-210.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, Sakîf md, **D.İ.A.**, c. XXXVI, s. 10-11, İstanbul, 2009.

Lambton, A. K. S., **Landlord and Peasant in Persia**, Oxford University Press, New York, 1953.

-----, ve J. Sourdel-Thomine, Isfahan, Historic Cities of the Islamic World, ed. C. E. Bosworth, Brill 2007.

Lewis, Bernard, **Haşîşîler İslam'da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

-----, İsmaililer md., İA, V/II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

M. Sel. – G. Ispahan, **The Jewish Encyclopedia**, Funk and Wagnalls Company, New York and London.

Maferruhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, 485/1092, **Kitabu Mehasini İsfahan**, nşr. Seyyid Celaledin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, tarihsiz.

Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, (380/990), **Ahsenu't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, II. Baskı, مكتبة مدبول, Kahire 1991.

Makdisî, Mutahher b. Tahir, (355/966), **el-Bed' ve't-Tarih**, Mektebetü's-Sakafıyyeti'd-Diniyye.

Makdisi, George, **The Rise of Colleges**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1981; çev. Ali hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, orta Çağda Yüksek Öğretim, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkahir (869/1441), **Kitabu'l-Mevâiz ve'l-i'tibar fî zikri'l-hıtat ve'l-Âsâr**, thk. Muhammed Zînhum- Medîha Şerkâvî, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1998.

Mazaheri, Ali, **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, trc. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1972.

Merçil, Erdoğan, **Kirman Selçukluları**, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1989.

-----, Amîd md, **D.İ.A.**, c. III, s. 55, İstanbul, 1991.

-----, **Selçuklular –Makaleler-**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.

Minkarî, Nasr b. Müzahim, (212/827), **Vak'atu Sıffîn**, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Arabiyyeti'l-Hadise, Kahire, 1382.

Muizzî, Emîru'ş-Şuarâ Muhammed b. Abdulmelik Nîsâbûrî, **Dîvân**, ed. Abbâs İkbâl, Kitâbfurûşî-i İslâmiyye, 1318hş.

Mesudî, **Muruc ez-Zehab**, Arapçadan Çeviri ve Notlar D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Mes'udî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali 345/956, **et-Tenbih ve'l-işraf**, tashih Abdullah İsmail es-Sâvî, Daru's-Sâvî, Kahire.

Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul 1971.

Mirjafari, Hosein, “İsfahan’da Bulunan Melikşah, Nizâmülmülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat”, **XII. Türk Tarih Kongresi’nden Ayrı Basım**, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999.

Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas, tahkik Meliku'ş-Şu'ara Behâr, Tahran, tarihsiz.

Muhammed b. İbrahim, **Selçukiyyan ve Guz der Kirman**, Tahran 1343.

Muhammedoğlu, Aliev Saleh, Hürremiyye md., **D.İ.A.**, İstanbul 1998.

Müneccim, İshak b. Hüseyin, **Akamü'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhura fî külli Mekân**, Alemü'l-Kütüb, Beyrut.

Müneccimbaşı, Ahmet b Lütfullah, **Camîu'd-Düvel**, haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

Nevevî, Ebû Zekerîyya Muehiddin b. Şeref, (676/1277), **Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât**, İdaretü'l-Tıbaati'l-Müniriyye, Kahire, tarihsiz.

Nîsabûrî, İmam Zahir'ed-Din, **Selçukname**, haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332.

Ortaylı, İlber, **Eski Dünya Seyahatnamesi**, Aşina Kitaplar, Ankara, 2007.

Öngül, Ali, Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri Ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış, **Sosyal Bilimler**, c. I, S. II, Manisa, 2003.

Önkal, Ahmet, Huzâa md, **D.İ.A.**, c. XVIII, İstanbul 1998,

Özaydın, Abdülkerim, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1990.

-----, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

-----, “Berkyaruk md.”, **D.İ.A.**, c. V, İstanbul, 1992.

-----, Enûşîrvân b. Hâlid md., **D.İ.A.**, İstanbul 1995.

-----, Aneze md., **D.İ.A.**, c. III, s. 195-196, İstanbul, 1991.

-----, “Melikşah md.”, **D.İ.A.**, c. XXIX, Ankara, 2004.

-----, “Muhammed Tapar md.”, **D.İ.A.**, c. XXX, İstanbul, 2005.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Turan Neşriyat, İstanbul, 1965.

Özçamca, Salih, **Büyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım –Ticaretteki Yerleri-**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2007.

Özgüdenli, Osman Gazi, İsfahan md., **D. İ. A.**, c. 22, İstanbul 2000.

Özkurt, Kemal, **İsfahan’da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri**, Doktora Tezi, Van, 2005.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, **Rahatu’s-Sudûr ve Ayetü’s-Surur**, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921; trc. Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara 1957.

Râfiî, Ebu'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm Kazvînî (623/1226), **et-Tedvîn fî Ahbari Kazvîn**, thk. Azizullah Atâridî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

Reşidü'd-Din, Fazlullah, **Cami'ut-Tevarih**, haz.: Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1960.

Riyâhî, Muhammed Hüseyin, **Meşahir-i Zenân-ı İsfahan**, Revâbit-ı Umûmî İdâre-i Külli Ferheng ve İrşâd-ı İslami Ostân-ı İsfahan, 1375hş.

Safedî, Ebû's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, (764/1363), **el-Vafi bi'l-Vefeyât**, tahkik Ahmed Arnavut, Beyrut.

Sağ, Vahap, Toplumsal Değişim ve Eğitim Üzerine, **C. Ü. Bilimler Dergisi**, c. 27, No: 1, Mayıs 2003.

Sanaullah, M. F., **The Decline of The Sajuqid Empire**, University of Calcutta, Calcutta, 1938.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, (562/1167), **el-Ensâb**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemanî, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1962.Serinsu, Ahmet Nedim, D.İ.A., Dülefilers md., c. X, İstanbul 1994.

-----,et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebir, thk. Münire Naci Salim, Matbaatü'l-İrşad, Bağdad, 1975.

Sevim, Ali, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü”, **Belleten**, c. XXVII, S.107, Ankara 1966.

-----, “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-zaman fî Tarihi’l-Âyan adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, **Belgeler**, c. XVIII, S. 22, Ankara 1998.

-----, “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-zaman fî Tarihi’l-Âyan adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alparslan Dönemi”, **Belgeler**, c. XIX, S. 23, Ankara 1998.

-----, “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-zaman fî Tarihi’l-Âyan adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi”, **Belgeler**, c. XX, S. 24, Ankara 1999.

-----, İbnü’l-Adîm’in Zübdetü’l-Haleb Min Tarihi Haleb Adle Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, **Belgeler**, , c. XXI, S. 24, Ankara 2000.

-----, İbnü’l-Kalânîsî’nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Aadlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler, **Belgeler**, c. XXIX, S. 33, Ankara 2008.

-----, “İbnü’l-Cevzî’nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485 = 1038-1092)”, **Belgeler**, c. XXVI, S. 30, Ankara, 2005.

-----, Merçil, E., **Selçuklu Devletleri Tarihi**, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1995.

-----, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, T. T. K. Basımevi, Ankara, 2000.

-----, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü”, **Belleten**, c. XXVII, S.107, Ankara, 1966.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, **Mir’âtü’z-Zeman fi Tarihi’l-Âyan**, yay. Ali Sevim, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1968.

Söylemez, M. Mahfuz, Kitap Tahlili, **A.Ü.İ.F.D.**, c. XL/LL (2002), S. 2, s.489-496.

Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübkî, 771/1370, **Tabakatü's-Şafîyyeti'l-Kübra**, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1964.

Şengeliya, N. N., XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular, çev. Mehmet Mürselov, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXII, S. 2, Aralık/2007.

el-Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, (740 / 1340), **Kitâbu Nüzhetü'l-Kulûb: el-Makaletü's-Sâlise**, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993.

Topaloğlu, Nuri, İbn Mende, Ebu'l-Kâsım md., **D. İ. A.**, c. XX, s.181-182.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1965.

Uğur, Mücteba, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, T.D.V.Y., Ankara, 1992.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**,  ev.: Hrant D. Andreasyan, T. T. K. Basımevi, Ankara 1962.

Ya'kubî, İbn Vaz h Ahmed b. İshak b. Ca'fer, (292/905), **Târihu'l-Ya'kubî**, Dâru Sad r, Beyrut.

Yazıcı, Tahsin, Deylem md., **D. .A.**, İstanbul 1994.

Yazıcı, Nesimi, ** lk Türk İslam Devletleri Tarihi**, T. D. V. Yayınları, Ankara, 2002.

Yetkin, Suut Kemal, **İslam Mimârîsi**, Doğuş Ltd şirketi Matbaası, Ankara, 1959.

Yılmaz, Saim, Halife Mu'taz d Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saff r  İlişkileri, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 79-103, 9 / 2004.

Zehebî, Eb  Abdullah şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1347), **T rih 'l-İslâm ve Vefey tu'l-Meş hir ve'l-A'lâm**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, D r 'l-Kitâbü'l-Arabi, Beyrut, 1993.

-----, **Tezkirâtu'l-Huffâz**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, tarihsiz.

-----, **el-İber fî haberi men gaber**, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tarihsiz.

-----, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, thk. Hüseyin el-Esed, 3. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405 / 1985.

Zettersteen, K. V., "Berkyaruk.", *İA.*, c. II, s.556-vd, İstanbul, 1949.

Zirikli, Hayreddin, **el-A'lâm: Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-ricâl ve'n-Nisa**, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1989.

ÖZET

“Büyük Selçuklu Döneminde İsfahan” adlı tez, altı bölümden oluşmaktadır. Bunlar, Coğrafi Durum, Mimari Doku, Siyasi ve İdari Durum, Ekonomik ve Mali Durum, Toplumsal ve Dini Yapı ve İlim ve Kültür Hayatı başlıklarını taşımaktadır.

İsfahan’ın kuruluşu İran tarihi ile eş kabul edilir. İsfahan, ticarî, ilmî, kültürel ve coğrafi özellikleriyle tarih boyunca en önemli şehirlerden birisi olmuştur. Bu önemli şehir, Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklu Devleti sınırlarına dâhil edilmiş ve Melikşah döneminden itibaren de devletin payitahtı olmuştur.

İsfahan, Büyük Selçuklu Devleti’nin başkenti olmasının ardından her açıdan önemli bir şehir haline gelmiştir. Siyasi olaylar İsfahan merkezli gerçekleşmiştir. Dönemin en önemli mimari eserlerinden bazıları İsfahan’da inşa edilmiştir. Başkent olma özelliği ekonomik kalkınmayı beraberinde getirmiştir. İsfahan, Selçuklular döneminde önemli ilim merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Bununla birlikte Melikşah’ın vefatından sonra yaşanan taht mücadeleleri devleti siyasi istikrarsızlığa sürüklemiştir.

ABSTRACT

The thesis titled “Isfahan in the Period of Great Saljuqs” comprises six chapters. These are follows: geographical Setting, architectural tissue, Political and Administrative Structure, Economic and Financial Condition, Social and Religious Structure, Science and Culture Life.

History of Isfahan considered equivalent with History of Iran. Isfahan, with commercial, scientific, cultural, and geographic features has been one of the most important cities throughout history. This important city, has been included in the limits of the Great Seljuk Empire in the period of Tugrul Bey and from the period of Melikşah being capital of the state.

Isfahan, after being capital of Great Saljuqs state has become a major city in every angle. Political events were based in Isfahan. Some of the most important architectural works of this period was built in Isfahan. The distinction of being the capital city has brought economic development. Isfahan has become one of the important science centers in the Saljuqs period. However the throne fights being after the death of Malik Shah, led the state to Political instability.